

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XL

No : 158

Nisan 1976

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 7 6

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
DONBAZ, VEYSEL – HORASANLI, ERGİN: Bursa Arkeoloji Müzesinde Bulunan Kültepe Tabletleri (6 levha ile birlikte).....	175
SEVİN, DR. VELİ: Kroisos ve Pamphylia.....	185
BAYDUR, DOÇ. DR. NEZAHAT: Roma'da İ. Ö. II. Yüzyıldaki Reformlar....	195
AYDA, ADİLE: Une Théorie sur l'Origine du Mot "Türk".....	229
———: "Türk" Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye.....	239
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Timur Tarihi Hakkında Araştırmalar.....	249
ABBASLI, MİRZA: Safevilerin Kökenine dair.....	287
TANSEL, FEVZİYE A.: Divan Şairlerinden Fennî'nin Boğaziçi Kıyılarını Canlandıran Mesnevisi: "Sahil-Nâme" (5 fotokopi ile birlikte).....	331
Nekroloji:	
ÜNAL, AHMET: Dr. Franz Steinherr.....	347
Haberler:	
Türkoloji Çalışmaları Birliği	351

Kapaktaki Resim : Türk Tarih Kurumu'nun Maşat Höyük Kazısında bulunan Milattan Önce 1400 yılına ait Hitit Hiyeroglifli damga mühür baskısı.

BELLE TEN

Cilt : XL

NİSAN 1976

Sayı: 158

BURSA ARKEOLOJİ MÜZESİNDE BULUNAN KÜLTEPE TABLETLERİ

VEYSEL DONBAZ – ERGİN HORASANLI

Burada üzerinde çalıştığımız tabletler, 1958 yılında müzeye satın alınma yoluyla girmiş bir kısım Kültepe tabletidir. Bursa'yı ziyareti sırasında hocamız Prof. Dr. Emin Bilgiç tarafından tetkik edilmişler, üzerlerinde başkaca bir çalışma yapılmamıştır. Bir grup müzeci meslektaşımızla gittiğimiz Bursa'da, müzeyi ziyaretimiz sırasında, varlıklarından haberdar olunup, tetkik ve ciddi bir çalışma hususundaki dileğimiz, sayın Müze Müdürü Altan Akat tarafından olumlu karşılanmış ve aslen müzede görevli Sumerolog arkadaşımız Ergin Horasanlı ile müştereken etüd yapmamız uygun görülmüştü.

Tabletlerin, Kültepe'den ne yolla müzeye geldiği belli değildir. Ancak, bir kısım özel tasarrufa tabi Kültepe tabletleri gibi, elden ele dolaşarak müzeye geldiği hususu daha akla yakın bir ihtimaldir. Tabletler şekil, yazı karakteri ve mevzu bakımından incelendiği zaman, neşredilmiş binlerce Kültepe tabletinden farklı olmadıkları kolayca görülmektedir. Bütün olarak ele alındıkları zaman, tabletler, kapsadıkları konu dışında fazla bir şey vermemekle beraber, kırık olan zarf parçasındaki Ba-áb-ilim = Bâbili yer ismi (3775 zarf parçası) Kültepe metinlerinde ilk defa geçmesi nedeniyle önemlidir.

Bize böyle bir imkânı verdiği için müze müdürü sayın Altan Akat'a teşekkürü bir borç biliriz. Bursa, Türk İslâm Müzesinin açılışına şeref veren Kültür Bakanlığı Müsteşarı hocamız sayın Prof. Dr. Emin Bilgiç'le çalışmayı gözden geçirme fırsatını bulduk. Kıymetli mesai ve uyarılarından dolayı şükranlarımızı arz ederiz.

Bursa 3772

Sağlam bir tablet. $5,8 \times 3,6 \times 1,4$ cm.

Transkripsiyon:

- Öy. 1) um-ma- šu-nu-ma 9 GÍN^{TA}
 2) A.NA^{TA} dí-in AN.NA
 3) ta-dí-in ki-ma AN.NA-kà
 4) 8 1/2 ma-na^{TA} ta-ad-nu
 5) a-ší-a-tí iš-tí-šu-nu
 6) lá ni-ba-ku a-ma-kam a-na ší-im
 7) AN.NA^{ki}-kà iš-tí-kà
 8) li-iz-ku-ú ú A-na-ni silik
 9) ni-kà-sí . . . -ra-nim
 k. 10) iš-tí A-na-ni a-ma-kam
 ay. 11) zu-ku

Öy. Onlar şöyle söylediler: (hepsi) 9 şeqel (2) kalaydır. Kalay kararını (3) verdin. Kalayın için 8 1/2 mine verilmişlerdir. (5) bundan dolayı onların sorumluluğu altında (6) nakletmiyeceğiz. Orda kalayının bedeli hususunda (7) seninle (8) hesaplaşmış olsunlar (açık bir anlaşmaya varsınlar) ve Anani (9) hesabı bana sın (10) Anani ile orada (11) temize çık (açıkça uzlaş).

- (5) a-ší-a-tí: ašši'āti = bundan dolayı, bunun için (KTH 1,5). Iš-tù ON i-tù-ra-ni a-ší-a-tí ú-ša-as-še-er-šu (CCT II 29, 15-20; ki-ma a-še-ri-kà a-wi-lúm i-lá-kà-ni a-ší-a-tí a-wi-lam lá nu-ša-am-ri-iš (ATHE 40, 22-25).
- (6) lá ni-ba-ku . abāku = göndermek, (ticarî emtia). iştikunu e-ma-ri annišam áb-kà-ni-šu-nu "kendi sorumluluğun altında eşekleri buraya gönder" (CCT 344a: 12) išti annikika a-ba-kà-kum "kalayınla sana göndereceğim" (CAD I s. 4)
- (8) li-iz-ku-ú = zakā' um/zakû "temiz olmak, açık olmak, mecburiyet ve isnadlardan sıyrılmış olmak. Prek. Pret. 3. şahıs çoğul. (ATHE 23, 13). ana šitti kaspikà PN ištika li-iz-ku "gümüşünün geri kalan kısmıyla PN seninle temize çıksın".
- (11) zu-ku: I₁ imp. temize çık, hesaplaş. Örnekler: tib' ama atalkam bīt kārīm zu-ku-ú "acele kalk buraya gel ve karu da temize çık" (CCT 46d: 20); TC 160, 14.

- (9) ni-ka-sí ra-nim. nikkassu “hesap, kasa”. Örnekler: ni-kà-sí-i (ICK I 52, 15); ni-kà-sú-ni na-pu-şú “kasamız kırıktır”. Normal olarak nikkassu şasa’um / şaşû “hesabı çağır-mak, hesabı görmek” şeklinde metinlerde geçen bu teknik terim, metnimizde açıkça belli değildir. Ancak, son heceler x-x -ra-nim olarak görünmektedir. Krş. ICK 11b, 3; KUG 8 (=EL 167), 12-13. i-şa-sà-a ni-kà-sí “hesabı görmek” (KTS 4a, 17-18)

Bursa 3773

Arkayüzde sol alt köşe kırık. 4,4×3, 9×1,5 cm.

Transkripsiyon:

- Öy. 1) um-ma Sú-e-a-ma
 2) A-şur-mu-ta-bi-il₅
 3) qí-bi-ma 7 TÚG ku-ta-nu
 4) SIG₅ TÚG A-bar-ni-um
 5) TÚG ra-qu-tum SIG₅ 1/2 ANŞE
 6) şa-la-mu-um mi-ma a-nim
 7) şa DAM. GÁR A-ħa-nu-um
 8) ú-şé-li-am 3 TÚG
 9) şa A-ki-dí-e A-şur-da-mi-iq
 k. 10) a-ma-ni-im a-ħi-im
 11) şa-ni-im
 ay. 12) A-da-da TÚG^{ba-tú}
 13) şu-ma iš-tí KASKAL. KUR^{ttm}
 14) şa ru-pu-ni-im TÚG^{ba-tí}
 15)] ú şú-ħa-ar-kà
 16)]-in tá-ħi-ma
 17)]-şu-nu şu-ma
 18)]-i-ba-şí-ú
 19)]-x-e-ú
 20)]i)n-im
 ök. 21)]-li Iştar-pí-lá-aħ
 22) uz-ni pé-té
 23) a-ħi a-ta a-dí iq-bi-kà
 24)]-x-Iştar
 25)]-um

Tercüme:

- Öy.) Su'e'ama şöyle söylüyor: (2) Aşşur-mutabbil'e (3) söyle (3-4) 7 takım iyi cins kutānū elbisesi (kumaşı) 1 Abarniu kumaşı (5) iyi cins ince elbiselik kumaş (5-6) yarım siyah eşek (yükü) (7) tüccara ait ne varsa hepsini Aḥannum (8) bana getirdi. Üç (9) Akat kumaşını (ise) Aşşur-damiq (k. 10) başka kime (11) (getirsin?) (ay. 12) Adada elbise (13) eğer kervan ile (sorumluluğu altında) (14) elbise (15) senin kölen (16) ilâve et (kat) (17) onlar eğer (18) bulunuyorsa (19-20) kırık (ük.21) Iştar-pilaḥ (22) kulaklarımı açınız (23) sen kardeşimsin (lütfen) emrine kadar (24) Iştar (25) kırık.
- (5) TŪG ra-qu-tum SIG₅: "ince, iyi cins narin kumaş" Hecker, An. Or. 44 58c. - 1/2 ANŞE şa-lá-mu-um: "Yarım siyah eşek. Yarım siyah eşek yükü veya hissesi" olarak anlamalıyız. Krş: 1 1/2 ANŞE şa-lá-mi-im 1/2 ma-na 6 GÍN KŪ. BABBAR pi-šu-nu CAD 7 s. 11 vd.
- (8) ú-še-li-am III₁ Pret. elû/elā'um = çıkarmak, sevk etmek yükselmek. (An. Or. 44 97b)
- (10) a-ma-ni-im a-ḥi-im ša-ni-im: a-ma-ni-im = ana mannim "kime?" Ungnad-Matouš, Grammatik des Akkadischen (1964), s. 37. a-ḥi-im: "başka, yabancı, ortak bir şeyin ilk yarısı" gibi pek çok manaları olan bir kelime. Bkz. CAD I s. 195 vd. ša-ni-im: "başka, ikinci" (TC 18, 43) fem. ša-ni-tum (TC III 6,7). Metnimizde geçen a-ma-ni-im a-ḥi-im ša-ni-im kelimelerinden sonra normal olarak bir fiil beklemeliyiz. a-na ma-ni-im ša-nim lá-ti-ki-il₅ "başka kime itimat edeyim?" (TC 6,5) Bir başka örnek: a-na ma-nim mi-nam i-na ba-ri-ku-nu ḥa-bu-lá-ku "aranızda kime ne borçluyum?" (TC III 63, 9-11) Yukarıda verdiğimiz her iki örnekte de adı geçen kelimelerden sonra bir fiil vardır. Bu itibarla a-ma-ni-im a-ḥi-im ša-ni-im kelime gruplarından sonra bir fiil beklemeliyiz. Tablet in mevzuunu bozmayacak uygun bir fiille tamamlanabilir. Kültepe metinlerinde pek çok örneğini gördüğümüz ticarî malların getirilmesi, götürülmesi, sevki ve teslimi ile ilgili bir fiille bu kısım tamamlanabilir. Sayın hocamız Prof. Emin Bilgiç'in bu mealdeki teklifine biz de katılıyoruz.

- (14) x-ru-pu-ni-im: kelimenin ilk işareti kırık olduğu için belirli bir teklif getiremiyoruz. Ancak, bir meslek adı veya kumaş cinsi ile ilgili olabilir.
- (16) řá-ħi-ma: Bkz. Kienast, ATHE 58,7 “der beigegeben” olarak veriyor. zu x ana y řaħħu’um “bir şeyi birisinin yakına getirmek” krş ibid.
- (23) iq-bi-kà: qabû fiilinden yapılmış bir isim “emir, sipariş” bkz. CAD 7, s. 173

Bursa 3774

Sağlam bir tablet. 5 × 4, 3 × 1,5 cm.

Transkripsiyon:

- Öy. 1) 1/2 ma-na 1/3 GÍN KÙ. BABBAR
 2) řa-ru-pá-am i-řé-er
 3) řu-ku-pí-im
 4) I-dí-Iştar i-řu
 5) iř-tù ħa-mu-uř-tim
 6) řa Ú-ra-a-a ù
 7) Kur-ub-Iştar 1 GÍN
 8) i-na ITU.KAM
 9) ú-řá-áb li-mu-um
 k. 10) Al-řāb
 ay. 11) ITU.KAM řa ki-na-tim
 12) IGI A-şur-tù-ku-ul-tí
 13) IGI A-şur-mu-ta-bi₄-il₅

Tercüme:

Öy.1) 1/2 mine 1/3 şeql (2) tasfiye edilmiş gümüşü (3) řu-Kubum (3) üzerinde Idi-Iştar alacaktır. (6-7) Ura’a ve Kurub-Iştar’ın (5) hamuştuluğundan (itibaren) (8) ayda 1 şeql (9) faiz ilāve edecek. Eponim (k 10) Al-řāb (11) ay řa kinatim (12) şahit Aşşur-tukulti (13) şahit Aşşur-mutabbil.

Tablette ilginç olan husus, ödünç verilen borcun vadesiz verilmesidir. Diğeri bir ifadeyle borcun ödeneceği tarih belirtilmemiştir. Kültepe tabletlerinde verilen borçlara ait faiz miktarları ve değışimleri Balkan tarafından belirlenmiştir. (Studies in honor of Benno Landsberger.. s. 165 OIP Assyriological Studies 16, 1965).

Bursa 3775

Üst tarafı kırık bir tablet. $5,3 \times 4 \times 1,9$ cm.

Transkripsiyon:

- Öy. 1) um-ma šu-[ut-ma
 2) Lá-bi₄-šu [.
 3) Ištar-pì-lá-aḥ áš-a-al-ma
 4) lá-áp-ta-tí A-šur-ma-lik
 5) DUMU Ga-tí-im áš-a-al-ma
 6) um-ma šu-ut-ma É a-bi₄-ia
 7) li-ší-ir-ma i-na
 8) u₄-mì-im ṭup-pì i-lá-pu-tù
 k. 9) a-qá-bi₄-a-kum
 ay. 10) [ša] A-šur-ma-lik DUMU A-lá-ḫi-im
 11) ba-lu-um Šu-ḫu-bu-ur
 12) ú En-na-nim
 13) lá-a na-ir 13 ma-na
 14) KÛ.BABBAR ni-il₅-qé-a-ma
 15) a-li-bi₄-i lu-qú-tí-kà-ma
 16) na-di-i mì-šu ša ta-áš-pu-ni
 17) ¹lu-¹ qú-tí ta-ak-la-a
 sk. 18) Ša-du-nim DUMU Na-ba-¹um¹
 19) x x-ma KÛ.BABBAR lik-na-ku-ma
 20) x x A-ni-a-lá
 21) x lu i-de₈-e ša-áp-tí-e

Tercüme:

Öy. x + 1) o şöyle seyledi: (2) Labišu (3) Ištar-pilāḥ (a) sordum (4) sen kaydetmişsin (5) Gatim'in oğlu Aššur-malik'e sordum: (6) o şöyle cevap verdi: babamın evini (7) tanzim etsin (8-9) tabletimi yazacakları günde (durumu) sana söyleyeceğim. (ay. 10) Alāḫim'in oğlu Aššur-malik'e gelince: (11-12) Šu-ḫubur ve Ennānum olmadan (13) parlamasın (ortalıkta görünmesin) 13 mine (14) gümüşü biz aldık (15) zimmetimde bulunan malın (16) konulmuştur. Niçin (17) malımı başkasına verdiğin, teslim ettiğin hususunda susuyorsun? (sol k. 18) Naba'um'un oğlu Šadunim (19) ve mühürlesinler (?) ve (20) Aniala (21) yünümden haberin olsun.

- (2) La-bi₄-šu: benzer isimler için bakınız Stephen, Personal Names of Cappadocia, s. 54 (1928).
- (3-5) áš-a-al-ma: šaā'lu sormak fiilinden I₁ Pret. "ben sordum". i-ša-a-al-ma (EL 319, 6) a-ša-al-kà (BIN IV (=EL 265), 5; Hecker, An. Or. 44 28g-91b.
- (4) lá-áp-ta-tí ve (8) i-lá-pu-tù: lapātu "kaydetmek, yazmak" (ATHE s. 123 15, 5). tup-pu-šu la-áp-tù "vesikasını gösterdi" (ATHE 15,5); ina ṭuppim labīrim lá-áp-tù "eski tablet üzerinde kayıtlıdır" (CAD 9. s. 86); mala lá-áp-ta-tí-ni atta leqe "girdiğin (hissen) kadar al" (ibid s. 87). Metnimizde geçen (st. 4) lá-áp-ta-tí Stat. 2. şh. tekil. i-lá-pu-tù (BIN IV 51, 25)
- (13) la-a na-ir: nawāru "parlamak" fiilinden imp. Ancak, Kültepe metinlerinde ilk defa geçen bir form.
- (16) na-dí-i: Stat. 1. şh. tekil = nadā 'um "koymak".
- (16) ta-áš-pu-ni: šapā'um "susmak, borcu ödemek" (Hecker, An. Or. 44 95e) Örnekler: ta-áš-ta-pu I₂ Pres. (TC III 73, 39) ta-aš-pu-ú BIN IV 18, 10; ta-áš-ta-pu-a-ni (BIN VI 69, 15; ICK I 17 B, 31) ATHE 4, 12 ve 43, 7 de šapā'um "susmak, sükût etmek" ile šabā'um "doymak" karıştırılmış görünüyor. bkz. Hecker. An. Or. 44, 95
- (21) lu i-de₈-e: idā'um "bilmek" fiilinden I pragfigierter Stat. (CCT IV 45b, 33; TC III 73,8) lu i-de₈-a Ankara 2806, 40.

Bursa 3775 zarf

Kırık bir zarf parçası. Üzeri mühürlü. Üzerinde sadece bir kaç satır yazı var.

Transkripsiyon:

- x +1) x.....
 2) x ki
 3)]-ḫu ú-lá ... = ne de
 4) ša ba-áb-AN^{KI} = Babil'in

St.4. de gördüğümüz Bābili şehir ismi Kültepe metinlerinde pek seyrek geçen bir isimdir. TIN.TIR.KI = Bābili yazılışı (KUG 47,7) Ahamenid devrinde yazılmış bir borç senedinde geçmektedir ki, bunun Eski Asur Devri vesikalaları ile ilgisi yoktur. KI determinatifi olmadan yazılan ba-ba-il₅ = wa-bi-il₅

(ICK I 103, 22) bir borç terimi; Ba-ba-lim, Pá-pá-ilim (Balkan, Observations... no. 18-61); Ba-bi-li-im (ICK II 345,7; 127, $\times + 5$, $\times = 29$); Ba-bi-lim, Ba-bi-li-im (ICK I 182, R. 4; 191, 48); Ba-bi-li, Stephen, Personal Names of Cappadocia s. 80) şahıs isimleridir. Kırık zarf parçası üzerinde geçen ismi tablet üzerinde o kısmın kırık olması nedeniyle göremedik. Bu nedenle ne münasebetle geçtiği hususunda da bir fikrimiz yok.

Bursa 3776

Alt ve sağ kenarı kırık siyah renkte bir tablet. 5×4 , $1 \times 2,3$ cm.

Transkripsiyon:

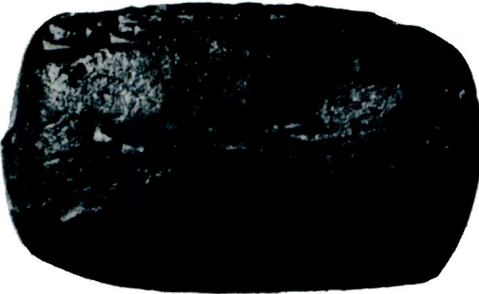
- Öy. 1) a-na Ašûr-i-^rmî-tî¹
 2) Šu-Ištar En-na-[nim
 3) Bu-bu-ra-^rnim¹
 4) Im-dî-AN-ma [.....
 5) KÛ.BABBAR ni-is-ḫa-sú x[.....
 6) ^rša¹ pu-qú-ri-la-nu [.....
 7) i-na 20 ma-na KÛ.BABBAR [a-na
 8) šî-mî-im ša-a-mî-im [.....
 9) l me-at ku-ta-nu [.....
 10) 16 GÚ 50 2/3 ma-^rna¹
 11) i]t-pu-lu 20 na-ru-u[q
 12)] 6 ma-na [.....
- ay. 1) ṭup-pí-ku-nu šu-[.....
 2) 1 GÚ AN.NA ša ^dIM-x [.....
 3) ḫa-bu-la-ni a-na 3 I[TU.KAM
 4) kà-bi-ut-ma-am a-pu-i[l₅
 5) 4 ša-na-at-im x [.....
 6) šu-ma a-dî-ni x [.....
 7) lá ta-áš-ta-pu-[in-ni a-na
 8) šî-mî-im dî-na-^rma¹
 9) le-eq-a-ma šé-bi-[la-nim
 10) a-ḫu-ú a-tù-nu a-b[i₄ a-tù-nu
 11) iḫ-da

3772 öy.

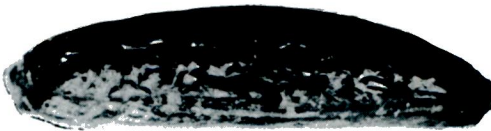
3776 öy.

3772 ay.

3776 ay.

3772 k.

3773 öy.

3774 öy.

3773 k.

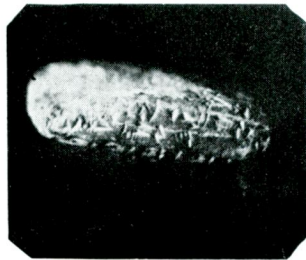
3774 ay.

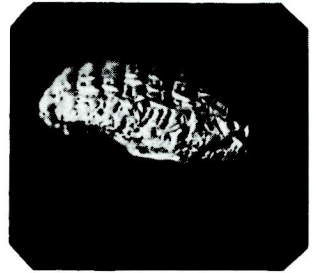
3773 ay.

3774 k.

3773 ük.

3773 sk.

3775 öy.

3775 ay.

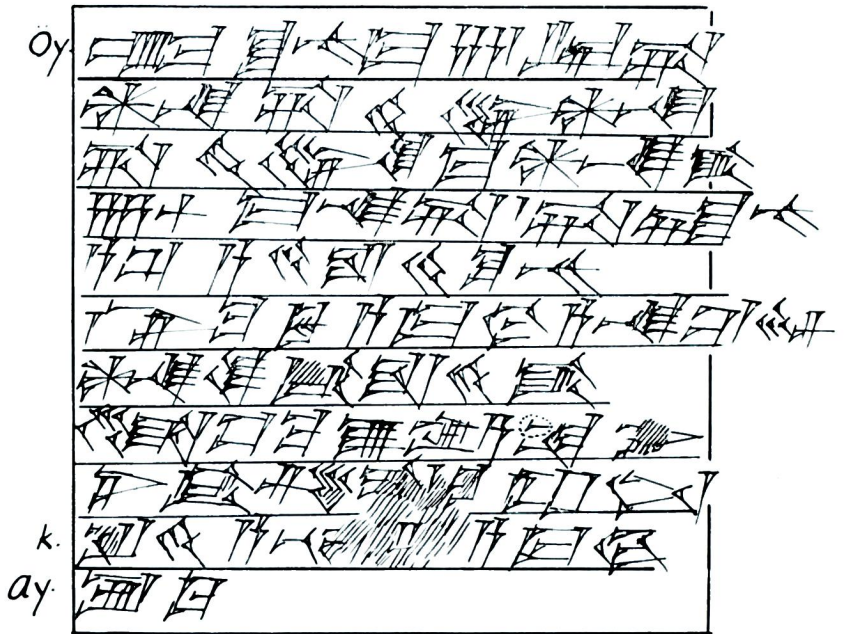
3775 k.

3775 sk.

3775 zarf

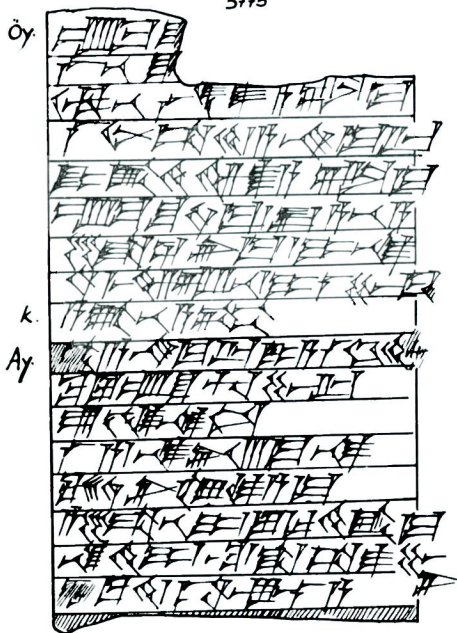
3773

öy
 k
 ay
 ük
 sk

3774

äy
 k
 Ay

3775

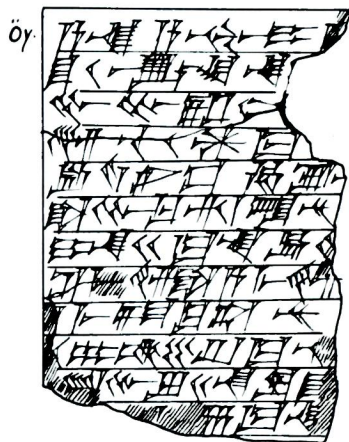
solk

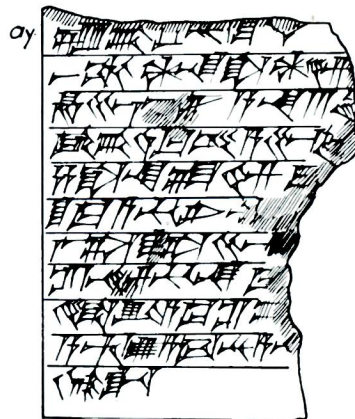
3775 Zarf

3776

3776

Tercüme:

- Öy. × +1) Aššur-imitti'ye ... (2) Šu-Ištar Ennānum (3) Buburanim (4) Imdilum ve ... (5) gümüşün vergisini (6) (7) 20 mine gümüş almak için (9) 100 kutānu ... (10) 16 (talent 50 2/3 mine ... (11) ödediler 20 çuval ... (12) 6 mine ... ay. × +1) tabletinizde dir.... (2) ^dAdad-x'e ait bir talent kalay (3) bana borçludur üç ay için.. (4) bana değeriyle ödensin ... (5) 4 yıldır (6) senin şimdiye kadar (7) beni tatmin etmediğin hususuna gelince (8) fiatı karşılığında veriniz (9) benim için alınız bana gönderiniz (10) sizler kardeşimsiniz, sizler babamsınız (lütfen çok rica ederim) ... (11) gereken ilgiyi gösteriniz.
- × +1) ni-is-ħa-sú = ni-is-ħa-tù-šu: nishātum “vergi, resim. Pl. nishāssu (ATHE 48,6); An. Or. 44 4od, 54a, 64f.g.
- (6) [ša] pu-qú-ri-la-nu: puqurrû/buqurrû” iddia bkz. CAD 2, s. 326
- (10) i]t-pu-lu apālu” ödemek, bir hukuki meselede tatmin etmek fiilinden I₂ Pret. çoğul 3 şahıs. Bkz. CAD apālu.
- (10) na-ru-[uq] = naruqqum: “çuval, kapital, sermaye”. Örnekler: ša na-ru-uq PN “PN'in çuvalı, sermayesi (CCT II 45b, 9-10; 10 na-ru-uq ar-ša-tum “10 çuval arpa” (CTT 33b, 7-8).
- (ay.4) ka-bi-ut-ma-am: kabātu “önemli olmak, gereken önemi verip şerefendirme” I₁ İmp. ventiv. Krş. kabitu (CAD 8, s. 21); ku-ta-bi₄-it-ma II₃ “bizi çok şerefendir” (BIN IV 9, 21-VI 7.6). a-pu-il₅: apālu “bir hukukî meselede tatmin etmek, cevap vermek. Normal olarak a-pí-il beklemeliydik” o cevap verdi, telafi etti (bkz. kaspam elika išu kaspam a-pí-il “bana borçlusun, parası ödendi” JCS 11 106 No. 1: 12) apālu I Pres. ippal / apil şekilleri başka örneklerde de var: adı kaspam i-ip-pa-lu ina mimma ša išu itti mārišu PN a-pi-il “gümüşü geri ödeyinceye kadar oğullarıyla birlikte o PN'e sorumludur”. (MDP 24 345: 6).
- (10) a-ħu-ú a-tù-nu a-bi₄ a-tù-nu “Kültepe metinlerinde kullanılan “lütfen, aceledir” ifadesi yerine kullanılan teknik terimlerdendir. bēli attunū, ĩli attunū ve bazen de atta tekil şekilde kullanılır. Bkz. OIP 27, 62, 30-31.

KROISOS VE PAMPHYLIA

Dr. VELİ SEVİN

Arif Müfid Mansel'in (1905-1975) anısına

24 Eylül 1943'ten¹, ölüm tarihi olan 18 Ocak 1975'e değin², bir ömür boyu denecek kadar uzun bir süre, Pamphylia bölgesinde araştırmalarda ve kazılarda bulunmuş olan değerli hocam *Ord. Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL'in* birinci ölüm yıldönümü nedeniyle hazırlamış bulunduğum bu yazıda, Pamphylia'nın, M. Ö. 6. yüzyılın ilk yarısında, Lydia kralı ünlü Kroisos (M. Ö. 560-547/46) ile ilişkisini incelemeye çalışacağım.

Bilindiği gibi, bu konudaki yegâne kaynağımız Herodot'tur. Ancak, Herodot'un sözü edilen pasajda verdiği bilgi, gerçekleri ne derece yansıtmaktadır?

Herodot (I 28), Kroisos'un, Batı Anadolu'daki Grek kıyı kentlerine karşı giriştiği ilk hareketlerinden sonraki icraatını aynen şu sözlerle açıklamaktadır:

Χρόνου δὲ ἐπιγινόμεον καὶ κατεστραμμένων σχεδὸν πάντων τῶν ἐντὸς Ἄλυος ποταμοῦ οἰκηθέντων· πλὴν γὰρ Κιλικίων καὶ Λυκίων τοὺς ἄλλους πάντας ὑπ' ἐωυτῷ εἶχε καταστρεψάμενος ὁ Κροῖσος. Εἰσὶ δὲ οἶδε, Λυδοί, Φρύγες, Μυσοί, Μαριανδυνοί, Χάλυβες, Παφλαγόνες, Θρήκες οἱ Θυνοί τε καὶ Βιθυννοί, Κᾶρες, Ἴωνες, Δωριεες, Αἰολεες, Παμφυλιοι,

¹ A. M. Mansel'in ilk Pamphylia gezisi için bk. "Antalya Bölgesinde (Pamfilya) 1943 Yılı Sonbaharında Yapılan Arkeoloji Gezisine Dair Kısa Rapor", *Belleten* 33 (1945), 135-145.

² Ölümünden sonra Arif Müfid Mansel hakkında çıkan yazılar için bk. H. Taner, "Bir Hocanın Ölümü", *Milliyet* (2 Şubat 1975) Hafta Sonu İlâvesi; aynı yazar, *Belleten* 154 (1975), 315-318; M. Darga "Yitirdiğimiz Büyük Değer", *Cumhuriyet* (15 Şubat 1975); aynı yazar, *Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni* 3 (1975), 34-35; aynı yazar, *Belleten* 154 (1975), 319-322; E. Akurgal, "Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel", *Belleten* 154 (1975), 309-311; U. İğdemir, "Mansel'in Ardından", *Belleten* 154 (1975), 313-314; U. B. Alkım, "Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in Yayınları", *Belleten* 154 (1975), 323-337; U. B. Alkım'ın listesinden sonra, A. M. Mansel'in yayımlanmış bulunan en son makalesi için bk. "Die Nymphaeae von Perge", *Istanbul Mitteilungen* 25 (1975), 367-372.

Çevirisi: *Bir süre sonra, Kroisos, Halys ırmağının batısında oturan, Kilikialılar ve Lykialılar dışında, bütün öteki ulusları egemenliği altına aldı; bunlar Lydler, Phrygler, Mariandyner, Khalybler, Paphlagonlar, Thyn ve Bithyn Thrakları, Karlar, İonlar, Dorlar, Aioller ve Pamphyliyalılar'dır*³.

Bu pasajdan anlaşılacağı gibi, Herodot, Kroisos'a tabi olan ulusların en sonuncusu olarak Pamphyliyalılar'ın (Πάμφυλοι) adını saymaktadır. Nitekim, gerek antik yazarlar⁴ ve gerekse Pamphylia tarihiyle uğraşan modern bilim adamları, bölgenin⁵ ve bu bölgedeki kentlerin⁶ M. Ö. 6. yüzyılın ortalarındaki durumunu Herodot'a göre açıklamaya çalışarak, Kroisos'un egemenlik sahaları olarak kabul etmişler; bazıları da, bölgedeki Lydia egemenliğinin çok ılımlı ve hafif olduğunu, yalnızca düzenli vergilere (Herodot I 6; I 27: φόρου ἀπαγωγῆν) ve muhtemelen orduya katılma yükümlülüğüne bağlı kaldığını ileri sürmüştür⁷. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Strabon ve modern bilim adamlarının pek çoğu, Herodot'un (I 28)'de ileri sürdüğü, Kroisos'un Pamphylia bölgesini egemenliği altına aldığı şeklindeki görüşünü tartışmasızca benimsemişlerdir⁸.

Ancak sözü edilen pasajda, Kroisos'un doğu siyaseti konusunda verilmiş olan bilgilerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi şeklinde bir yol izlenecek olursa, Herodot'un (I 28) sunduğu panoramanın bir hayli karışık ve o derece de şüpheli olduğu ortaya çıkar. Örneğin, Herodot I 28'ine, "*Bir süre sonra Kroisos, Halys ırmağının batısında oturan...*" sözleriyle başlamakta ve sonra da Khalybler'in (Χάλυβες) adını vermektedir. Bilindiği gibi, Khalybler, demircilikleriyle ünlü

³ Herodot I 6'da da I 28'i destekleyen bir kayıt vardır.

⁴ Strab. XII 1, 2.

⁵ Ruge 1949, 364; Mansel 1956, 6; Bosch 1957, 18; X. de Planhol, *De la plaine Pamphylienne aux lacs Pisidiens* (Paris 1958), 69; G. E. Bean, *Turkey's Southern Shore* (London 1968), 25; E. Olshausen, "Pamphylia", *KP*, IV (1972), 443.

⁶ A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (Berlin 1963), 5; aynı yazar, "Side", *RE*, Suppl. X (1965), 881; aynı yazar, *Side Klavuzu* (Ankara 1967), 6; Pekman 1973, 17.

⁷ Weissbach 1931, 459; D. G. Hogarth, *CAH*, III (1960⁴), 518; Bosch 1957, 5; H. Bengston, *Griechische Geschichte* III/4 (München 1969), 75; Pekman 1973, 17.

⁸ Schubert 1884, 66; Pedley 1968, 81'de bu ulusların çok çabuk ve zor kullanmadan teslim olduğunu, ayrıca adı geçen uluslardan, imparatorluğa bağlanma vergisi alındığını ileri sürmüştür. J. G. Pedley'nin, bu konuyu da kapsadığını sandığım, en son çalışması *Ancient literary sources on Sardis*'i (Cambridge 1972) ne yazık ki, henüz görmedim; Ayrıca bk. Huxley 1966, 110; Duchesne-Guillemin, "Kroisos", *KP*, III (1969), 352.

(Aishylos, *Prometheus*, 715), yerli bir Pontus kabilesi olup yerleşme sahaları da bugünkü Ordu ili (antik Kotyora) ve civarına düşmektedir⁹. Anlaşılacağı üzere, bu bölge Halys ırmağının oldukça doğusunda olup Lydia devletinin doğu sınırından da çok uzaklarda kalmaktadır. Ayrıca Xenophon (*Anabasis* IV 7, 15) bu kavmi, tüm Pontus bölgesinin en savaşçı kabilesi olarak, aynen şu sözlerle anlatır: “. . . *Khalybler (Helenlerin) ülkelerinden geçtikleri halkların en savaşçıları idiler ve döğüşten çekinmiyorlardı. . .*”

Lyd egemenliğinin bu yörelere değin uzanmış olabileceğini kabul etsek bile, bütün vurucu gücü uzun mızraklı süvari birliklerine dayanan Lydia ordusunun (Mimnermos, frg. 14; Hdt. I 80), ormanlık bölgedeki bu cenkçi kavmi ne şekilde egemenliği altına almış olduğu sorununa çözüm bulabilmek bile olanaksızdır.

Buradan şu gerçek ortaya çıkmaktadır: Herodot, Khalybler'in yalnızca adını ve belki de onların Küçük Asya'nın kuzey taraflarında oturduğunu bilmekte, fakat kesin yerleşme bölgeleri ve yaşam şekilleri hakkında hiç bir bilgiye sahip bulunmamaktadır. Çünkü, eserinin birçok yerinde (I 6; I 28; I 72), Lydia krallığının en doğu sınırı olarak Halys ırmağını gösterdiği halde, bu ırmağın daha doğusunda yaşamış oldukları bilinen Khalybler'in Lydia egemenliği altına girmiş olduklarını bildirmesi, düştüğü çelişkiyi ve Khalybler hakkındaki bilgisizliğini açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

Burada aynı pasaj üzerine bir örnek daha vermediği yararlı buluyorum. Herodot (I 28), Kroisos'un egemenliği altına aldığı uluslardan bir diğeri olarak Paphlagonlar'ın (Παφλαγόνες) adını saymaktadır. Ancak, modern bilim adamlarının ileri sürdükleri Lydia krallığına tabi ulusların askere katılma yükümlülüğü şeklindeki iddialar ve buna karşılık da Xenophon'un (*Kyropedia* II 1, 5), Kroisos'un Persler'e karşı savaş çağrısına Paphlagonialılar'ın olumlu cevap

⁹ Hernekadar, bazı antik ve modern yazarlar, Homeros (*Il.* II 856-857) ve Herodot'a (I 28) dayanarak, Khalybler'in önceleri Halys ırmağının batısında olduklarını ileri sürmüşlerse de (bk. W. Ruge, “Chalybes”, *RE*, III/2 [1899], 2100; J. L. Myres, *CAH*, III [1925], 662), bu konudaki kanıtları, kanımca çok yetersizdir. Khalybler, eskilerin ittifak ettikleri üzere, Halys'in bu tarafında değil, öteki tarafında, Thermodon tarafında oturuyorlardı. Bunun için bk. H. Stein, *Herodotos* I (Berlin 1962), 33 vd.; Chr. M. Danoff, “Pontos Euxinos”, *RE*, Suppl. IX (1962), 869-870'teki harita ve 1014; aynı yazar, “Chalybes”, *KP*, I (1964), 1127; W. Calder-G. E. Bean, “A Classical Map of Asia Minor”, *Anatolian Studies* VII (1957), harita.

vermediği şeklindeki açıklaması göz önüne alınacak olursa, Paphlagonlar'ın da Lydia egemenliğini tanımış olması çok şüpheli bir duruma girer¹⁰. Çünkü, yabancı bir devletin egemenliğini tanımış ve ona gerektiğinde asker verme yükümlülüğüne girmiş bir ulusa egemen devletin savaş için yardım çağrısında bulunması ve hele olumsuz cevap alması kabul edilecek gibi değildir¹¹.

Aşağıda yeniden kısaca değineceğimiz üzere, Herodot'un sözü edilen pasajının daha ilk bakışta şüpheli bilgiler kapsadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Asıl konumuz olan Pamphylia bölgesinin Lydia egemenliği altına alınıp alınmadığı sorununu meydana çıkarabilmek için, bölgenin batı ve kuzey kesimlerine bir göz atmak gerekir. Pamphylia bölgesi, batıdan Lykia, kuzeyden de Pisidia bölgeleriyle sınırlanmakta, batıda yükseklikleri 1500 m.yi aşmayan dağlar, kuzeyde ise, yükseklikleri bazen 3000 m.yi aşan, yamaçları sarp ve arızalı dağ silsileleriyle çevrilmiş bulunmaktadır¹². Lydia bölgesinden karayolu ile bağlantı sağlanması gayet güç ve de zahmetlidir¹³. Nitekim E. Bosch da, M.Ö. 188 yılında yapılan Apameia barış antlaşmasından sonra, bölgenin Bergama kralı Eumenes II'ye (M. Ö. 197-159) verilmesini açıklarken aynen şu soruyu sormaktadır¹⁴: "Fakat Eumenes, Bergama'dan karayolu ile irtibat temini bu kadar zor ve müdafaası Bergama kralları için güç bir mesele teşkil edecek olan, Pamphylia'nın ele geçirilmesine acaba niçin bu kadar önem veriyordu?"

Yine E. Bosch'un açıkladığı gibi, Bergama'nın kuvveti denizlere dayanmaktaydı. Selevkoslar devleti büyük bir devlet olamaktan çıkınca, Bergama gibi bir deniz devletinin, Doğu Akdeniz egemenliğini eline geçirebilmek için bu kıyıları elde etmek istemesi gayet doğaldır. Aynı şekilde, Attalos III'ün ölümünden sonra (M. Ö.133), Bergama krallığı topraklarının Roma devletine geçişi sırasında, Roma'nın

¹⁰ Ayrıca Xenophon'un (*Kyrop.* VII 4, 2) "οἱ ἐπιχώριοι βασιλεύοντες" şeklindeki ifadesinden, Paphlagonia'nın Persler çağında, sınırlı bir şekilde de olsa bağımsızlığını korumuş olduğu anlaşılmaktadır ki, bu da bize Paphlagonialılar'ın Kyros'a karşı Lydia'nın yanında savaşa katılmamış olduğunu göstermektedir.

¹¹ Krşl. F. K. Dörner, "Paphlagonia", *KP*, IV (1972), 1585.

¹² Mansel 1956, 4.

¹³ Bölgeye açılan geçitler için bk. Ruge 1949, 360; Mansel 1956, 4; A. Erzen, *Archäologischer Anzeiger* (1973), Abb. 1.

¹⁴ Bosch 1957, 5.

henüz bir Doğu Akdeniz politikası olmaması nedeniyle, Pamphylia'nın Roma İmparatorluk çağıının başlarına kadar bağımsız kaldığı anlaşılmaktadır¹⁵. Çünkü, Pamphylia bölgesi, eskiçağda, ancak Doğu Akdeniz'deki deniz egemenliği bakımından hayati önem taşıyan bir üs durumundadır¹⁶.

Lydia krallığı ise denizci bir devlet olmayıp, tarihlerinin devamı süresince bir donanmaya sahip olup olmadıkları da pek şüphelidir¹⁷. Nitekim Herodot (I 27), Lydia'nın ancak Kroisos çağında bir deniz filosu meydana getirmek için harekete geçtiğini, fakat bunun da kısa bir süre sonra durdurulduğunu, açık bir dille anlatmaktadır.

Buradan anlaşılacağı üzere, Lydia krallığı tamamen bir kara devleti görünümünde olup, kendisini, jeopolitik durumu bakımından zaman zaman denizin cazibesine kaptırmış, fakat uygulamak istediği deniz siyasetini hiç bir zaman yürürlüğe koyamamıştır. Bu nedenle Kroisos'un Pamphylia bölgesini, Doğu Akdeniz'e egemen olmak için, ele geçirmek istemesine olanak yoktur. Pamphylia bölgesi, Lydia krallığını deniz siyaseti yönünden ilgilendirmediği için, Kroisos'un gözünde bu bölgenin büyük bir stratejik önemi olmasa gerek.

Lydia krallığının bir deniz devleti olmadığı anlaşıldıktan sonra, Kroisos'un, Pamphylia'yı egemenliği altına alıp almadığı sorunu, yalnızca, bir kara devleti siyaseti açısından ele alınmalıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Pamphylia batı, kuzey ve doğu yönlerden yüksek dağlarla çevrili olup, Lykia, Pisidia ve Kilikia Trakheia bölgeleriyle sınırlanmaktadır. Ayrıca ulaşım ve savunma yönünden de Lydia devleti için büyük zorluklar taşıdığı açıktır. Bunlardan ayrı olarak, Herodot (I 28), Kroisos'un Kilikia¹⁸ ve Lykia'yı¹⁹ egemenlik altına alamadığını açık bir dille belirtmektedir. Yine aynı pasajda, dağlık bölge halkı Pisidialılar hakkında hiç bir kaydın bulunmaması, Kroisos'un Pisidia bölgesini dahi eline geçiremediğine işaret eder. Ayrıca, Arrianos'un (*Alex. Anab.* I 27, 5, 8) canlı ifadelerinden, Persler çağında da özgür kalmış olan Pisidia'nın

¹⁵ Pekman 1973, 25.

¹⁶ Bosch 1957, 1-6; Pekman 1973, 17, 21, 23.

¹⁷ Bk. Weissbach 1931, 458; Hanfmann 1960, 517 vd.; Pedley 1968, 81; V. Sevin, *Lydia Krallığı Tarihi* (İstanbul 1973), 183 vdd. ve 328 vdd. (basılmamış doktora tezi).

¹⁸ Bk. A. Erzen, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft* (Leipzig 1940), 91 vd.

¹⁹ Bk. O. Akşit, *Likya Tarihi* (İstanbul 1967), 112.

egemenlik altına alınmasının ne derece güç bir iş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Böyle bir durumda ise, Pamphylia bölgesini batı, kuzey ve doğudan çevreleyen bu üç bölgenin, Lydia krallığına karşı bağımsızlıklarını başarıyla sürdürdükleri de ortaya çıkar. Bu üç özgür bölgenin gerisinde gizlenmiş bulunan Pamphylia bölgesine Kroisos'un ne şekilde sefer düzenlediği, bunu nasıl başarıya ulaştırdığı ve Pamphylialılar'ın, Lydia egemenliğini ne şekilde kabul ettiği sorusuna olumlu bir cevap bulmak, bugünkü bilgilerimize göre olanak dışıdır. Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, bir Lydia devleti donanması söz konusu olamayacağına göre, Pamphylia'nın, Kroisos'un egemenliğini, koşullu da olsa, kabul etmesi, kanımca hiç bir zaman mümkün olmamıştır.

Herodot'un sözü edilen pasajına (I 28) ne dereceye kadar güvenilebileceğini gösterebilmek için, bir-iki örnek daha vermeği yararlı buluyorum.

Kroisos'un egemenliği altına almış olduğu uluslar arasında, Herodot'un adını saydığı Phrygler (Φρύγες) ve Mysler'in (Μυσοί) de daha babası Alyattes (M. Ö. 618/17-560) zamanında Lydia egemenliği altına girmiş olduklarına kesin gözüyle bakabiliriz. Çünkü Phrygia, Alyattes'in, Med kralı Kyaxares ile yaptığı ünlü Kızılırmak (Halys) savaşının (M. Ö. 585) başlangıcından önce ele geçirilmiş olmalıdır ki, Lydia orduları, Medler ile beş yıl süren (Hdt. I 74) mücadelelerini Phrygia toprakları üzerinde verebilecek rahatlığı ve güveni duysunlar. Ayrıca, Alyattes'in, Bithynia üzerine bir sefer düzenlediğini (Steph. Byz. 'Αλύαττα)²⁰ ve bu sefer sırasında, Tremler ile beraber, batı göç koluna mensup Kimmer boylarını da kuzeye ve doğuya, Kappadokia'ya doğru sürmüş ve böylece de, hemen hemen tüm Batı Anadolu'yu son Kimmer kalıntılarından temizlemiş bulunduğunu bilmekteyiz (Hdt. I 16)²¹. Bu olay, Lydia devletinin doğu sınırının Halys ırmağına değin dayanmasına²² ve dolayısıyla de Phrygia'nın, Lydia egemenliği altına girmesine neden olmuştur²³.

²⁰ E. Meyer, "Alyattes", *RE*, I/2 (1894), 1708; Brandis, "Bithynia", *RE*, III/1 (1897), 515.

²¹ E. Bosch, *Belleten* 37 (1964), 42; Huxley 1966, 54; M. T. Tarhan, *Eskiçağda Kimmerler Problemi* (İstanbul 1972), 196 (basılmamış doktora tezi).

²² Hdt. I 74; Thuk. I 16; J. Keil, "Lydia", *RE*, XIII/2 (1927), 2168.

²³ J. Friedrich, "Phrygia", *RE*, XX/1 (1941), 890.

Aynı fetih hareketi sırasında, daha Gyges zamanında büyük bir kısmı ele geçirilmiş (Strab. XIII 590), fakat sonradan Treler ve Kimmerler tarafından işgal edilmiş bulunan Mysia'nın ve hatta Bithynia'nın²⁴ da Lydia egemenliği altına girmiş oldukları açıktır. Ayrıca Damascuslu Nicolaos'tan öğrendiğimize göre²⁵ Alyattes, oğlu prens Kroisos'u, Mysia'nın kuzeyindeki Adramytteion ve Thebe düzlüğüne vali olarak tayin etmiştir. Kroisos'un bu tayini de Mysia bölgesinin, Alyattes çağında Lydia egemenliği altında olduğunu açık bir şekilde gösterir²⁶.

Bu kısa açıklamalardan kolayca anlaşılacağı üzere, Herodot'un bu pasajda (I 28), Kroisos hakkında verdiği bilgilerin büyük bir bölümü hatalıdır. Nitekim bugüne değin, Kroisos'un, Kyros hariç, Lydia'nın doğusunda savaş yapmış olduğuna değinen bir tek antik kaynağa dahi rastlanılmamış olması, bu kralın fazla bir icraatta bulunmadığına işaret etmektedir. Hemen bütün antik yazarların, hakkında bir şeyler yazabilmek için birbirleriyle âdeta yarış ettikleri Kroisos'un, doğudaki savaşlarının eski çağ yazarlarına ilginç gelmediği şeklindeki R. Schubert'in görüşünü kabul etmeğe olanak yoktur²⁷.

O halde, Herodot'u, bu pasajda (I 28), gerçek dışı bilgiler vermeğe iten etken neydi?

Kanımcı, Herodot bu pasajda (I 28) Kroisos'un koyu bir taraftarı görünümünü taşımakta olup, O'nu yüceltme çabası içindedir. Özellikle egemenlik altına alınan uluslar arasına Lydler'in (Λυδοί) de alınmış olması, Herodot'un Kroisos'u âdeta bir "Grek Kralı" gibi görmüş olduğunu açıklamaktadır²⁸. Aslında, Grekler'in, Kroisos'u, *barbar* olmakla birlikte, kendilerinden biri olarak kabul ettikleri ve büyük hayranlık besledikleri de bir gerçektir. Örneğin, Pindaros (*Pyth.* I 94), Kroisos için "... iyiliklerinin ve yardımseverliğinin hatırası ölmez," der. Grekler'in Kroisos'a karşı besledikleri hayranlık-

²⁴ K. Bittel, *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens* (Tübingen 1950²), 93.

²⁵ Müller, *FHG*, III 65, 397.

²⁶ *Adramytteion* adının, Alyattes'in oğlu ya da üvey kardeşi olan *Adramys* adından geldiği sanılır. Bk. Skylax 97; Xenophon, *Anab.* VII 8, 7; Strab. XIII 613.

²⁷ Schubert 1884, 66.

²⁸ Bk. J. Keil, *RE*, XIII/2 (1927), 2170.

larını, M. Ö. 6. yüzyılın ikinci çeyreği ya da en geç ortasında, zengin bir Grek aristokratının²⁹ (belki de Alkmaion oğlu Megakles)³⁰, oğluna *Kroisos* adını vermesinden de anlayabiliriz.

Greks dünyasının Kroisos'a olan hayranlığını gösterecek daha pek çok örneğe sahip bulunmaktayız. Ayrıca, Herodot'un ana kaynağını, Delphoi rahipleri ve oradaki resmî kayıtların meydana getirmiş olduğu da bilinmektedir³¹. Kroisos'un bu tapınağı akıl almaz güzellik ve değerle armağanlarla büyülemiş olduğu (Hdt. I 50; I 51; I 54; I 92) hatırlanacak olursa, Herodot'un niçin Kroisos'un tarafını tutmuş olduğu daha iyi anlaşılabilir.

İşte, yukarıda kısaca belirttiğimiz nedenlerin etkisi altında Herodot, Kroisos'u, en uzak bölgelerin egemeni gibi göstererek, yüceltme çabası içine girmiş, Lykia ve Kilikia gibi kesinlikle bildiği iki bölgenin ve Miletos kentinin (Hdt. I 141) dışında kalan bütün Anadolu parçasını, Halys ırmağının (Kızılırmak) daha doğusunda bulunan Khalybler ülkesine değin, Kroisos'un egemenliği altına girdiğini, çelişkiler içine düşerek ileri sürmüştür.

Lydia krallığı tarihi ve Kroisos üzerine çalışmalar yapan modern bilim adamları da bu kralın, daha çok, dillere destan zenginliklerine ve Grek dünyası ile ilişkilerine birinci planda yer vermiş olduklarından, aynı hataya düşmüşler ve Herodot'un bu ünlü pasajının (I 28) bilimsel bir eleştirisini yapmayı düşünmemişlerdir. Yalnızca Weissbach³², çok daha önceden, Herodot'un ifadesini, evvelce Lydia egemenliği altındaki bu bölgelerin, bir süre sonra teker teker elden çıkmış ve Kroisos'ça yeniden fethedilmiş olabileceği şeklinde yorumlayarak, gerçeklere bir parça yaklaşmıştır. Ancak, o da kaynakların bu konuda tamamen susmuş olmasını açıklayamadığı için, konuyu çok üstü kapalı bir şekilde geçiştirme yoluna gitmiştir.

Herodot'ta (I 28) adı geçen bölge ve uluslar üzerine yapılmış bulunan bütün araştırmalarda, sözü edilen pasaj, M. Ö. 6. yüzyılın ilk yarısı ve ortaları için sık sık delil olarak kullanılmıştır.

²⁹ Hanfmann 1960, 518.

³⁰ C. W. Eliot, *Historia* XVI/3 (1967), 281.

³¹ H. W. Parke-D. E. Wormell, *The Delphic Oracle* I (Oxford 1956), 129, 131 vd.

³² Weissbach 1931, 459.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, içinde bazı gerçek dışı ve şüpheli bilgiler bulunduğunu savunduğumuz Herodot'un bu ünlü pasajına (I 28), özellikle bölge tarihi üzerine yapılan incelemeler sırasında, daha dikkatlice eğilmek gerekmektedir.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

CAH: *Cambridge Ancient History*.

Bosch 1957: E. Bosch, *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler-Studien zur Geschichte Pamphylens*, Ankara 1957.

Hanfmann 1960: G. M. A. Hanfmann, "Sardis und Lydien", *Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse VI* (1960), 499-536.

Huxley 1966: G. L. Huxley, *The Early Ionians*, London 1966.

KP: *Der Kleine Pauly*.

Mansel 1956: A. M. Mansel, *İlkçağda Antalya Bölgesi*, İstanbul 1956.

Pedley 1968: J. G. Pedley, *Sardis in the Age of Croesus*, Norman 1968.

Pekman 1973: A. Pekman, *Perge Tarihi - History of Perge*, Ankara 1973.

RE: *Pauly - Wissowa, Realencyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft*.

Ruge 1949: W. Ruge, "Pamphylia", *RE*, XVIII/3 (1949), 354-407.

Schubert 1884: R. Schubert, *Geschichte der Könige von Lydien*, Breslau 1884.

Weissbach 1931: Weissbach, "Kroisos", *RE*, Suppl. V (1931), 455-472.

ROMA'DA İS. Ö. II. YÜZYILDAKİ REFORMLAR *

Doç. Dr. NEZAHAT BAYDUR

Roma Cumhuriyet tarihi içerisinde çok önemli yeri olan İ. ö. II. yüzyıl ortalarında yapılan reformları incelerken, bu reformlara neden gereksinme duyulduğuna bir göz atmakta yarar vardır.

Roma özellikle II. Kartaca savaşından sonra askerî gücü sayesinde o zamanın dünyasını egemenliği altına almıştı; bu askerî gücün ana kaynağı köylülerdi. Uzun yıllar savaş alanında kalan köylüler zor durumda kalıyorlardı. Çünkü işleme olanağı bulamadıkları topraklarını elden çıkarmak zorunda kalıyorlar ve proletarya durumuna düşüyorlardı. Bu kez asker olma hakkını yitiren köylü ordunun da zayıflamasına neden oluyordu; dünya devleti olan Roma'nın durumu sarsılıyordu. Özellikle İspanya'da 20 yıl süren savaşlar (153-133) durumu daha da kötüye götürmüştür¹. 146 Yılında Makedonya Roma eyaleti haline getirilmiş, aynı yıl III. Kartaca savaşı sonunda yıkılıp yıkılan Kartaca'nın yerinde Afrika eyaleti kurulmuştu. Bergama kralı Attalos III. 133 de ölümünden önce devletini ve hazinesini miras olarak Roma'ya bırakmış² bu topraklar üzerinde de 129 yılında Asia adı ile yeni bir eyalet kurulmuştur. Eyaletlerin ödediği haraç (tribut) ve tabiat kaynaklarından kazanılan ganimet İtalyan'ın büyük ölçüde zenginleşmesine yol açıyordu. Roma o zamanın uyar dünyasının ekonomik merkezi haline gelmiş ve bu İ. s. II. yüzyıla kadar böyle sürüp gitmiştir. Ancak Roma'ya akan bu zenginliklerden toplumun bütün sınıfları aynı ölçüde yararlanamıyordu.

Romalılar bir düşman ülkeyi egemenlikleri altına aldıkları zaman o ülkenin topraklarından bir kısmına el koyuyorlardı; bu topraklar devlet toprağı (ager publicus) oluyordu. Zamanla özel kişiler bu top-

* Bu konuda yararlanılan eserler dip notlarda gösterilmiş, bunun dışında kalan ve yararlanma olanağı bulamadığımız eserlerin isimleri ise metnin sonunda verilmiştir. Dipnotta tekrarlanan eserlerde yalnız yazarın adı verilmiş, ancak aynı yazarın birden fazla eseri söz konusu ise bu eserlerin adı da yazılmıştır.

¹ A. Heuss, Propylaeen Weltgeschichte IV Berlin, Frankfurt, Wien 1963, s. 186.

² Plutarchos, Ti. Gracchus, XIV, 1; W. Goess, Propylaeen Weltgeschichte. Hellas und Rom. Berlin 1931, s. 325.

raklardan büyük parçalar kiralamışlar fakat bir süre sonra bu kiralar alınmaz olmuş ve toprak o kişinin özel malı haline gelmiştir³. Bu şekilde topraklarını daha da büyütmüş olan zengin kişilerle küçük toprak sahibi kişiler ve şehir proleteryası arasında, büyük toprak sahiplerinden oluşan senatörlerle devlet memurları ve atlı sınıfı arasında, vatandaşlarla müttetikler arasında, İtaliklerle eyaletliler ve hür vatandaşlarla köleler arasında sürekli bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı⁴. Bu anlaşmazlıklar politika alanında optimatlarla demokratlar (popularlar) arasında çatışmaya neden oluyordu.

Bu koşullar altında durumun daha da kötüleşmesine, çiftliklerde hür işçi yerine kölelerin çalıştırılması neden olmuştur. Çünkü savaşlarda elde edilen köleler hem çok, hem de ucuzdu. 166 dan bu yana serbest liman olan Delos'da günde 10.000 kişi satılıyordu⁵. Roma çiftliklerinde zindanlarda barındırılan bu köleler gün boyu ayaklarından zincirli olarak çalıştırılıyor, bu durum sosyal ilişkileri bozuyordu. Güney Etruria'da ve Latium bölgesindeki küçük çiftlikler otlak olarak kullanılmaya başlamıştı. Etruria'da artık hür köylü kalmamıştı⁶. Latinlerin ve Sabinlerin bölgesindeki dağlarda tahılcılığın yerini zeytincilik ve bağcılık almıştı. Bu ürünler gerekeni karşıladıktan başka dışarıya da yollanıyordu. Daha çok kapitali gereksindiren bağcılık ve zeytinciliği fakir düşmüş köylünün yapma olanağı yoktu. Köylü bu zor durumda iken soylu sınıf ve halk tabakasının (plebler) zengin bölümü günden güne daha da zenginleşiyor ve güçleniyordu. Köylünün hiç bir dayanağı yoktu. Bu iki sınıf arasında atlı sınıfı denen sınıf ortaya çıktı. Bunlar yeni zenginleşen sınıfı; ticaret ve bankacılık yapıyorlardı. Halkı proleteryalasmaktan kurtarmak isteyen kişinin bu sınıfta kendisine dayanak araması gerekiyordu⁷. Dışarıdan bakıldıkta Roma'nın durumu çok parlak görünüyordu, ancak içte durum böyle değildi. İnsanlarda karakter çöküntüsü başlamıştı, eyaletlerde valilerden şikâyet gittikçe artıyordu; toplumda umursamazlık yaygın-

³ H. Bengtson, Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde I, München 1967, s. 155; R. v. Pöhlmann, Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt II² (1925) s. 342 vd.

⁴ Lengle, "tribunus" RE VI A, 2, sütun 2483; sınıflar arası düşmanlık hakkında bakınız Pöhlmann, s. 428 ve 441.

⁵ Th. Mommsen, Römische Geschichte, 1954, s. 447 vd., 453; W. Goess, s. 326.

⁶ Th. Mommsen, s. 453.

⁷ W. Goess, s. 328.

laşmıştı. Küçük şehirlerde ve köylerde oturanlar memur seçimlerinde oylarını kullanmak için Roma'ya gelmiyorlardı. Yukarıda sözünü ettiğimiz köle akını sonucu azatlılar gün geçtikçe çoğalıyor, azat edilen her köle Roma vatandaşı oluyordu. Meclisi dolduran kişiler memur seçimlerinde oylarını para karşılığı satıyorlardı. Bu koşullar altında adaylar da para yedirmeye başlamışlardı. Eyaletlerde ve Roma boyunduruğu altında olan devletlerde Roma'ya karşı kin gittikçe çoğalıyordu. Müttefikler Roma vatandaşlık hakkı almak istiyorlardı⁸. Buna karşı ise işsiz güçsüz takımı yürürlükteki politikanın kendisine sağladığı ayrıcalıktan ötürü Roma vatandaşlık hakkını başkaları ile bölüşmek istemiyordu, zaten yönetici sınıf da buna karşı idi⁹. İspanya'daki savaş alanlarına çok sayıda müttefik askerleri gönderilmeye başlayınca ülkedeki hoşnutsuzluk daha arttı. Sosyal ihtilâl tehlikesi ile karşı karşıya gelinmişti; Makedonya ve Korinth'de ayaklanmalar görülmüştü. 135 yılında Sicilya'da sosyal ayaklanma oldu. İtalya'da olduğu gibi burada da kölelerin çalıştırıldığı büyük çiftlikler (latifundia'lar) vardı. İsyân ilkin Enna şehrinde, kölelerin efendilerine baş kaldırmaları ile başladı, fakat diğer şehirlerdeki köleler ve fakir halkın da birleşmesi ile sermaye sınıfına ve orta tabakaya karşı bir ayaklanma şekline dönüştü. Ayaklananlar son derece disiplinli davranıyorlardı. Bu hareket Roma'ya da sıçradı. Campania'da Sinuessa ve Minturnae şehirleri az kalsın proletarya ordusunun eline geçecekti. 133 yılında Minturnae'de 450, Sinuessa'da 4.000, Roma'da 150 köle öldürüldü¹⁰. Attika ve Delos'ta da ayaklanmalar oldu. Campania'da duruma çabuk egemen olundu, fakat Sicilya'daki ayaklanma Roma'yı uzun süre uğraştırdı. İsyancıların sayısı 70.000 kadardı ve silâhlı idiler. 134-132 yıllarında Sicilya'ya gönderilen consul orduları ayaklanmayı güçlkle bastırabildiler¹¹.

Bu koşullar altında devlet düzeninde bir değişiklik yapma gereği kendisini kuvvetle duyurmakta idi. II. Kartaca savaşından 159 yılına kadar Roma vatandaş sayısı sürekli olarak artmışken, 159 dan bu yana bir düşüş başlamıştı. Bunun nedeni topraksız köylünün sayısının çoğalması idi. 159 dan sonra eli silâh tutan vatandaş sayısı 328.000

⁸ U. Kahrstedt, Geschichte des griechisch-römischen Altertums, München 1952, s. 252 vd.

⁹ Aynı eser, s. 254

¹⁰ Th. Mommsen, Römische Geschichte, s. 450.

¹¹ U. Kahrs'edt, s. 258 vd.; Th. Mommsen, Römische Geschichte s. 450 vd.

iken bu sayı 154 yılında 324.000'e, 147 de 322.000 e, 135 de 317.933 e inmişti. Bu da durumun kötülüğünü açık şekilde ortaya koymaktadır¹². Düşünen kişiler durumu kaygı ile izlemekte idiler¹³. Sonunda durumu düzeltmek için harekete geçilmesine karar verildi. Askerî durumu düzeltmek için ilkin toprak sorununa çare aramak, topraksız köylüyü bu durumdan kurtarmak gerekiyordu. Toprak reformunu yapmak kolay değildi, çünkü özellikle soyluların, büyük toprak sahiplerinin durumunu sarsacaktı ve onların reformu istemiyecikleri ortada idi. Bu işe girişecek kişinin Roma toplumu içerisinde otoritesi olan bir kişi olması gerekiyordu. Bu konuda yetki Kartaca'da zafer kazanmış ve büyük bir ün sahibi olan, günün adamı Scipio Aemilianus'a verildi¹⁴. Fakat Scipio reform denemesine bile girişmemiştir. Ancak görevlerini kötüye kullanan kişileri engellemek ve hukuk işlerini düzeltmek gibi bazı girişimlerde bulunmuştur.

Scipio'nun yakın dostu ve 160 yılında consulluk yapmış olan C. Laelius, büyük olasılıkla 140 yılında bir toprak reformu önerisinde bulunmuştur¹⁵. Bu önerinin kapsamı üzerinde fikir sahibi değiliz, ancak soylu sınıfın gösterdiği tepki karşısında önerisinden hemen vazgeçmiştir. Toprak reformuna karşı olanlar arasında Scipio Aemilianus da vardır. Bunun nedeni sorunu anlamaması değil, haklı ya da haksız toprak reformunun durumu daha da kötüye götürmesinden kaygı duymasındandır. Çünkü bunun yapılabilmesi için ihtilâli göze almak gerektiğine inanıyordu. İşte tam bu sırada gene aristokrat çevreden bir genç büyük bir yüreklilikle ortaya çıkmıştır. Henüz 29 yaşında olan bu genç adam hem baba hem ana tarafından Roma'nın en seçkin ailelerinden birinden geliyordu. Ti. Sempronius Gracchus adındaki bu reformcunun soy kütüğünü babasının dedesine kadar izleyebilmekteyiz¹⁶. Büyük dedesi 238 yılında consulluk yapmış bir kişi, babası ise 177 ve 163 yıllarında consulluk, 169 yılında ise censorluk yapmış Ti. Sempronius Gracchus idi. 179 yılında Roma'nın ünlü devlet adamlarından yaşlı Cato ile birlikte gönderildiği İspanya'da

¹² Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 453; karşılaştırınız Ed. Meyer "Untersuchungen zur Geschichte der Gracchen" *Kleine Schriften* 1² (1924), s. 386.

¹³ U. Kahrstedt, s. 256, 258.

¹⁴ A. Heuss, s. 186; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 454.

¹⁵ Plutarchos, *Ti. Gracchus VIII*, 3; Cicero, *Laelius*, 25, 96; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 455; U. Kahrstedt, s. 258; H. Bengtson, s. 155.

¹⁶ Münzer, "Sempronius Gracchus" *RE II A*, 2, sütün 1369-1370.

barışın sağlanmasında büyük rol oynamış, İspanya valiliği sırasında İspanya halkından büyük sevgi ve saygı görmüştü; dürüstlüğü ve yürekliliği ile ün yapmış bir kişi idi¹⁷. Genç Tiberius Gracchus ana tarafından ise Zama galibi Scipio Africanus'un torunu idi. Annesi Cornelia son derece kültürlü idi ve kocasını çocukları küçükken kaybettiği için, onların eğitimi ile kendisi uğraşmıştı. Büyük oğlu Tiberius Sempronius Gracchus kültürlü, erdemli, sakin ve yumuşak başlı idi¹⁸. Scipio Aemilianus ile hem kardeş çocukları oluyorlar, hem de Tiberius'un kız kardeşi Sempronia Scipio Aemilianus ile evli bulunuyordu. Tiberius henüz 18 yaşında iken Scipio ile III. Kartaca savaşına katılmış ve yürekliliği ile eniştesinin övgüsünü kazanmıştı¹⁹. Daha sonra 137 yılında quaestor olarak consul C. Hostilius Mancinus ile birlikte İspanya'ya gitmişti. Burada Mancinus'un Numantia'lılarla anlaşma yapmasında büyük rol oynamıştı. Ancak senato ve halk meclisi bu anlaşmayı onaylamamış ve bu yüzden Mancinus ile birlikte sorumlu tutulmuştu²⁰. Semproniuslar ailesi ile Scipiolar arasında eskiye dayanan bir düşmanlık vardı. Buna rağmen Scipio kızı Cornelia'yı yaşlı Ti. Gracchus'a vermişti. Yukarıda da söylediğimiz gibi Ti. Gracchus'un kızı Sempronia da gene Scipiolardan Scipio Aemilianus ile evlenmişti²¹. Tiberius Gracchus İspanyadan döndükten sonra halk kendisine büyük sevgi gösterisinde bulundu. Bu sırada Roma'da bir numaralı adam olan Scipio ile Tiberius'un arasındaki anlaşmazlık kızıştı²². Tiberius Gracchus senato içerisinde Scipio'ya karşı olan bir grup ile ilişki kurdu. Bu grubun önderleri Appius Claudius Pulcher, P. Mucius Scaevola ve Publius Crassus Mucianus idi²³. 143 yılında consullük, 136 yılında censorluk yapmış olan Appius Claudius, Tiberius Gracchus'da gördüğü meziyetlerden ötürü 143 yılında henüz 19 yaşında olan Tiberius'u kızı Cladia ile evlendirmişti²⁴. Grubun öteki

¹⁷ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 456; A. Piganiol, *Histoire de Rome*, Paris 1954, s. 141.

¹⁸ Velleius II, 2, 3; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 456.

¹⁹ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 456; Münzer, sütun 1411.

²⁰ Plutarchos, *Ti. Gracchus* V, 1; Cicero, *Brutus*, 103; Velleius, II, 2, 1; Münzer, sütun 1412, H. G. Gundel, "Gracchus" der Kleine Pauly 2, sütun 861; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 457.

²¹ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, sayfa 456.

²² Plutarchos, *Ti. Gracchus* VII, 3, 4.

²³ Münzer, "Sempronius Gracchus" RE II A, 2 sütun 1413.

²⁴ Münzer, sütun 1413

üyeleri ünlü hukukçular P. Mucius Scaevola ile Publius Crassus Mucianus kardeşlerdi ve bunlardan Publius Crassus Mucianus Appius Claudius Pulcher ile birlikte Scipio'yu toprak reformunun baltalamakla suçlamıştı²⁵. Reform düşüncesini benimsemiş olan bu kişiler Tiberius Gracchus'u yürekten destekliyorlardı. Tiberius da devleti çöküşten kurtarmak amacı ile gençliğinin ve çalışkanlığının verdiği ateşle reform düşüncesine sıkı sıkıya sarılmıştı. Düşüncelerini uygulayabilmesi için resmî bir göreve gelmesi gerekiyordu ki bunun için de en uygun görev yasa önerme yetkisi olan halk tribunuğu idi²⁶. 10 Aralık 134 de yapılan 133 yılı halk tribunuğu seçiminde Tiberius adaylığını koydu ve böylece halk tribunuğuna seçildi²⁷. Nesiller boyu halk ilk kez seçimlere karşı ilgi duymuş ve Roma'ya akın etmişti. Grek eğitimi görmüş olan Tiberius Gracchus'da reform düşüncesinin olgunlaşmasında hiç kuşkusuz kendileri ile politik ve felsefî tartışmalar yaptığı Grek hatipleri Mytilene'li Diophanes ve Kymae'li Gaius Blossius'un etkisi olmuştur²⁸. Bütün meziyetleri yanında ayrıca iyi bir hatip de²⁹ olan Tiberius Gracchus halk tribunuğu seçimlerinden önce yaptığı konuşmalarda göreve geldiği zaman yapacağı öneriler hakkında bilgi veriyordu. Tiberius'un amacı hür işçi sınıfını sayıları gün geçtikçe artan kölelerin rekabetine karşı korumak, yürürlükteki toprak düzenini fakirleşen halk yararına düzeltmek ve dolaylı yoldan devletin savunma gücünü de sağlamlaştırmaktı³⁰. Göreve gelir gelmez bu amaçla toprak reformu önerisinde bulundu. Bu öneri yasalırsa yapılacak olan iş şuydu: el konmuş, yani uzun yıllar yararlanma yolu ile özel kişilerin malı olmuş devlet topraklarının bir bölümü alınacak ve bunlar topraksız köylü arasında paylaştırılacaktı. Bu öneri eski bir toprak yasasına dayanmakta idi. Bu yasa Licinius

²⁵ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 457.

²⁶ Münzer, sütun 1414.

²⁷ U. Kahrstedt, s. 259; H. Bengtson, s. 156; H. G. Gundel, sütun 861; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 458; B. Rödl, *Das Senatus Consultum Ultimum und der Tod der Gracchen*, Dissertation, 1966 Erlangen-Nürnberg, s. 96

²⁸ Plutarchos, *Ti. Gracchus VIII*, 5; Piganiol, s. 141; *The Cambridge Ancient History IX* (1951) s. 21.

²⁹ Cicero, *Brutus* 103, 104.

³⁰ E. v. Stern, "Zur Beurteilung der politischen Wirksamkeit des Tiberius und Gaius Gracchus" *Hermes* 56 (1921) s. 235 vd., 242; Piganiol, s. 139; E. Kornemann, *Zur Geschichte der Gracchenzeit. Beiträge zur alten Geschichte Beiheft I* (1903) s. 2; Ed. Meyer, s. 386.

yasası idi ve buna göre hiç kimse devlet toprağından 500 iugera³¹, (125 hektar)dan fazlasını elinde tutamazdı. Licinius yasası genellikle kabul edildiğine göre 367 yılında çıkarılmıştı. Fakat bu yasanın çıkarılış tarihi hattâ gerçekliği bilim adamları arasında tartışmalıdır³². Kesin olan bir şey varsa o da bu yasanın yürürlükte kalmamış olduğudur. Tiberius Gracchus bu yasaya bir de ek yaparak yasayı daha ılımlı hale getiriyordu. Elleri devlet toprağı olan kişiler kendileri için ayırdıkları 500 iugera'dan başka yetişkin 2 oğulları için de 250 şer iugera'yı alakoyabilecekler, yani bir kişinin elinde toplam 1000 iugera'dan fazla devlet toprağı kalmayacaktı, özel mülke dokunulmuyordu³³. Bu topraklar üzerinde o zamana kadarki sahibi tarafından ağaç dikilmiş ya da yapı yapılmış ise bunların karşılığı sahibine ödenecekti. Alınan devlet toprakları 30 ar iugera'lık parsellere ayrılarak topraksız kişilere dağıtılacaktı. Dağıtılan bu topraklar kişilerin malı olmayacak, yeni toprak sahipleri bunlara karşı devlet kasasına bir kira ödiyecekler ve ekip biçeceklerdi; dağıtılan toprakların satışı yasaklanmıştı³⁴. Görüldüğü gibi yasa önerisi son derece ılımlı idi, fakat büyük toprak sahipleri bencil düşüncelerle körü körüne reform önerisine karşı çıktılar. Oysa yurtsever her vatandaşın reformu sevinerek karşılaması gerekirdi. Çünkü toplumdaki politik, askerî, ekonomik ve geleneksel çöküntü hiç kimsenin bilmezlikten gelebileceği bir çıplaklıkla ortada idi³⁵. Böylece zenginler halkı Tiberius aleyhine çevirmek için onu ihtilâlcilikle suçladılar³⁶. Fakat başarı sağlayamadılar. Tiberius Gracchus halk önünde yaptığı bir konuşmada³⁷ "İtalya'da hayvanların yatacakları, başlarını koyabilecekleri bir yeri vardır. İtalya için savaşan ve ölenlere ise gerçi hava ve ışık sağlanır ama bundan başka hiç bir şeye sahip değildirlere bunlar yersiz yurtsuz çocukları ve aileleri ile beraber oradan oraya sürüklenirler, mezarları ve kutsal yerleri korumak için

³¹ Bir iugerum = 1/4 hektar; Plinius'un (Naturalis Historia 18,9) bildirdiğine göre bir günde bir çift öküzle sürülebilecek kadar toprak.

³² Piganiol, s. 141, 155; H. G. Gundel "Licinius" Kleine Pauly 3, sütun 638 vd.

³³ Appian, bella civilia I, 9; Plutarchos Ti. Gracchus VIII vd; Livius, perioch. 58, Velleius II, 2, 3.

³⁴ Appian, bella civilia I, 10; Mommsen, Römische Geschichte, s. 458; Rödl, s. 97; Münzer, sütun 1414 vd.; Kahrstedt, s. 259; Goess, s. 329,.

³⁵ Mommsen, Römische Geschichte, s. 458.

³⁶ Plutarchos, Ti. Gracchus IX, 3.

³⁷ Plutarchos, Ti. Gracchus IX, 4.

düşmanla savaşıyoruz diye askerlere çağrıda bulunan kumandanlar yalan söylerler, zira onlar ne babadan kalma sunağa ne de mezarlara sahiptirler, aslında yabancıların lüks ve hazineleri için ölmektedirler; sözde dünyanın efendisi, gerçekte ise bir avuç toprağı olmayan bu insanlar” demiştir. Pöhlmann (s. 429) bu konuşmayı dizginsiz bir kapitalizmin yarattığı toplumun proletaryalaşmasına karşı acı bir şikâyet olarak nitelerken, A. Heuss (s. 188) Tiberius’u demagoji yapmakla suçlamaktadır. 133 yılı consulluğuna reformdan yana olan Scaevola seçilmişti, bu reformcular için bir şanstı. Öneri oylamaya konunca halk tribunu Marcus Ocatavius öneriye karşı çıktı. Gracchus Octavius’u sert bir dille suçladı ve oturum bir gün sonraya ertelendi. Tiberius Octavius’tan vetosunu geri almasını rica etti³⁸. Ricasından bir sonuç elde edemeyince halka karşı yaptığı bir konuşmada görevi halka hizmet etmek olan halk tribununun görevini kötüye kullandığını, bu durumda görevden uzaklaştırılması gerektiğini söyledi. Octavius’un görevinden uzaklaştırılması oylamaya konacaktı. Oylama başlayıp da ilk tribus Octavius’un görevden uzaklaştırılması için oy kullanınca Gracchus Octavius’a dönerek vetoyu geri alması için bir kez daha ricada bulundu. Octavius görüşünde direnince oylamaya devam edildi ve toplam 35 tribustan 17 si öneriye olumlu oy verdi. 18. Tribus da olumlu oy kullanırsa yeterli oy sağlanmış olacak ve Octavius görevinden uzaklaştırılacaktı. Bunu istemediği içindir ki Tiberius bir kez daha Octavius’dan, İtalya için doğru ve yararlı bir işi engellemesi için vetodan vazgeçmesini istedi. Fakat olumsuz karşılık alınca oylamaya devam edildi ve 35 tribus’un oy birliği ile Octavius görevinden uzaklaştırıldı ve yerine yeni bir halk tribunu, Quintus Mummius seçildi ve toprak yasası kabul edildi³⁹. Roma anayasasına göre seçimle görev başına gelen bir kişi görev süresi sona erinceye kadar hiç bir nedenle görevinden uzaklaştırılmazdı ve bir kez veto edilen öneri anayasaya göre ancak bir yıl sonra yeniden oylanabilirdi⁴⁰. Oysa devletin toprak sorunu için bir yıl daha beklemeğe tahammülü yoktu. Tiberius Gracchus’un ısrarla Octavius’u düşüncesinden vazgeçirmek için uğraşması da kendisinin yasal yoldan ayrılmamak için gösterdiği iyi niyetin belirtisidir. Toprak yasası çıktıktan sonra toprak-

³⁸ Appian, *bella civilia* I, 12; Plutarchos, *Ti. Gracchus* IX.

³⁹ Appian, *bella civilia* I. 12; Plutarchos’da (*Ti. Gracchus* XIII, 2) yeni tribunun adı Mucius olarak geçer; E. v. Stern, s. 248.

⁴⁰ E. v. Stern, *Hermes* 56 (1921) s. 247, 256.

ları paylaştırmakla uğraşacak 3 kişiden oluşan bir komisyon (triumviri agris dividendis) kuruldu⁴¹. Bu komisyon üyeleri her yıl halk meclisi tarafından yeniden seçilecekti. Komisyona Tiberius Gracchus, karısının babası Appius Claudius Pulcher ve kardeşi Gaius Gracchus seçildiler⁴². Ancak toprak yasasını yürütmek kolay bir iş değildi. Licinius yasası uygulanmadığı için özel mülklerle devlet topraklarından el konmuş olanların sınırları karışmıştı. Özellikle işgal edilen topraklar eski ise bunları özel topraklardan ayırmak daha da güçleşiyordu. Bunun yanı sıra devlet toprakları miras ya da alış satış yolu ile sahip değiştirmişti. O çağlarda tapu senedi ve benzeri resmî belgeler yoktu. Bu işin güçlüğü nedeniyledir ki üçlü komisyon adli yetkiyi de üzerine almak zorunda kalmıştır. Söz konusu toprak özel mi yoksa devlet toprağı mı buna komisyon karar verecekti⁴³. Yönetici çevre içinde yalnız maddî çıkarlarını düşündükleri için değil, ekonomik ve politik kaygı ile de Tiberius'un önerilerine karşı çıkmış olan kişiler de vardı⁴⁴.

Toprak yasası uygulanmaya başladıktan sonra Tiberius Gracchus yeni bir yasa önerisinde daha bulundu. Bu öneriye göre Bergama Kralı Attalos III. ün Roma'ya bırakmış olduğu miras dağıtılan toprakları işliyebilmek için vatandaşlar arasında bölüşürülecekti⁴⁵. Oysa maliye sorunları senatonun yetkisinde idi ve Tiberius böylece senatonun yetkisine el atmış oluyordu. Halk meclisinde bu öneri de oylandı ve kabul edildi; fakat yöneticilerin tepkisi daha da arttı. Tiberius halk egemenliği düşüncesinden hareket ettiği için Octavius'u görevinden uzaklaştırabilmiş ve ikinci önerisini de yasalaştırabilmiştir. Gerçi Roma cumhuriyetinde yasal bakımdan egemen olan halktı ama halk egemenliği prensibini ilk ortaya atan Tiberius Gracchus

⁴¹ Appian, *bella civilia* I, 9; Plutarchos, *Ti. Gracchus* XIII, 1; Velleius II, 2, 3.

⁴² Appian, *bella civilia* I, 13; Plutarchos, *Ti. Gracchus* XIII, 1; Velleius, II, 2, 3. Komisyon üyelerinin her yıl değiştirilmesi konusunda Appian'ın verdiği bilgi genellikle yanlış anlaşılmıştır. Gerçekte anlatılmak istenen ise ahenksizlik olduğu takdirde o üyenin bir yıl sonunda değiştirilebileceği idi. Bakınız *The Cambridge Ancient History IX* (1951) s. 29; Karşılaştırınız Mommsen, *Römische Geschichte* s. 464. Nitekim komisyonun üyeleri ancak üyelerden biri öldüğü takdirde değişmiş, aksi halde sürekli olarak komisyon üyeliklerini korumuşlardır.

⁴³ E. v. Stern, s. 246.

⁴⁴ Bakınız aynı eser, s. 246.

⁴⁵ Plutarchos *Ti. Gracchus* XIV, 2; Livius, *Perioch.* 58; Orosius, *Historiae* V, 8, 4; *de viris illustribus* 64, 5.

olmuştur. Bu bakımdan bazı bilginler tarafından Octavius'un görevden uzaklaştırılması konusunda olduğu gibi, bu tutumu da ihtilâlciler olarak nitelendirilmiştir⁴⁶. Bir tribunun görev süresi bitmeden görevden uzaklaştırılması Roma'da ilk kez görülüyordu ve yasaya uygun değildi⁴⁷. Genellikle Tiberius Gracchus'u tuttuğu kabul edilen Plutarchos'un yasa dışı olduğunu yazdığı bu işlem modern tarihçiler arasında tartışmalıdır. Örneğin ünlü tarihçilerden Niebuhr (*Vortraege über römische Geschichte II*, s. 279) Tiberius'un Octavius'u görevden uzaklaştırmasının Roma yasasının ruhuna uygun fakat metnine karşı olduğunu kabul ederken, gene ünlü bir bilgin olan Mommsen (*Rechtsgeschichte II*, 93) Tiberius'un tutumunu önce ihtilâlciler olarak nitelemişken daha sonraki bir kitabında (*Römische Staatsrecht I*, s. 630) görevden uzaklaştırmanın Roma anayasasının ruhuna uygun olmadığını fakat yasanın metnine uygun olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşlere katılan ya da bu görüşleri savunan başka modern tarihçiler de vardır⁴⁸. Tiberius'un tutumunun yasal olduğunu kabul edenlerin başında Pöhlmann gelir. Ona göre Tiberius Gracchus bir sosyal ihtilâlciler değil, sosyal reformcudur. Amacı hiç bir zaman kendi arkasındaki halk yığınını bir sınıf olarak organize etmek, aristokratik düzeni ortadan kaldırmak ve zor kullanarak bunu proletarya için ele geçirmek değildi. Tiberius toprak yasası ile ağır zararların ortadan kalkmasını ve pleb köylülerin yeniden ortaya çıkmasını istiyordu, tuttuğu politika orta hallileri ve fakirleri koruma politikası idi⁴⁹. Antik yazarlardan Cicero (*Milone 27, 72*) ve Velleius (*II, 2, 3*) da Tiberius'u eleştirmekte ve devleti alt üst etmekle suçlamaktadırlar. Oysa aynı Velleius Tiberius'un erdeminden ve dürüstlüğünden söz etmektedir. Cicero ise halkın, fakirlerin rahat yaşamasını sağlayacağını sandığını ve bu yüzden yasayı sevinçle karşıladığını bildirdikten sonra bir kez İtalya'nın boşalmasını ancak toprak dağıtımı ile önlenileceğini ağzından kaçırmıştır⁵⁰. Cicero'ya göre halkın istekleri ve çıkarları birçok bakımdan genel çıkarlara karşıdır⁵¹. Optimatlar Tiberius'

⁴⁶ E. v. Stern s. 258. Octavius'un görevden uzaklaştırılması hakkında karşı görüş için bakınız *The Cambridge Ancient History IX* (1951) s. 29.

⁴⁷ Plutarchos *Ti. Gracchus XI*, 3.

⁴⁸ Rödl, s. 97 vd.; Stern, 248 vd.

⁴⁹ R. v. Pöhlmann, s. 430 dipnot 3.

⁵⁰ Aynı eser s. 372.

⁵¹ Aynı eser s. 372, dipnot 5.

un görev süresinin bitmesini sabırsızlıkla bekliyorlar ve onu mahkeme önüne çıkarmaya hazırlanıyorlardı. Tiberius'a yakın çevreler ise buna karşı en iyi çarenin tribunluğun devamı olduğuna inanıyorlardı. Oysa İs. ö. 367 yılından bu yana bir tribunun görevi sırasında ertesi yılın tribunluğuna aday olduğu görülmemiştir. Yalnız bir kez 327 ve 323 yıllarında Flavius 2 kez tribun seçilmişti ama o da ardarda iki yıl değil⁵². Halk tribunluğu görevinin uzatılması yasada açık biçimde yasaklanmış değildi, ancak yüzyıllar boyu böyle bir olay görülmemiştir. Bu nedenle bilginler arasında 2. kez seçimin yasaya uygun olup olmadığı tartışmalıdır.

Tiberius 133 yılında ertesi yılın halk tribunluğu için yeniden adaylığını koydu. Bununla Tiberius'un bir kez daha anayasayı çiğnediğini kabul edenler arasında E. v. Stern vardır⁵³. Mommsen da (Römisches Staatsrecht I, 523, 630, 690) yeniden halk tribunluğu seçimini yasa dışı bulmaktadır. Buna karşı bazı modern tarihçiler bu tutumun yasal olduğunu savunmaktadırlar; örneğin Felsberg⁵⁴. Stern bunların 342 de kabul edilen ve aradan 10 yıl geçmeden aynı göreve yeniden seçilmeyi yasaklayan yasanın Tiberius'tan önce de bozulduğunu öne sürerek kendi görüşlerini savunduklarını, ancak evvelce bir yasanın çiğnenmiş olmasının böyle bir davranışı yasal gösteremeyeceğini yazmakta ve 342 yasının bir kez, o da II. Kartaca savaşının en krizli yılları olan 215, 214 yıllarında consulluğun devamı şeklinde çiğnenmiş olduğunu söylemektedir. Görüşünü savunurken de yeni bir seçimle komutayı tecrübesiz birine bırakmanın devletin zararına olacağını bildirmektedir. Oysa buna karşı da söylenecek vardır. Bir kez yukarıda da söylediğimiz gibi bu yasa 327 ve 323 de Flavius'un 2 kez tribun seçilmesi ile de bozulmuştur. II. Kartaca savaşı olayında Stern'in gösterdiği neden de doyurucu değildir. Bunu kabul edersek başlanmış bulunan ve devlet yararına olan toprak reformunu sürdürebilmek için de ikinci kez seçimin gerekli olduğunu söyleyebiliriz.

Tiberius 2. kez halk tribunluğuna seçilmesini sağlamak amacı ile yeni yasa önerileri ile ortaya çıktı⁵⁵, bu öneriler arasında

⁵² Rödl, s. 100.

⁵³ Bakınız E. v. Stern, s. 259.

⁵⁴ Aynı eser. s. 259

⁵⁵ Plutarchos, Ti. Gracchus XVI; Kahrstedt, s. 260; Rödl, s. 101; Münzer, sütun 1419.

askerlik süresinin kısaltılması, bir magistratus'un el koyma kararına karşı Roma vatandaşlarına halk mahkemesine başvurma hakkı verilmesi, yeminli jüriden oluşan mahkemelerin oluşma biçimi, İtalya muttefiklerinin Roma vatandaşlığına alınması gibi öneriler vardı. Roma hukukuna göre birkaç yasa tasarısının birarada önerilmesi yasaktı. Bu yeni önerilerden ne kadarının gerçekleştiğini söylemek zordur. Bizce bu önerilerin yasalaşması Tiberius'un öldürülmesi ile ortada kalmıştır.

Sonunda halk tribunuluğu seçim günü gelip çatınca seçimi yöneten tribün Rubrius 2. kez seçimin yasal olup olmadığına tereddüt edince Mummius adındaki halk tribünü oturumun başkanlığının kendisine bırakılması için ısrar etti. Rubrius buna karşı koymadı, ancak öteki tribünler seçimle başkan seçilmiş olan Rubrius çekilince yerine bütün tribünler arasından yeni birinin seçilmesi gerektiğini söylediler. Bu konuda çekişme başlayınca Ti. Gracchus oylamayı birgün sonraya erteledi⁵⁶. Plutarchos'un (XV, 3) bildirdiğine göre bundan sonra Ti. Gracchus forum'a gitmiş ve halka düşmanlarının geceleyin evine saldırmasından ve kendisini öldürmesinden korktuğunu söylemiştir; dinliyenlerden büyük bir kısmı geceleyin Tiberius'un evinin çevresinde nöbet tutmuşlardır. Tiberius'un bu kuşkusu yersiz değildi, Tiberius kazanacak olursa senatörler kuvvete başvurmaya hazırladılar. Oylama için Capitol'de toplanıldığı sırada – halk meclisi her zaman Capitol'deki tapınak alanında toplanırdı – Fulvius Flaccus Tiberius'a senatodan bir takım kişilerin Tiberius'u öldürmek istediklerini ve bu amaçla arkadaşlarını ve kölelerini silahlandırdıklarını söyledi. Tiberius bunu çevresindekilere bildirince onlar da kendilerini savunmak için hazırladılar. Uzakta bulunanlar ne olduğunu anlamadıklarını söyleyince, Tiberius sesini duyuramadığından elini başına götürerek hayatının tehlikede olduğunu işaret etti. Bunun gören ve Tiberius'a karşı olan kişiler senatoya koşarak Tiberius'un taç giymek istediğini söylediler⁵⁷. Oysa Tiberius'un kral olmak istemesi tamamiyle kendisine karşı olanların uydurması idi ve son derece yersizdi⁵⁸. Tiberius

⁵⁶ Appian, *bella civilia* I, 14; karşılaştırınız Plutarchos Ti. Gracchus XVI, 2. Plutarchos oylamanın, oylamaya katılacak kişilerin orada bulunmamasından ötürü ertelendiğini bildirir.

⁵⁷ Plutarchos Ti. Gracchus XVIII, XIX, 1, 2; karşılaştırınız Appian, *bella civilia* I, 15; Florus, *Epitoma* 2, 2, 7; *de viris illustribus* 64, 6.

⁵⁸ Kornemann, s. 33; E. v. Stern, s. 264 vd.

Gracchus gerçek bir idealist olarak politikaya atılmış ve iyi düşünülmüş bir reform plânı ile devletini içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmayı amaçlamıştı. Amacına ulaşmak için bazı yasaları çiğnemek zorunda kaldığını kabul etsek bile iyi niyetinden kuşkulanamayız.

Halk Capitol'da seçim için toplandığı sırada senato da Jupiter tapınağının yakınında Fides tapınağında toplanmıştı. Senato oturumunda Tiberius'un en acımasız düşmanları söz aldılar. Senato üyelerinin bir kısmı consul Scaevola'dan vatan haini olarak niteledikleri Tiberius'u hemen öldürtmesini istediler. Reformdan yana ve ılımlı bir kişi olan consul saçma ve barbarca bulunduğu bu isteği geri çevirince sert ve hırslı bir aristokrat olan ve o sırada baş rahip bulunan Publius Scipio Nasica senatoyu zor kullanmaya çağırdı ve senatörler "vatanimizi kurtaracak olanlar beni izlesin" diye bağırarak Scipio Nasica önderliğinde Capitol'de bulunan Tiberius Gracchus ve yandaşları üzerine yürüdüler ve ellerine geçirdikleri sopalar ve iskemle ayakları ile saldırıya geçtiler. Tiberius Gracchus ve yandaşlarından 200-300 kişi öldürüldü, cesetleri Tiber nehrine atıldı⁵⁹. Aşırı Gracchus düşmanı Diodor (34, 33) ile Rhetorik ad Herennium' (IV, 55, 68) un demokratik yazarına ve Livius'a (perioch. 58) göre Nasica Tiberius'u kendi eli ile öldürmüştür. Kesin olan bir şey varsa o da eldeki kaynakların çoğuna göre Tiberius'un Nasica'nın kışkırtması ile öldürüldüğüdür. Halk büyük bir öfkeye kapılmıştı, aristokratlar korkuyorlardı. Yapılacak şey ya aristokratların yöneticilerini halkın öfkesine teslim etmek ya da cinayetin sorumluluğunu toplumun sırtına yüklemektir. Nitekim 2. yol seçildi ve Gracchus'un suç ortakları özel bir komisyonda yargılandı. Komisyona başkanlık eden consul Publius Popillius, Gracchus'a karşı işlenen cinayeti yasalmış gibi göstermek istedi. Aristokratlar son derece vahşice ve yasa dışı davranışta bulunmuşlardı⁶⁰. Halkın kızgınlığını öteki aristokratlardan daha çok üzerine çeken Scipio Nasica hayatı tehlikede olduğu için Asia'ya gönderildi.

Elimizdeki kaynaklarda senato oturumu üzerine bilgi çok azdır; senatonun ne karar aldığı, olağan üstü senato kararının (senatus

⁵⁹ Appian, *bella civilia* I, 16; Plutarchos *Ti. Gracchus* XIX, 3-5, XX, 3; karşılaştırınız Livius *Perioch.* 58; Velleius II, 3, 2; de *viris illustribus*, 64, 7; Mommsen, *Römische Gesschichte*, s. 462.

⁶⁰ E. v. Stern, s. 263; Mommsen, *Römische Geschichte* s. 462; M. Rostovtzeff, *Geschichte der alten Welt* (almanca çeviri: H. H. Schaeder) II Rom, Bremen s. 147.

consultum ultimum) söz konusu olup olmadığı belli değildir. Senatus consultum ultimumdan ender söz eden antik yazarlar arasında Caesar (*Bellum civile* I, 7) da vardır; fakat görüşlerinde yan tutar, Gracchusların reform denemelerini cumhuriyetin varlığı için tehlikeli olarak gösterir⁶¹. Cicero (*Laelius* 12, 41) Tiberius'un bir diktatör gibi davrandığını yazar. Gene Cicero'dan (*Catilina* I, 1, 3) Scipio Nasica'nın senatörleri başrahip (*pontifex maximus*) olarak yönettiğini öğreniyoruz. Scipio Nasica yetkisini aşmış ve bir consulun yapması gerekeni yapmıştır. Cicero *senatus consultum ultimum*'dan söz etmez. Gracchuslar hakkında çok şey bildiği⁶² halde senato kararından söz etmeyişi ilgi çekicidir. Cicero'nun Tiberius sempatizanı olduğu için Nasica'nın davranışını senatonun desteklediğini gizlemek amacı ile *senatus consultum ultimum*'u atladığını kabul edemeyiz. Çünkü Cicero (*Brutus* 104) Gracchus kardeşlerin 1. sınıf birer konuşmacı olduklarını kabul etmektedir ama ona göre Gracchus kardeşlerin kanlarının akıtılması devletin en soylu adamları için şerefli bir iştir⁶³. Bu tür düşünen Cicero'nun Gracchuslardan yana bir kişi olduğunu kabul etmek oldukça zordur. Livius'da ve Livius kopyalarında da *senatus consultum ultimum*'dan söz yoktur.

Plutarchos (*Ti. Gracchus* XIX) ve Valerius Maximus (II, 2, 17) *senatus consultum ultimum*'dan söz ederler. Ancak Plutarchos'un verdiği bilgiye göre senato üyelerinin tümü tarafından alınmış bir senato kararı yoktur, Nasica'nın önerisi söz konusudur. Bu bilgiden önerinin oylandığı ve *senatus consultum ultimum* alındığı sonucu çıkarılamaz. Nasica'nın isteği karşısında senatörlerin kararsız tutumu *senatus consultum ultimum* olmadığını gösterir. Bunun gerçekleşebilmesi için başka senato kararlarında olduğu gibi en yüksek görevlinin öneride bulunması ve senatonun karar vermesi gerekmektedir. Consul Scaevola zor kullanmaktan kaçındığına göre olağanüstü senato kararı alınmış olamaz.

Valerius Maximus'un verdiği bilgiye ise güvenilemez; Valerius kitabında birçok yerlerde önemli yanlışlıklar yapmıştır⁶⁴. Birçok kez olduğu gibi olayları karıştırmış olması ve Gaius zamanında alınmış

⁶¹ Rödl, s. 109 vd.

⁶² Aynı eser s. 116.

⁶³ R. v. Pöhlmann, s. 373, dipnot 3 ve 4; Rödl, s. 118 vd.

⁶⁴ Rödl, s. 138.

senatus consultum ultimum'u Tiberius zamanında alınmış gibi göstermesi büyük olasılık içindedir. Nitekim Valerius, Gaius'un ölümünden söz ederken senatus consultum ultimum'u atlamıştır. Sonuç olarak söyleyecek olursak 133 yılında Tiberius öldürülmeden önce alınmış bir senatus consultum ultimum yoktur⁶⁵. O halde Tiberius'un öldürülmesi yasal değildir. Consul Scaevola Tiberius'a karşı zor kullanmanın yersiz olduğu kanısındadır. Magistratus ancak sınırsız icra gücü ile önlenilecek bir tehlike söz konusu olduğu zaman bu karara gerek görürdü. Fakat bir senatus consultum ultimum'dan sonra consul zora başvurabilir ve eli silah tutan Romalıları silah altına çağırabilirdi. Senato oturumuna başkanlık eden Scaevola başta yaptığı konuşmada Gracchus'un reformlarının devletin güvenliğini sarsmadığı görüşünü savunmuştur. Tiberius'a karşı kuvvet kullanmak istemediğini belirtmiştir.

Tiberius öldürüldüğünde Scipio Aemilianus İspanya'da Numantia savaşında bulunuyordu. Roma'ya döndüğü zaman halk tribunu Papirius Carbo kendisine Tiberius'un öldürülmesi hakkında ne düşündüğünü sormuş ve amacı hükümeti devirmek idi ise haklı olarak öldürüldüğü cevabını almıştır⁶⁶. Scipio, Tiberius'un reform programını kabul ettirirken ihtilâl yoluna saptığı inancındadır. Bu nedenle Gracchus'un öldürülmesini mazur göstermek istiyordu. Tiberius öldürüldükten sonra ilk çatışmadan hayatta kalan yandaşları kovuşturmaya uğramış ve cezalandırılmışlardır, ölüm ya da sürgün cezaları verilmiştir. Burada senato kararı ile kurulmuş bir mahkeme söz konusu ise, bu 133 yılında bir senatus consultum ultimum olmadığına belgesidir. Eğer senatus consultum ultimum alınmış olsa idi Gracchuscuların yargılanması için olağanüstü bir mahkemeye gerek kalmazdı ve bunlar hemen öldürülebilirlerdi. Oysa elimizdeki kaynaklara göre Tiberiuscular özel mahkemelerde yargılanmışlardır. Mahkemeye 132 yılı consulleri Popillius Laenas ve P. Rupilius başkanlık etmişlerdir⁶⁷.

Tiberius Gracchus'un öldürülmesi karşısında halkın tepkisi o kadar büyük olmuştur ki senato toprak yasasını yürürlükten kaldır-

⁶⁵ Rödl, s. 105, 120, 127, 145, 151, 154 vd., 160 vd., 166.

⁶⁶ Velleius II, IV, 4; Cicero, de oratore II, 106; Livius perioch, 59; de viris illustribus, 58.

⁶⁷ Plutarchos, Ti. Gracchus XX, 3; Velleius II, 7, 4; Valerius Maximus IV, 7, 1.

maya cesaret edememiştir⁶⁸. Öldürülen Tiberius'un yerine üçlü komisyona Gaius Gracchus'un karısının babası Publius Crassus Mucianus seçilmiştir⁶⁹. Tiberius'un ölümünden sonra da senatoda reform partisi varlığını korumuştur; bunların başında Quintus Metellus ve P. Mucius Scaevola vardır⁷⁰. 132 yılı consulu olan ve öteki consul ile birlikte Gracchusların kovuşturmasını yapan Popillius Laenas toprak yasasının uygulanması ile ilgilenmiştir. Toprak dağıtımının ne ölçüde uygulandığını vatandaş listelerindeki sayılar açık olarak ortaya koymaktadır. Livius'(epitoma 59, 60) dan öğrendiğimize göre 132 yılı başında eli silah tutan vatandaş sayısı yaklaşık olarak 319.000 kadarken 125 yılında bunların sayısı 395.000 i bulmuştur. Buna göre Roma vatandaş sayısında 76.000 artış vardır. Gracchus'un toprak reformundan sonra bir çok vatandaş proletaryalıktan çıkmış ve vatandaş listesine alınmıştır. Bu 76.000 kişiden bir bölümünün serbest bırakılan köleler ya da başka yoldan vatandaşlığa alınanlar olduğunu kabul etsek bile 125 yılına kadar yaklaşık olarak 60.000 topraksız köylü toprak sahibi olmuştur ki bu da küçümsenecek bir sayı değildir⁷¹. Devlet topraklarından müttefiklerin de yararlanmasına olanak verilmmişti; toprak komisyonu sonunda müttefiklerin elindeki devlet topraklarına da el attı. Bunun üzerine müttefikler haklarının korunması için Scipio Aemilianus'a başvurdular. 129 yılında Scipio'nun etkisi ile komisyonun elindeki adli yetki alındı ve censor'lara ve onları temsil eden consullara verildi⁷². Bu tutum bundan sonra devlet topraklarının taksimini durdurmak demektir, çünkü komisyon tarafından toprakların düzenlenmesi işi hukuk açısından engellenmişti. Bu esnada toprak komisyonunda Appius Claudius ve Publius Crassus Mucianus'un ölümünden sonra onların yerine seçilmiş olan M. Fulvius Flaccus ve C. Papirius Carbo bulunmakta idi, yani komisyon C. Gracchus ile birlikte genç reformculardan oluşmakta idi⁷³. Scipio müttefiklerle

⁶⁸ Plutarchos, *Ti. Gracchos XXI*, 1; Mommsen, *Römische Geschichte* 1954, s. 463; Gundel, "Tiberius Sempronius Gracchus" *Der Kleine Pauly* 2 sütün 861; Piganiol, s. 142; Goess, s. 329; Bengtson, s. 157; Kahrstedt, s. 261; Münzer sütün 1424.

⁶⁹ Plutarchos, *Ti. Gracchus XXI*, 1.

⁷⁰ Kornemann, s. 32 vd; Mommsen, *Römische Geschichte* s. 463.

⁷¹ Mommsen, *Römische Geschichte* s. 464; E. v. Stern, s. 244.

⁷² Appian, *bella civilia I*, 1, 19.

⁷³ Appian, *bella civilia I*, 18.

ilgili toprak sorunu üzerinde konuşmaya hazırlandığı günün sabahında yatağında ölü olarak bulundu. Halk onu Ti. Gracchus'un toprak yasasını kaldırmakla suçlamıştı. Scipio'nun âni olarak ölümü çeşitli söylentilere yol açtı⁷⁴. Kartaca'da ve İspanya'da kazandığı başarılar sonucu ünün doruğuna erişmiş olan Scipio Aemilianus için resmî tören bile yapılmadı⁷⁵. Bazı modern tarihçilerin görüşüne göre Gracchuscuların cinayetine kurban gitmişti⁷⁶. Aristokratlar da olayı yatıştırdılar ve Scipio'nun ölümü hakkında soruşturma yapılmadı.

131 yılı halk tribunu olan C. Papirius Carbo, halk tribunlarının yeniden adaylıklarını koyabilmeleri için bir öneri getirmişti. Ancak Scipio karşı koyunca sonuç alınmamıştı. Birkaç yıl sonra, Scipio'nun ölümünden sonra öneri yeniden ele alınmış ve bazı şartlarla da olsa kabul edilmiştir⁷⁷.

Reformcuların ana amacı toprak dağıtım işini yeniden işler hale getirmektir. Uygulamaya karşı çıkan müttefiklere de vatandaşlık hakkı vererek engelleri ortadan kaldırmayı tasarlıyorlardı. Fakat senato bunu baltalamak amacı ile 126 yılında Halk tribunu Marcus Iunius Pennus aracılığı ile vatandaş olmıyanları Roma'dan çıkarmak için bir öneri getirdi. Demokratlar, özellikle Gaius Gracchus bu öneriye karşı çıktysa da öneri yasalaştı. Reformculardan 125 yılı consulu olan M. Fulvius Flaccus buna karşı müttefiklere Roma vatandaşlık hakkı verilmesi ve elde edemiyenlere yeniden Roma meclisine başvurma hakkı tanınması için öneride bulundu. Fakat buna senatodan olduğu kadar halktan da tepki geldi, çünkü halk kendi haklarını daha başkaları ile paylaşmak istemiyordu. Bunun yanı sıra karakersiz bir kişi olan C. Papirius Carbo da bu ara renk değiştirmiş ve aristoklardan yana geçmişti ve Flaccus yalnız kalmıştı. Çünkü Gaius Gracchus da 126 yılında quaestor seçilmiş ve oradaki savaşları yönetecek olan vali L. Aurelius Orestes'e yardımcı olarak Sardinia eyaletine gönderilmişti⁷⁸.

Bir yanda reformcuların çabası öte yanda aristokratların senato rejimini yeniden sağlamlaştırma çabası ile geçen 10 yıldan sonra

⁷⁴ Appian, *bella civilia* I, 19 vd.; Velleius, II, IV, 6.

⁷⁵ Appian *bella civilia* I, 20.

⁷⁶ Bakınız Mommsen, *Römische Geschichte* s. 466.

⁷⁷ Livius, *epitoma* 59; E. v. Stern, s. 259; Mommsen, *Römische Geschichte*, s. 468.

⁷⁸ Plutarchos, C. Gracchus I, 4.

reform partisinin başına Gaius Gracchus geçmiş, 123 yılı tribunluğuna adaylığını koymuş ve seçilmiştir⁷⁹. Aristokratlar bunu engelleyebilmek için her çeşit çareye başvurmuşlardır. Gaius 124 yılında consul Orestes'in isteği dışında Roma'ya dönünce sorguya çekildi. Kendisini savunurken, başkaları 10 yıl askerlik yaptıkları halde kendisinin 12 yıl orduda görev yaptığını ve yasa gereğince quaestor olarak bir yıl sonunda gittiği eyaletten Roma'ya dönme hakkı olduğu halde Sardinia'da 2 yıldan fazla kaldığını ve sefere cebi dolu gidip boş olarak dönen tek kişi olduğunu söyledi⁸⁰. Savunması sonucu aklanan Gaius Gracchus'u aristokratlar bu kez başka bir nedenle suçladılar. Latium-Campania sınırında önemli bir şehir olan Fregellae'deki ayaklanmanın kışkırtıcılığını yaptığı söyleniyordu⁸¹. Ancak bunda da suçsuzluğunu ispat etti ve tribunluk için oy toplama hazırlığına girişti. Seçimlerde oy kullanmak için halk taşradan Roma'ya akın etmişti⁸². Aristokratlar yenilgiye uğradılar ve Gaius 123 yılı halk tribunluğu görevine başladı.

Tiberius Gracchus'tan 9 yaş daha küçük olan Gaius Gracchus göreve başladığı zaman 30 yaşında bulunuyordu. C. Gracchus'u tutan ya da tutmayan bütün kaynakların verdiği bilgiye göre çok iyi eğitilmiş ve çok yetenekli bir kişidir. Aynı zamanda yürekli bir asker olduğunu hem 134 te katıldığı Numantia'daki hem de Sardinia'daki savaşlarda göstermişti. Genel yetenekleri bakımından olduğu gibi konuşmacı olarak da Tiberius'dan üstündü. Diksiyonu kusursuz, düşünceleri bilgece ve üslubu etkili idi⁸³. Büyük olasılıkla 132 yılında consul P. Popillius Laenas'ın izlediği ve suçladığı arkadaşı Vettius'u mahkeme önünde savunduğu zaman konuşmacı olarak büyük bir üne kavuşmuştu. 131 yılında verdiği ilk politik nutku daha da önemlidir. Halk önünde yaptığı bu konuşmada ilk kez öldürülen kardeşi için şikâyette bulunmuştur. Kullandığı sözcükleri öylesine iyi seçiyordu ki dinleyenler üzerinde istediği etkiyi yapabiliyordu⁸⁴. Bu konuşmalar Gaius'un dürüstlüğünü ve görev düşkünlüğünü ortaya koymaktadır.

⁷⁹ Appian, *bella civilia* I, 21; Plutarchos C. Gracchus III, 2; Velleius II, 6,3.

⁸⁰ Plutarchos, C. Gracchus II, 4, 5.

⁸¹ Plutarchos, C. Gracchus III, 1.

⁸² Plutarchos, C. Gracchus III, 1; *De viris illustribus* 65, 2.

⁸³ Cicero, *Brutus* XXXIII, 125, 126; Cicero *de oratore* III. LVI, 214; Velleius II, VI, 2; M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur* I³, 1 (1907) München, s. 306 vdd.

⁸⁴ Münzer, *RE* II, A, 2, sütun 1379.

Kardeşi Tiberius için yaptığı şikâyetler parçalar halinde günümüze kalan nutuklarından biliniyor⁸⁵. Aynı zamanda Tiberius'dan daha hırslı idi. Politika alanında çeşitli deneylerden geçmiş gerçek bir devlet adamı idi. Dostlarına karşı bağlılığı ve özverisi ve ailesine karşı sevgi ve bağlılığı ile tanınıyordu. Annesi Cornelia ile arasında ömür boyu süren içten bir bağlılık vardı⁸⁶.

Gaius Gracchus göreve başladığı zaman soylu yöneticilerden intikam almak amacıyla idi. Annesi Cornelia oğlunu iyi tanıdığı içindir ki ona yazdığı bir mektupta vatanın zarar görmesindense kendi düşmanlarının varlığını bin kez yeğ tuttuğunu söylemiştir⁸⁷.

Gracchus'un görevde bulunduğu sürede çıkarttığı yasaların kronolojisini elimizdeki antik kaynaklardan saptamak oldukça zordur. ikinci elden kaynaklar olan Plutarchos (Gaius Gracchus V), Appian (bella civilia I, 21 vdd.), Diodor (34/35, 24), Livius (perioch. 60), Velleius (II, VI, 2, 3) bu konuda birbirleri ile çelişirler. Bu nedenle bu konu modern tarihçiler arasında da tartışmalıdır. Fakat Gaius 123 yılında göreve başlar başlamaz 2 öneri getirmiştir⁸⁸. Bunlardan biri (Lex Sempronia) devlet içinde önemli olayları soruşturmak için consullardan kurulu olağanüstü mahkeme komisyonunu yasa dışı saymaktır. Bundan böyle olağanüstü mahkemeler halk oylaması ile kurulabilecekti. Bu öneri 132 yılı consulu Popillius Laenas'ı cezalandırmayı amaçlıyordu; çünkü yasa geriye doğru da işliyecekti⁸⁹. Lex Sempronia'nın oylanmasından hemen sonra Popillius halk oylaması ile kurulan bir mahkemede hüküm giymişti. Laenas sürgüne gönderilecekti, bu yüzden kendisi sonucu beklemeden İtalya'ya terketmiştir. Bu yasanın senatus consultum ultimum ile ilgisi yoktu, yani olağanüstü zor durumlarda senatonun başvurduğu yola karşı değildi. 2. öneride ise halk meclisi tarafından görevinden uzaklaştırılmış bir kişinin yeniden göreve gelememesi öngörülüyordu. Bu önerideki amaç ise M. Octavius'un yeniden seçilmesini engellemekti. Fakat Plutarchos' (C. Gracchus IV, 2, 3) dan öğrendiğimize göre Gaius bu öneriyi annesinin ricası üzerine geri almıştır.

⁸⁵ Cicero, de oratore III. LVI, 214; Plutarchos C. Gracchus III, 4, 6.

⁸⁶ Münzer, RE II A, 2, sütun 1397; Mommsen, Römische Geschichte, s. 469.

⁸⁷ Schanz, s. 307; Mommsen, Römische Geschichte, s. 470.

⁸⁸ Plutarchos, C. Gracchus IV, 1, 2.

⁸⁹ Bengtson, s. 158; Rödl, s. 89.

Gaius göreve geldiği zaman geniş kapsamlı bir program hazırlamıştı. "De legibus promulgatis" adlı konuşmasında reform programını bütün ayrıntıları ile açıklamıştır; bunu birinci tribunluk yılının başında açıkladığı kesindir⁹⁰. Gaius'un çıkarttığı belli başlı yasaların başında toprak yasası (lex agraria) gelir. Bu yasanın kapsamı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak büyük olasılıkla 133 yılında kardeşinin çıkarttığı fakat zamanla işlemez duruma gelen yasanın yeniden yürürlüğe konmasıdır. 129 yılında Scipio'nun üçlü komisyonun elinden aldığı yetki Gaius'un yasası ile yeniden komisyona verilmiştir. Birinci tribunluk yılında çıkartmış olduğu bir başka yasa askerlik yasasıdır (lex militaris)⁹¹. Bu yasa 17 yaşından küçüklerin askere alınmasını ve 6 yıldan çok askerlik yapılmasını yasaklıyordu. Bundan böyle askerlerin giyim kuşam giderlerini devlet karşılayacak ve bunun için harcanan paralar asker aylıklarından düşülmeyecekti.

Tahıl yasası (lex frumentaria)⁹² da ilk tribunluk yılında çıkarılmış yasalardandır. Bu yasa Romalı her aile reisine ayda 5 kile buğdayı pazar fiyatından daha aşağı alma olanağı veriyordu. 4 ila 5 kile buğday kölelerin payı idi, yani gerekeni ucu ucuna karşılıyordu⁹³. Bu buğdayın getirilebilmesi için yolların ve korunması için siloların yapılması gerekiyordu. Gaius bunun için de bir yasa çıkartmıştır (lex de viis muniendis)⁹⁴. Bu işleri Gaius kendisi yönettiği için büyük bir grup oluşturan müteahhitlerle de yakın ilişki koruyordu. Böylece büyük kapital sahibi atlı sınıfı üzerinde etkisini çoğaltıyor ve senatoya karşı durumunu güçlendiriyordu. Gaius'un amacı senato egemenliğini sarsmaktı. Çıkarmış olduğu yasaların tümü yasaya uygun biçimde oylanmıştır. Rödl'(s. 48) ün de söylediği gibi bir anayasa reformudur. Antik ve modern yazarlardan bir kısmı Gaius'un tutumunu tiran

⁹⁰ Restovtzeff, Geschichte der alten, Welt II, s. 147; Bengtson, s. 158.

⁹¹ Plutarchos, C. Gracchus V, 1.

⁹² Plutarchos, C. Gracchus V, 2; Appian, bella civilia I, 21; Kornemann, s. 44.

⁹³ Rödl, s. 47, dipnot 3. Yasanın amacı tartışmalıdır. Tahıl yasası ile İtalya'da üretimi arttırmayı ve küçük çiftçiyi kalkındırmayı amaçlayan toprak yasası arasında çelişki var gibi görünmektedir. Oysa dağıtılan toprak miktarı satış için buğday üretimine yeterli değildir, ancak toprak sahibinin ihtiyacını karşılamaktadır. Gaius'un bu yasası yüzünden antik çağda kendisi demagoji yapmakla suçlanmıştır, fakat bu yanlış bir görüştür.

⁹⁴ Appian, bella civilia I, 23. Bütün bu işler için Gaius zamanında çok fazla para harcanmıştır. Bakınız H. C. Boren, "Numismatic light on the Gracchan Crisis" American Journal of philology, 1958 s. 151, 154.

olma denemesi olarak yorumlarlar⁹⁵. Biz Gaius'un tiranlık hevesinde olduğunu sanmıyoruz, fakat yukarıda da söylediğimiz gibi senatonun gücünü kırmaya çalışmıştır ama yasa dışı davranmamıştır. Roma'da gerçek demokrasiyi kurmak için çaba göstermiştir. Bundan önce sözünü ettiğimiz yasalar ile ise şehir protelaryasını kendi hesabına kazanmış oluyordu.

Atlı sınıfını kazanmasını sağlayacak olan ve ilk tribunluk yılında çıkarıldığını sandığımız bir yasa da mahkeme yasasıdır (lex iudiciaria). O tarihe kadar senatörlerin hakkı olan sürekli ve olağanüstü mahkemelerde jüri üyeliklerine seçilme hakkı onlardan alınıyor ve atlı sınıfına tanınıyordu⁹⁶. Appian' (bella civilia I, 22) ın bildirdiğine göre bu yasa Gaius Gracchus'un ikinci tribunluk yılında, yani 122 de çıkarılmıştır. Gaius'un atlı sınıfını kazanmak için çıkardığı bir başka yasa daha vardır: Asia eyaleti hakkında Sempronius yasası (lex Sempronia de provincia Asia). Tahıl yasası ve bununla ilgili yol ve siloların yapımı için gereken büyük paranın hiç değilse bir bölümünü sağlayabilmek amacı ile Asia eyaletinde üretim üzerinden "Decuma" denen 1/10 vergi alınması kararlaştırıldı. O zamana kadar alınan vergileri Asia şehirlerinin idareleri Roma valilerine ödüyorlar ve bunların aracılığı ile Roma hazinesine ulaşıyordu. Bundan böyle ise vergileri atlı sınıfı, yani Romalı kapitalistler toplıyacaktı. Bu durum atlı sınıfı ile senato sınıfının arasının açacağı ki Gracchus'un istediği buydu⁹⁷. Eyaletlerdeki consulluk hakkında yasa (lex de provinciis consularibus) ile de senato yetkisi kısıtlanmıştır. Bu yasaya göre consul seçimlerinden önce seçilecek consulların gideceği eyalet saptanmış, böylece bir consulun kendisine uygun gelen bir eyalete gitmesi engellenmiştir.

Gaius Gracchus 122 yılında 2. kez tribun seçildi ve daha önce çıkarılan yasa ile yeniden seçilme kabul edildiği için hiç bir tepki ile

⁹⁵ Rödl, s. 49, dipnot 1; Mommsen, Römische Geschichte s. 478; karşılaştırınız Velleius II, 6, 4.

⁹⁶ Plutarchos, C. Gracchus V, 2; E. v. Stern (s. 281) bu yasa ile jüri üyeliklerinin tamamının senatörlerin elinden alındığı kanısında değildir. Ancak atlı sınıftan oluşan üye sayısı senatörlerin 2 katı olduğu için aristokratlar şikâyetçi olmuşlardır.

⁹⁷ Rostovtzeff, Geschichte der alten Welt II, s. 150; Rostovtzeff, Social and economic History of the Hellenistic World II (Oxford) 1953, s. 813 vd.

karşılanmadı, aynı yıl consulluğa da Fannius seçilmişti⁹⁸. 2. tribunluğunun başında Capua ve Tarent'de koloniler kurulması ile ilgili bir yasa önerisi getirmiştir⁹⁹. Bu öneri yasalırsa o zamana kadar dağıtımına girmeyen devlet toprakları da dağıtılabilecekti. Gaius'un Capua ve Tarent'de koloni kurmasının ana amacı Güney İtalya'daki bu eski ve önemli ticaret merkezlerini yeniden canlandırmaktı. Bundan başka Gaius deniz aşırı bir ülkede bir koloni kurulmasını da gerçekleştirmek istiyordu. Fakat bu öneriyi doğrudan kendisi getirmemiş, halk tribunu olan arkadaşı Rubrius'a yaptırmıştır. Bundan ötürü bu koloninin kurulması ile ilgili yasa Rubrius yasası (lex Rubria) adını taşır. Bu koloni III. Kartaca savaşı sonunda Romalılar tarafından yakılıp yıkılmış olan Karthago'nun yerinde kurulacak Iunonia kolonisi idi. Buraya İtalya'nın her yerinden 6000 kolonist yerleştirilecekti¹⁰⁰. Bu koloninin kurulması kararlaştı. Bir kısım halkı deniz aşırı ülkeye yerleştirme prensibi ile İtalya proletaryası için bir göç yolu açılmış oluyordu ve sürekli olabilecek bir çare idi. Koloninin kurulması için oluşan üç kişilik komisyonda Gaius da vardı, bu iş için Afrika'ya gitti ve 70 gün kaldı; kendisine karşı olanlar bu süre içerisinde halkı Gaius Gracchus'dan koparmak için ellerinden geleni yaptılar. Senato bunun için kurnazca bir yol seçti ve Gaius'un önerilerine karşı önerilerle çıkmak üzere 122 yılı halk tribunu olan M. Livius Drusus'u elde etti¹⁰¹. Livius Drusus halkı kazanmak için demagogca bir takım öneriler getirmiştir. Örneğin İtalya içinde 12 koloni kurulmasını ve her birine 3000 kolonist yerleştirilmesini önermiştir. Bu konuda senato ile anlaşma içinde bulunduğunu ve uygulamada Gaius gibi kendisinin rol oynamayacağını bildirmiştir. Bunda da amaç Gaius'u halkın gözünden düşürmekti ve nitekim bunda başarılı da oldu¹⁰². Gaius Afrika'ya giderken yerine temsilci olarak M. Fulvius Flaccus'u Roma'da bırakmıştı. Fulvius Flaccus sert tutumu ile durumu daha kötüye götürmüştür. Drusus Gaius gibi yetenekli ve etkili konuşan bir kişi idi. Halka toprak reformunu Gaius'tan daha geniş çapta uygulayacağına söz veriyordu. Gracchus'ların dağıtılan toprakların satılmasını önlemek amacı ile bu köylülerden devlet hazinesi için almakta oldukları

⁹⁸ Plutarchos, C. Cracchus VIII, 2; Appian, bella civilia I, 22; Velleius II, 6, 3.

⁹⁹ Appian, bella civilia I, 23; Plutarchos, C. Gracchus VIII, 3; Velleius II, 6, 3.

¹⁰⁰ Plutarchos, C. Gracchus VI, 3; Appian, bella civilia I, 24.

¹⁰¹ Appian, bella civilia I, 23; Plutarchos, C. Gracchus VIII, 4.

¹⁰² Appian, bella civilia I, 23 vd.; Plutarchos, C. Gracchus IX, 1.

paraya gerek olmadığını savunuyordu. Drusus müttefikleri memnun edebilmek için de bir çare düşündü ve müttefiklerden askerî cezaların kaldırılmasını önerdi. Bundan böyle Lâtin askerlerine Romalı subaylar tarafından sopa dayacağı çekilemeyecekti. Bütün bunlar gerçekleştirilmesi düşünülmeyen, bol keseden yapılmış vaatlerdi ve düpedüz aristokrat sınıfın Drusus'u öne sürerek oynadığı bir oyundu. A. Heuss' (Propylaeen Weltgeschichte IV, Berlin, Frankfurt, Wien, 1963, s. 195) un deyiimi ile Drusus'un arkasında bulunanlar şerefsizce Gaius Gracchus'tan halkın yüz çevirmesine ve onun yandaşlarına üstün gelmeye çalışıyorlardı, yapılmak istenen kabaca bir tuzaktı. Plutarchos' (C. Gracchus, XI, 1, 2, 3) dan öğrendiğimize göre 70 gün içinde koloni işini düzene koyan Gaius Afrika'dan Roma'ya döndü. Çünkü Drusus tarafından Fulvius'a baskı yapıldığını ve Lucius Opimius'un consulluk için adaylığını koyduğunu öğrenmişti; Opimius consul seçilecek olursa Gaius'u devirmeğe çalışacaktı. Gaius Romanın müttefikleri çıkarına son bir yasa önerisi getirdi. Bu daha önce birkaç kez ele alınan fakat yasalaşamayan müttefikler sorunu idi. Gaius ve yandaşları Roma vatandaşlık hakkını ellerinden geldiğince yaygınlaştırmak istiyorlardı. Gaius Latinlere tam vatandaşlık, öteki müttefiklere yarı vatandaşlık hakkı verme önerisinde bulundu. Bunda amaç hem Latinlerin de işgal ettikleri devlet topraklarını dağıtabilmek, hem de kendileri lehine seçmen sayısını çoğaltmaktı. Evvelce consulluk yaptığı halde 122 yılında halk tribunluğuna seçilmiş olan M. Fulvius Flaccus da Gaius ile işbirliği yapıyordu. Fakat öneriye senatodan olduğu kadar Roma'nın aşağı tabakasından da tepki geldi. Çünkü bunlar Mommsen' (Römische Geschichte, s. 481) in belirttiği gibi Roma vatandaşlık hakkını bir hisse senedi gibi görüyorlar ve hissedarların sayısını arttırmak istemiyorlardı. Evvelce Gaius'tan yana olan ve hatta onun sayesinde 122 yılında consul seçilmiş olan Fannius Cicero (Brutus, 99 vd.) dan öğrendiğimize göre Gaius'un önerisine karşı aksi tezi savunan "sociis et nomine Latino" adlı ünlü konuşmasını yaptı. Bu konuşmadan günümüze bazı parçalar kalmıştır¹⁰³. Öneri yasalaşamadı; böylece Gaius yenilgiye uğramış oluyordu. Gaius'un yasalaşamayan son önerilerinden biri de centuria meclisinde oylama şeklinde değişiklik yapılması ile ilgilidir. Gaius bununla birinci sınıfı oluşturan centuriaların oylarının ağır basmasını engellemek

¹⁰³ Bunlar için bakınız Mommsen, Römische Geschichte, s. 481.

istiyordu. Bu önerisi hakkında yalnız Sallust (*Ad caesarem de republica* II, 8, 1) bilgi verir¹⁰⁴.

Gaius 122 yılı Aralık ayında yapılan 121 yılı halk tribunuluğu seçimlerinde 3. kez adaylığını koymuştu, fakat seçilemedi. Oysa Gaius'u destekliyen kalabalık seçim için Roma'ya gelmişti. Bunun üzerine senato consul Fannius'dan Romalı olmıyanların şehirden çıkarılmasını istemişti. Gaius buna karşı bir kararname çıkarmak istemişse de başarı sağlamamıştır¹⁰⁵. Ancak Gaius'a karşı olanlar bununla da yetinmediler. Opimius'un consul seçilmesini sağlayarak Gaius'un yasalarından birçoğunu kaldırmaya, bu arada Iunonia kolonisinin kuruluşunu da engellemeye çalıştılar¹⁰⁶. Opimius soylu sınıfın acımasız bir temsilcisi idi ve Gaius'un kişisel düşmanıydı. Çünkü Opimius daha önce consulluğa adaylığını koyduğu zaman Gaius karşısına Fannius'u çıkartarak onu yenilgiye uğratmıştı¹⁰⁷, Gaius'u ilk fırsatta ortadan kaldırmak istiyordu. Opimius gene karşı partiden Q. Fabius Maximus ile birlikte 1 Ocak 121 de consulluk görevine başladı. Afrika'daki görevlilerin bildirdiğine göre sırtlanlar yeni kurulacak koloninin sınır taşlarını devirmişlerdi. Roma'daki rahiplerin yorumlamalarına göre tanrıların lânetlediği yerde yeniden bir şehir kurulmamalı idi¹⁰⁸. Senato C. Cracchus'un düşmanı halk tribunu Minucius Rufus'u kışkırtarak onun aracılığı ile Rubrius yasanın kaldırılması önerisinde bulundu. Gaius Grachus ve Fulvius öfkeleniler ve haklı olarak senatonun bu konuda yalan söylediğini bildirdiler. Koloninin kaldırılması önerisi yasalaşacak olursa koloninin kuruluş komisyonu başkanı olan C. Gracchus'un bu görevi düşecek ve Gaius mahkeme önüne çıkarılıp mahkûm edilecekti, önerinin ana amacı buydu. Iunonia kolonisi ile ilgili öneri oylanacaktı. C. Gracchus yasanın oylanacağı gün Capitol'e gitti ve önerinin kabul edilmemesi için yandaşlarını da oraya çağırdı. Gaius zora başvurmaktan kaçınmak ve kendisine karşı olanların eline koz vermemek istiyordu. Fakat buna rağmen kendisine bağlı olan ve Tiberius olayını hatırlıyan, aristokratların amacını bilen yandaşlarının silahlanmasına engel

¹⁰⁴ E. v. Stern, s. 293; Bengtson, s. 159.

¹⁰⁵ Plutarchos, C. Gracchus XII, 1, 2.

¹⁰⁶ Plutarchos, C. Gracchus XIII, 1; Appian, *bella civilia* I, 24.

¹⁰⁷ Plutarchos, C. Gracchus XI, 4.

¹⁰⁸ Appian, *bella civilia* I, 24; De viris illustribus 65, 5; Rödl, s. 49 vdd., s. 50 dipnot 2; Gundel, *Kleine Pauly* 3, sütun 1339.

olamamıştır¹⁰⁹. Bir söylentiye göre annesi Cornelia da Gaius'a yardım için orakçı kılığında adamlar yollamıştır¹¹⁰. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi (Bakınız s. 19) Cornelia sertlikten kaçınmakta, aksine oğlunu yumuşatmaya çalışmaktadır. Onun için bu konuda da böyle bir yola başvurmuş olacağını sanmıyoruz.

Yasanın oylanacağı gün Capitol tepesi sabahın erken saatlerinde iki grubun yandaşları tarafından işgal edilmişti. Gracchus Capitol'deki tapınağın galerisine giderek olacakları beklemeğe başladı¹¹¹. Bundan sonra Plutarchos'un ve Appian'ın verdiği bilgiler birbirini tam tutmamaktadır. Plutarchos'a (C. Gracchus XIII, 3) göre consul adak yaptıktan sonra uşaklarından biri Quintus Antyllus, Fulvius Flaccus yandaşlarına "alçaklar şerefli vatandaşlara yol açın!" diye bağirmiştir. Appian (bella civilia I, 25) ise adak yapmakta olan Antyllus adındaki plebin Gracchus'u gördüğünü ve elini ona doğru kaldırarak vatanına kıymaması için ricada bulunduğunu bildirir ve Gracchus'un adama sert bir şekilde baktığını yazar. C. Gracchus'un tutumu üzerine Gracchus tarafından hiçbir emir verilmediği halde onun yandaşlarından biri Antyllus'u öldürmüştür. Ayrıntılarda ayrılık olsa da Antyllus'un öldürülmesi her iki kaynakta da vardır¹¹². Böylece Gaius düşmanlarının onu suçlamak için bekledikleri fırsat ellerine geçmiş oluyordu. Gaius Gracchus meclise giderek Antyllus'un ölümünden kendisinin sorumlu olmadığını bildirmek istedi ise de hiç kimse onu dinlememiştir. Gece yarısından sonra kalabalık forumu işgal etmişti. Consul Opimius silahlı kuvvetlerin sabahleyin Capitol'de toplanmasını emretmiş ve senatonun toplanması için haberciler göndermiş, kendisi de forumdaki Castor ve Pollux tapınağında karargâh kurarak olayları beklemeğe başlamıştır¹¹³. Consul ertesi sabah erkenden senatoyu toplamıştır¹¹⁴. Antyllus'un cesedi foruma taşınmış, senatörler de burada toplanmışlardır. Senatörler consul Opimius'tan şehri kurtarmasını ve tiranları susturmasını istediler. Consul senatörlere silahlanmalarını ve ertesi sabah atlı sınıfından her üyenin tam silahlı ikişer köle getirmelerini emretti. Fulvius Flaccus da karşı

¹⁰⁹ Appian, bella civilia I, 24; karşılaştırmız Plutarchos, C. Gracchus, XIII 1.

¹¹⁰ Cicero, Brutus LVIII, 2, 11.

¹¹¹ Plutarchos, C. Gracchus XIII, 3; Appian, bella civilia I, 25.

¹¹² Plutarchos, C. Gracchus XIII, 4.

¹¹³ Appian, bella civilia I, 25.

¹¹⁴ Plutarchos, C. Gracchus XIV, 1.

hazırlığa girişti, fakat Gaius forumdan ayrıldı. Gracchuscular Gaius'un evine giderek geceleyin kapısında nöbet tuttular¹¹⁵. Consul Lucius Opimius ayaklanmanın cumhuriyet anayasasını yıkmayı amaçladığını öne sürüyor ve silahla bastırmak istiyordu. Sabahın erken saatlerinde Capitol'ü Giritli okçular da doldurmuştu. Aristokratların tümü oradaydılar. Reform yanlısı Quintus Metellus bile kılıcı ve kalkanı ile orada bulunuyordu. İspanya savaşlarında deney geçirmiş bir subay olan Decimus Brutus silahlı kuvvetlerin komutasını üzerine aldı¹¹⁶. Senato karar için toplandı, M. Fulvius Flaccus geceyi sokak savaşı için silahlanmakla geçirmişti. Gaius savaşmaktan yana değildi. Ancak aristokratların Capitol'de ve Forumda toplandıklarını öğrenince Flaccus ve C. Gracchus yandaşları ile birlikte Pleblerin eski kalesi olan Aventin tepesine gittiler. Genellikle Gracchusları tutan ve Gracchusların sempatzanı olarak bilinen Plutarchos'un bildirdiğine göre¹¹⁷ Gaius da foruma gitmek üzere togasını giydikten sonra bir hançer alarak yola çıkmıştır. Appian'da bu konuda bilgi yoktur. Ancak hiç değilse kendisini savunabilmek için Gaius'un da yanına bir hançer alması büyük olasılık taşır¹¹⁸.

İlk kan dökülmesine aristokrların mı, yoksa demokratların mı yol açtığı konusu kaynaklardan birbirinden çok farklıdır. Genellikle Gracchuslara düşman olarak bilinen Diodor (34, 28a) Gaius'dan korkunç hilekâr, çabuk kızan bir fanatik olarak söz ediyor ve Antyllus gibi suçsuz bir insanın sorumluluğunu Gaius'a yüklüyor. Gaius yasaları çiğniyen, düzeni bozan ve Roma'ya felaket getiren bir kişidir, Gaius'a karşı zor kullanılmalıdır. Diodor'un Gracchus'lar dönemi için demokratlara düşman olan Poseidonios'dan yararlandığı anlaşılıyor¹¹⁹. Antyllus'un öldürülmesi için emir veren de Gaius'dur. Appian'da Gaius'un amaçsız olarak yaptığı bir hareket Antyllus'un öldürülmesine sebep olmaktadır. Plutarchos'ta ise Gaius tamamiyle suçsuzdur. Tabii bu yargılarda antik yazarların kişisel görüşleri ve yan tutmaları söz konusudur. Fakat hepsinin belirttiği nokta ilk kan dökülmesine sebep olan Garacchus'çulardır; halk heyecana sürüklenmiş ve bunun üzerine zora başvurulmuştur.

¹¹⁵ Plutarchos, C. Gracchus XIV, 3, 4, 5.

¹¹⁶ Mommsen, Römische Geschichte, s. 485; Rödl, s. 65.

¹¹⁷ Plutarchos, C. Gracchus XV, 1.

¹¹⁸ Karşı görüşler için bakınız Mommsen, Römische Geschichte, s. 485.

¹¹⁹ Rödl, s. 54 dipnot 1.

Senatonun görüşüne göre Roma cumhuriyetinin temel prensipleri tehlikede idi. Buna göre senatus consultum ultimum için gerekli şartlar vardı. Cicero (Catil. I, 2, 4) Gaius'un lex Rubria'nın oylanması ve Antyllus'un ölümünden sonraki tutumunu ayaklanma olarak nitelemektedir. Fakat Cicero bu yargısında ne derece haklıdır, üzerinde durulmaya değer. Plutarchos'dan açıkça anlaşıldığına göre senatus consultum ultimum senatonun oybirliği ile alınmıştır. 121 yılının öteki consulu Q. Fabrius Maximus Roma'da bulunmadığı için –Gallia'da Allobroglara karşı savaşıyordu– bütün yetki L. Opimius'da toplanmıştı. Livius (perioch., 61) da senatus colsumtultimumdan sözeder. Opimius'un senatoyu toplantıya çağırdığı sabah olağanüstü durum ilân edildiği kesindir. Bu kararlardan sonra Opimius, Gracchus ve yandaşlarına karşı savaş açıyordu. Bunun üzerine Aventin'de toplanmış olan Gracchusçulardan Fulvius Flaccus köleleri silahlanmaya çağırdı ve Diana tapınağında toplandılar.

Senato Gracchus ve Flaccus'u kendilerini savunmak üzere senatoya çağırdı¹²⁰, fakat onlar bu çağırma uymadılar. Gaius'un önerisi üzerine Fulvius bir anlaşmaya varmak için küçük oğlu Quintus'u senatoya gönderdi, fakat Opimius Gracchus ile Flaccus'un gelmeleri için direndi ve Flaccus'un oğluna bir daha gelirse geri gidemeyeceğini bildirdi¹²¹. Opimius Gracchus ile Flaccus'un hiç koşulsuz teslim olmalarını istiyordu. Gracchus gitmek istemiş fakat Flaccus ona engel olmuştur ve bir kez daha uzlaşma denemesinde bulunmuş ve oğlunu yeniden senatoya yollamıştır. Opimius Quintus'u alakoydu ve kendilerinin gelmeyişi ayaklanma kabul ederek Aventin'e saldırı emri verdi¹²². Sallust'dan anlaşıldığına göre¹²³ atlı sınıfı Gaius ile birliği bozmuş, Opimius'un silahlanma çağırmasına uyararak ona karşı cephe almıştı. Consul Opimius Gaius ve Flaccus'un başlarını getirene başların ağırlığınca altın vereceğini ilân etti¹²⁴. Böylece Gracchus ve yandaşlarına karşı silahlanmış olanlar Aventin'e saldırlarken Giritli okçular da saldırganlara yol açıyorlardı¹²⁵.

¹²⁰ Appian, *bella civilia* I, 26.

¹²¹ Plutarchos, C. Gracchus XVI, 1, 2; Appian, *bella civilia* I, 26.

¹²² Appian, *bella civilia* I, 26; Plutarchos, C. Gracchus XVI, 3; de *viris illustribus* 65, 5.

¹²³ Rödl, s. 64, dipnot 3.

¹²⁴ Plutarchos, C. Gracchus XVII, Velleius II, 6, 6; Diodor 34, 29.

¹²⁵ Plutarchos, C. Gracchus XVI, 3; Appian, *bella civilia* I, 26; Orosius, *historiae* 5, 12, 7.

Gracchuscular fazla direnç göstermediler. Çatışmada Fulvius kaçtı fakat yakalanarak büyük oğlu ile birlikte öldürüldü. Gaius çatışmaya katılmamış, olayları Diana tapınağından izlemişti, kendisini öldürmek istedi fakat dostları Pomponius ile Licinius kendisini engellediler ve kaçmaya zorladılar¹²⁶. Plutarchos' (C. Gracchus XVI, 4) un bildirdiğine göre Gaius diz çökmüş ve Roma halkını hiçbir zaman köle durumunda bırakmaması için tanrıya yalvarmıştır. Plutarchos'un verdiği bu haber doğru ise Gaius'un son ânında bile vatanını düşünecek kadar idealist bir kişi olduğu kanıtlanmış olur. Gaius kaçabildi ve Tiber'in karşı yakasına geçti, Furina tapınağına sığındı, yanında kölesi Philocrates vardı. Kendilerini izleyenler yaklaşıncaya Philocrates önce efendisini, sonra da kendisini öldürmüş olmalıdır, cesetleri tapınakta bulunmuştur¹²⁷. Flaccus ve Gracchus'un başları Opimius'a getirilmiştir. Opimius daha sonra Gracchus yandaşlarının yakalanarak boğulmalarını emretmiştir¹²⁸. Gaius'un yandaşlarından 3000 kişi öldürülmüştür. Fakat bu 3000 sayısı büyük olasılıkla çatışma sırasında ölenlerle birlikte hesaplanmıştır; kesin olan bir şey varsa o da sonradan öldürülenlerin daha çok olduğudur. Bunların malları satılıp parası devlet hazinesine verilmiştir. Gaius'un başını Opimius'a getiren Opimius'un dostu L. Septimuleius'dur ve kendisine Gracchus'un başı ağırlığınca para verilmiş, fakat Flaccus'un başını getirenlere, bunlar ayak takımından oldukları için, hiçbir şey ödenmemiştir¹²⁹. Cornelia'nın oğlu için yas giysisi giymesi bile yasaklanmıştır. Fakat Gracchus kardeşlere bağlı olup hayatta kalabilmiş kişiler onlara taparcasına davranmışlar ve polis tedbirlerine rağmen onlara olan borçlarını yerine getirebilmek için anılarına saygı göstermişlerdir¹³⁰. Gaius halk tarafından haklı olarak "erdemli en çok seven kişi" ve "Roma pleb sınıfını en çok seven kişi" olarak nitelendirilmiştir.

Opimius Romada'ki vatandaşları senatonun toplanıp karar almasından önce silahlanmaya çağırmıştır, demek ki senatus colscultum ultimundan sonra alınması gereken tedbiri önceden almıştır, yani

¹²⁶ Plutarchos, C. Gracchus XVI, 4; Appian, *bella civilia* I, 26.

¹²⁷ Plutarchos, C. Gracchus XVI, 2 vd.; Appian, *bella civilia* I, 26; Velleius II, 6, 6; Diodor 34, 29; Valerius Maximus VI, 8, 3; Orosius, *historiae* V, 12, 8; de *viris illustribus* 65, 5.

¹²⁸ Appian, *bella civilia* I, 26; Plutarchos, C. Gracchus XVII, 4 vd.

¹²⁹ Mommsen, *Römische Geschichte* s. 486.

¹³⁰ Aynı eser s. 487; Münzer, *RE* II A, 2, sütun 1397.

usule uygun biçimde toplanmış bir ordu söz konusu değildir. Toplanan kuvvetlerin askerlik görevi yapmış olması gerekliydi, Opimius ise eli silah tutan her vatandaşı yardıma çağırmişti. Bu, çok zor durumlarda ordu toplama görevi olmıyan magistrat tarafından da alınabilirdi. Opimius Gaius ve Fulvius'u devleti zor duruma düşüren kişiler olarak tanımlıyordu. Kendi açısından, bozulan devlet düzenini yeniden kurmak istiyordu. Velleius (2, 7, 6) Opimius'un Gracchusçuları devletin varlığını korumak için değil, kişisel kininden ötürü öldürttüğünü yazar. Opimius'un senatus consultum ultimum'dan sonra Gracchusçulara karşı saldırıya geçmesi yasaldır. Opimius'a verilen olağanüstü yetki eskiden diktatörlere verilen yetkiye çok yakındır, fakat bir bakıma ondan farklıdır. Senatus consultum ultimum ile emretme yetkisi iki consula verilince bunların birbirlerini denetleme hakkı olduğundan sınırsız yetki kısıtlanmaktadır ve bu bakımdan diktatörlükten ayrılır¹³¹. Ancak burada yukarıda belirttiğimiz gibi ikinci consul Roma dışında olduğundan bütün yetki Opimius'ta toplanmıştır. Elimizdeki kaynaklardan çoğunda Opimius'un sokak çatışmasından sonra hayatta kalan Gracchus yandaşlarına karşı uyguladığı işlemler doğru bulunmamaktadır¹³². Roma yasasına göre ancak suçlu, bir jüri tarafından saptanan kişi mahkûm edilebilir, buna magistrat'ın hakkı yoktur. Oysa elimizdeki kaynaklardan elde edilen bilgiye göre Gracchus yandaşları jüri önünde yargılanmadan mahkûm edilmişlerdir¹³³. Fakat senatus consultum ultimum devam ettiği sürece consulun buna yetkisi vardır ve elimizdeki kaynakların Opimius'u suçlamaları hukuk açısından kabul edilemez¹³⁴. Ancak gerçekten bu kadar çok Gracchusçunun öldürülmesine hiç gerek olmayabilirdi ve bunlar sadece tutuklanarak zararsız hale getirilebilirlerdi. Büyük olasılıkla Opimius kendisine tanınan yetkiyi aşmıştır. 120 yılında Gaius ve arkadaşlarına karşı giriştiği hareketinden ötürü sorguya çekilmiştir¹³⁵. Soruşturmayı halk tribunu Q. Decius yönetmiş savunmayı 120 yılı consulu Papirius Carbo üzerine almıştır.

¹³¹ Rödl, s. 70.

¹³² Velleius II, 7, 3; Orosius, historiae V, 12, 10; Sallust, bellum Iugurthinum 31, 7; Plutarchos, C. Gracchus XVIII, 1; Florus, epitoma 2, 3.

¹³³ Rödl, as. 76 vd.

¹³⁴ Rödl, s. 82

¹³⁵ Livius perioch. 61; Cicero, de oratore II, 25, 106.

Livius' (Perioch. 61) dan öğrendiğimize göre Opimius Gracchusçuları toptan yoketmekle suçlanmış fakat sonunda temize çıkmıştır. Opimius davasında consulun tutumunun yasallığı halk partisi tarafından da doğrulanmıştır.

II. yüzyılda diktatörlük uygulanmamış, iç politikadaki güçlükler senatonun kurduğu olağanüstü soruşturmalarla çözülmüştü. Gaius senato kararı ile yapılan bu özel soruşturmaları kaldırmış, bundan sonra ilk defa 121 yılında senatus consultum ultimum ortaya çıkmış ve anayasada yerini almıştır. Senatonun bu yeni silahının ilk kurbanı Gaius'un kendisi olmuştur¹³⁶. Gracchus kardeşlerin reformları üzerinde gerek antik yazarlar gerek günümüz tarihçileri arasında çok büyük görüş ayrılıkları vardır. Bu ayrılıklar pek tabii olarak kişilerin eğiliminden ve önyargılarından olduğu kadar Roma yönetim sisteminin özelliğinden ileri gelmektedir. Gerçekten Roma yönetim sisteminde pratik ile teori arasında o kadar büyük ayrılıklar vardır ki, bu kişilerin ayrı yargılara varmasına ya da kesin bir yargıya varamamasına neden olmaktadır¹³⁷. Örneğin Mommsen (Römische Geschichte s. 480) Gaius Gracchus'u bir yandan politika kundakçısı olarak nitelendirirken öte yandan ülkesini yeniden kuran kişi olarak tanımlamaktadır. Mommsen Roma monarşisinde Gaius Gracchus'a kadar ulaşmayan yaratıcı bir düşünce olmadığını yazar. Mommsen' (Römische Geschichte s. 478) a göre Gaius Gracchus bütün yasaları ile bölücülük yapmıştır. Fakat İtalya'da kök salmış olan yaygın fakirliğe bir çare bulmak için ciddi çaba harcamıştır.

C. Gracchus'un özellikle yapmak istediği kesinlikle bir halk egemenliğini gerçekleştirmektir. Bir çok modern tarihçilerin görüşüne göre bu düşünce Grek şehir devleti idealinden alınmıştır ve bunun bir dünya devleti olan Roma'da uygulanması olanaksızdır¹³⁸.

C. Gracchus'un öldürülmesinden sonra soylular Gracchus kardeşlerin reformlarını ortadan kaldırmak için hemen harekete geçmişlerdir, toprak reformu işlemez hale gelmiştir. Henüz sahibinin elinden alınmamış olan devlet toprakları o kişilerin özel malı olmuştur. Ancak büyük olasılıkla İtalikler bunun dışında bırakılmışlardır.

¹³⁶ Rödl, s. 171; karşılaştırmız Piganiol, s. 143.

¹³⁷ The Cambridge Ancient History IX (1951) s. 26.

¹³⁸ E. v. Stern s. 300; Rostovtzeff, Geschichte der alten Welt, s. 155; Bengtson, s. 160; Kahrstedt, s. 257; buna karşı görüş için bakınız A. Heuss, s. 188.

Gaius'dan sonra Concordia tapınağı yapılarak Roma toplumu içerisinde ahengin kurulduğu ilân edilmiştir¹³⁹. Bu düpedüz uydurmadır ve gerçekte ilgisi yoktur. Yöneticiler toprak reformunu kaldırmakla ihtilâli önleyeceklerini sanıyorlardı. Oysa halk Gracchusları yalnız kendi çıkarlarının temsilcisi olarak görmüyordu, onlara karşı yürekten bağlıydılar. Fakat Gaius'un öldürülmesi ile aristokratlar gene de büyük başarı elde etmişlerdi, 10 yıl içerisinde yasalardan çoğu kaldırıldı ve en azından bir kuşak için devrim hareketi engellendi. Appian' (bella civilia I, 27) dan öğrendiğimize göre zenginler hemen fakirlerin elindeki toprakları satın almağa ya da para ödmeden zora başvurarak el koymağa başladılar. Böylece fakirlerin durumu öncekinden daha kötü oldu. 111 yılında halk tribuna Thorius'un önerisi ile çıkarılan Thorius yasası (lex Thoria) ile toprak dağıtımı büsbütün yasaklanmıştır. Fakat devlet topraklarını ellerinde bulunduranlar bunları az bir para karşılığında aldılar. Büyük olasılıkla 111 yılında çıkarılan bir yasa ile dağıtılmış olan devlet toprakları da özel mülk olarak kabul edilmiştir¹⁴⁰. 120 yılında toprak dağıtma işi ile ilgili komisyonda Sulpicius Galba, Papirius Carbo, Calpurnius Bestia vardır¹⁴¹. 125-115 yılları arasında, yani henüz Gaius Gracchus'un hayatta olduğu dönemde bile toprak dağıtımı çok sınırlıdır. Bunu 125 ve 115 yıllarındaki vatandaş listelerindeki sayının aşağı yukarı aynı oluşundan anlamaktayız. Bunun bir nedeni Romalı vatandaşların elindeki devlet topraklarının hemen hemen hepsinin dağılmış olması idi. Gaius Gracchus'un son yasa önerilerinden biri olan Latinlere vatandaşlık hakkı verilmesi sorunu da çözümlenmeden kaldığı içindir ki dağıtılan devlet toprakları çok kısıtlı olmuştur.

Gaius'un ölümünden sonra tahıl yasası, Asia eyaleti ve yargıçlarla ilgili yasalar yürürlükte kaldı¹⁴². Aristokratlar atlı sınıfından çekindikleri için uzun süre yargıçlarla ve Asia eyaleti ile ilgili yasalara dokunamamışlardır.

¹³⁹ A. Heuss, s. 197; karşılaştırınız Boren, s. 151.

¹⁴⁰ Appian, bella civilia I, 27; Bengtson, s. 160; Kahrstedt, s. 266; Kornemann, s. 52 vd.

¹⁴¹ Piganiol, s. 154.

¹⁴² Mommsen, Römische Geschichte, s. 472.

¹⁴³ Gundel, Der Kleine Pauly 2, sütun 859; Restovtzeff, Geschichte der alten Welt, s. 153.

Sonuç olarak söyleyecek olursak 2 kardeş de gerçek idealisttirler ve prensipleri aynıdır. Tiberius'un başlattığı ve tasarladığı birçok yasaları Gaius yeteneği, diplomatik görüşü ve enerjisi ile gerçekleştirmek olanağını bulmuştur. Gaius işe ayrıntılı ve tam plânlanmış bir program ile başlamıştır. Halk egemenliğini gerçekleştirmek için fakir halkın ve atlı sınıfının yararına bir takım yasalar çıkartmıştır. Sonunda başarısızlığa uğramasında aristokratların kendisine karşı almış oldukları cephenin payı büyüktür. Ancak başarısızlığındaki bir başka neden şehir proletaryası ile kapital sahibi atlı sınıfını birbirine yaklaştırmaya çalışmış olmasıdır. Yaşantıları ve sosyal ilişkileri bakımından atlı sınıfı doğal olarak senato sınıfına, aristokratlara daha yakındı, nitekim 121 yılı consulu Gaius'a karşı saldırı ve silahlanma emri verdiği zaman bunlar senato sınıfı yanında yer almışlardır.

Birçok modern tarihçiler Tiberius'un başlangıçta sosyal reformcu olduğunu, fakat sonradan ihtilalci niteliğe büründüğünü, Gaius'un ise doğrudan doğruya ihtilalci olarak işe başladığını kabul etmektedirler. Bu iki kardeş gerçekten ihtilalci mi dir yoksa sosyal reformcu mu dur bu sorunun cevabını vermek yukarıda da belirttiğimiz nedenlerden ötürü (bakınız s. 30) kolay değildir. Ancak Gracchusçulara karşı ya da onlardan yana olan tarihçilerin genellikle birleştikleri bir nokta vardır, o da bu iki kardeşin son derece iyi yetişmiş, yetenekli ve dürüst olduklarıdır. Amerikalı ünlü devlet adamı Th. Jeffersen haklı olarak "hiçbir zaman, biri halk için, biri de özel bir insan için ahlâk kuralı olduğuna inanmadım" diyor¹⁴⁴. Biz de özel hayatlarında ahlâklı olan Gracchus kardeşlerin politikada da ahlâklı davrandıklarına inanıyoruz.

133 ten önceki iki kuşakta Roma aristokratları hiç bir zaman olmadığı kadar güç kazanmışlardır. Üstelik soylular sınıfının içinde ne kadar küçük bir grubun yönetimde egemen olduğunu anlatmak için 233-133 yılları arasında görev yapmış 200 consuldandan 113 tanesinin yalnızca 13 aileden geldiğini söylemek yeter sanırız¹⁴⁵. Soylular sınıfının egemen olduğu bu toplumda yasalar da soylulardan yanaydı. Yasalara uymak her vatandaşın görevidir. Ancak bizim ilgilendiğimiz dönemde yasalar yüzyıllar önce, o günün koşullarına göre hazırlanmıştır. Bunu günün koşullarına göre yeniden gözden geçirmek gerek-

¹⁴⁴ V. Günyol, Politika Yazarları. Cumhuriyet Gazetesi, 10 Ağustos 1974

¹⁴⁵ A. Heuss, Römische Geschichte Braunschweig 1964, s. 134.

mez mi? Hele sakıncalı yerleri ortada ise. 18. yüzyılın ünlü Fransız yazar ve düşünürü Diderot'nun dediği gibi¹⁴⁶ "hele bu kötü yasalardan biri o yasalara saldıрмаğa kalkışan bir insana ölüm cezası vermişse, bu yasaların yumruğu altında ezilmek mi gerekecektir?" İşte Gracchuslar toplumdaki düzensizliği görerek çıkarttıkları yasalar ile devleti düzene koymağa yürekten inanarak çalışmışlardır. Aristokların bütün çabalarına karşın halkın Gracchus kardeşlere karşı duyduğu saygı yok edilememiş ve onların başlattığı devrim hareketi daha sonraları da devam etmiştir. Birçok kişinin onların yolunda yürümüş olması açtıkları çığırın ve yaptıkları işin büyüklüğünü göstermek için yeterlidir.

121 yılında büyük başarı kazanmış olan soylular II. yüzyılın sonlarında zayıflamış durumda idiler. Çökmeğe yüz tutmuş anayasadan yararlanmak isteyen tek tük politikacılar vardı. Ancak bunların kişilikleri Gracchus kardeşlerle karşılaştırılamazdı. Reform hareketine girişmek isteyen ve Germenlere karşı zafer kazanmış olan Marius'un emekli askerlerine toprak sağlamak amacı ile toprak sorununu yeniden ortaya atan 103 yılında halk tribunuluğu yapmış olan ve 100 yılında 2. kez halk tribunu seçilen Lucius Appuleius Saturninus, praetor olan arkadaşı Gaius Servilius Glaucia ile birlikte çalışıyordu. Kendisi tam bir demagogtu, Saturninus İtalya'da eski devlet topraklarının kalıntılarını geri alamıyacağını biliyor, İtalya dışında toprak aramak gerektiğine inanıyordu. Fakat kendisi bunları gerçekleştirebilecek yetenekte değildi, başarısızlığa uğradı ve arkadaşı ile birlikte öldürüldü. Bu sırada Sicilya'da 2. bir köle ayaklanmasının ortaya çıkması da İtalya'da sosyal düzenin hâlâ yola girmediğini gösteriyordu. Senato geçirilen bütün sarsıntıların temeline inemediği ve olayları bilmezlikten geldiği için ne toprak sorununa yeni bir şekil aramış ne de İtalikler meselesini çözümlayebilmişti. Daha sonra 91 yılı halk tribunuğuna seçilen ve vaktiyle Gaius Gracchus'a karşı önerilerle ortaya çıkan ve Gaius'un önerilerini engelliyen Livius Drusus'un oğlu genç Livius Drusus devrim hareketi ile ortaya çıkmış, toprak ve İtalik müttefikler sorununu da ele almış, yeni senatörlerin yarısının atlılardan olmasını, buna karşılık atlıların mahkemelerdeki jüri üyeliklerinden vazgeçmesini önermiştir. Fakat bu öneriler kabul edilmedi ve girişilen atılım gene başarısızlıkla sonuçlandı, Drusus da öldürüldü.

¹⁴⁶ O. Akbal, Yasalar da eskir. Cumhuriyet Gazetesi, 8 Eylül 1974

Caesar zamanında da toprak yasası yeniden ele alınmışsa da bu soruna gene hiçbir çözüm getirilememiş ve böylece hiçbir zaman gerçekleştirilemeden kalmıştır.

YARARLANILAMAYAN ESERLER

Carcopino I, *Autour des Gracques*, 1928.

Haepke, C. *Sempronii Gracchi fragmenta collecta et illustrata*,
Dissertation, München 1915.

Judeich, W., "Die Gesetze des Gaius Gracchus" *Historische Zeitschrift* 3. Folge Bd. 15.

Löw, *Untersuchungen zur Vorgeschichte der Gracchischen Bewegung*
Dissertation Giessen, 1920.

Nicolet C., "L'inspiration de Tibérius Gracchus" *Revue des Études Anciennes* 67 (1965)

Nitsch, *Die Gracchen und ihre naechsten Vorgaenger*, Berlin 1847.

Pfeifer, G. *Agrargeschichtlichen Beitrag zur Reform des Ti. Gracchus*,
Dissertation München 1914.

Pöhlmann, R. v., "Tiberius Gracchus als Sozialreformer" aus *Altertum und Gegenwart*. N. F. München 1911.

Riecken, *Die Quellen zur Geschichte des Ti. Gracchus*, Leipzig 1911.

Rimscha, H. v., *Die Gracchen*, 1947.

Taeger. F., *Tiberius Gracchus. Untersuchungen zur römischen Geschichte und Quellenkunde*, Stuttgart 1928.

UNE THEORIE SUR L'ORIGINE DU MOT "TÜRK"

ADİLE AYDA

On confond souvent "origine" et "signification". Je connais maint article qui s'intitule "Origine du mot Turc" et se termine par une phrase comme celle-ci: "Donc, le mot Turc signifie force". Aussi bien, n'est-ce pas la signification, mais l'origine du mot "Türk" que cet article se propose de rechercher¹.

On connaît l'explication de Mahmoud Kashgari, faisant venir ce mot du nom d'un petit-fils de Noé, celle des auteurs arabes, qui le font remonter à Gog et Magog, celle enfin de Klapproth et de Hess, qui, se basant sur une source chinoise, prétendent que le mot aurait été inspiré du nom d'une montagne en forme de casque (tou-kiue). A ces explications, il y a lieu d'ajouter la théorie de Vambéry, acceptée par Munkacsi, qui relie le mot "türk" au verbe "türemek" (se faire jour, naître, apparaître). Pourtant, la majorité des turcologues semble pencher pour la théorie de Müller, qui, rencontrant par hasard, dans les textes ouïgoures, le phonème "türk" accompagné du mot "erk"², a voulu que ce mot ait le sens de "force". D'après Barthold, qui partage cette vue, le mot "Türk" aurait été le nom d'une dynastie, qui se serait généralisé, d'abord comme nom de tribu, puis comme nom de nation. La théorie de Müller a été également adoptée par Thomsen et Németh et a passé, comme vérité indiscutable, dans les ouvrages érudits et les encyclopédies.

¹ N'étant pas une turcologue de profession, mais ayant été amenée à étudier certains problèmes fondamentaux de la turcologie par mes études sur les Etrusques, que je considère de race proto-turque, la question de l'origine du mot "Türk" est pour moi d'un caractère primordial. Cette question, dont l'importance est particulièrement grande du point de vue de la préhistoire turque, j'en avais fait l'objet d'une brève communication au Congrès International de Turcologie, qui s'est tenu en Octobre 1973, à Istanbul. Mais, faute de temps disponible, il m'avait été impossible d'exposer mes preuves et arguments.

² Comme dans "çoluk çocuk". L'expression contenue dans le texte a la forme de "erkke türkke."

En Turquie, des auteurs tels que Hüseyin Namık Orkun³ et Hâmit Zübeyir Koşay⁴ se sont intéressés au problème et ont mis en évidence, dans leurs écrits, les différentes vues émises à ce sujet⁵.

D'après mon humble avis, la question de l'origine du mot "Türk" a été, dès le début, mal posée. Je veux dire qu'il y a un certain nombre de faits historico-linguistiques, révélateurs de l'aspect réel du problème, entre lesquels on n'a jamais songé à établir une relation. Ces faits connus, dont chacun semble de peu d'importance, mais dont l'ensemble invite à réfléchir, sont les suivants:

1 — C'est depuis 1928 seulement que nous autres Turcs, écrivons notre nom sous forme de "Türk". Auparavant, le mot "Türk" s'écrivait, en caractères arabes, sous forme de *ترك* ou *تورك*, chacune des deux formes étant susceptible d'être lue de quatre façons: Türk, Türük, Törk, Török.

2 — Dans les dialectes turcs, autres que celui d'Anatolie (en kirghize, en bashkourde, en turc de Kazan) le mot "Türk" se prononce TÜRÜK ou TÖRÖK⁶.

3 — Même en Anatolie, il y a des villes et villages, où les habitants disent, non pas "Türk" mais TÜRÜK ou TÖRÖK.

4 — Les Hongrois, que nous sommes en droit de considérer comme nos cousins germains et avec qui nous avons un ancêtre commun tel qu'Attilâ, lequel, à l'encontre de ce que pensent les Occidentaux, était un grand gentleman, surtout avec les dames, les Hongrois, dis-je, prononcent et écrivent notre nom TÖRÖK.

³ Dans le périodique "Ülkü", numéro de Mai 1934, p. 15.

⁴ Dans le volume "Zeki Velidi Togan'a Armağan" Istanbul 1950-1955, p. 33.

⁵ Dans le volume consacré à la mémoire de "Reşit Rahmeti Arat", on trouve aussi un article du Prof. İbrahim Kafesoğlu, qui est plutôt une bibliographie un peu confuse.

⁶ Au Congrès de Turcologie, mentionné ci-dessus, je rappelais aux auditeurs que feu le Professeur Zeki Velidi Togan, qui était d'origine bashkourde, prononçait toujours, le mot Türk, "Török", ce qui provoqua le sourire approbateur de ses proches collègues, qui étaient présents. Et comme le Professeur Ahmet Caferoğlu, malheureusement, lui aussi, décédé depuis, était assis au premier rang, juste en face de moi, j'ajoutais que si on demandait à l'honorable Professeur, qui, lui, était originaire de l'Azerbeïdjan, de prononcer le mot "Türk", il ne pourrait faire autrement que de dire "Türük", à quoi il acquiesça d'un signe de tête, en souriant.

5 — Dans les Inscriptions de l'Orkhon, qui constituent le premier document écrit de la langue turque, le mot "Türk" est écrit d'une façon qui se lit parfois TÜRĶ, mais souvent TÜRÜĶ ou TÖRÖĶ.

6 — Dans les sources chinoises, le mot "Türk" se lit "Tou-kiue".

A la lumière de ces faits, il est permis de conclure que nous sommes en présence d'un mot qui, **ORIGINAIREMENT, COMPOR-TAIT DEUX SYLLABES**, et non pas une, comme dans la langue écrite de la Turquie d'aujourd'hui. Ce fait a d'ailleurs été souligné par certains auteurs.

Il y a un autre groupe de faits linguistiques, liés de très près à notre problème. On peut les énumérer de la façon suivante :

a) Pendant cinq cents ans, le pays des Turcs s'est appelé, officiellement, l'Empire Ottoman et non pas Turquie. Ce sont les Génois et les Vénitiens qui, pour plus de commodité, ont appelé, **INOFFICIELLEMENT**, le pays des Ottomans **TURCHIA** (Tourkia). Il est certain que cette appellation reposait sur une tradition qui remontait au Père Hieronymus et même à Pline et Pomponius Mela.

b) Aussi étrange que cela puisse paraître, c'est d'eux, c'est-à-dire des Italiens que nous avons pris le nom actuel de notre pays, qui, d'informel avant 1923, **EST DEVENU OFFICIEL**, après la fondation de la République.

Car, comme on l'a fait remarquer, d'après les lois grammaticales et traditions linguistiques turques, le pays des Turcs aurait dû s'appeler soit **TÜRĶELI** ou **TÜRĶILI**, soit **TÜRĶISTAN** (qui, d'ailleurs, a existé avant 1924, dans d'autres limites géographiques).

c) Ayant été inspiré du mot italien "Turchia", le nom de la Turquie s'est écrit, pendant longtemps, en caractères arabes, sous forme de **تركيا** ou **توركيا**, c'est-à-dire avec un "a" final. Ce n'est que quelques années avant la Première Guerre Mondiale, que, sous l'influence française, qui sévissait alors dans le monde entier, on a commencé à écrire le mot "Türkiye" avec un "e" final, donc sous forme de **توركيه**, afin de le mettre en concordance avec le mot français "Turquie"

Tant que le mot s'écrivait avec un "a" pour lettre finale, la voyelle de la première syllabe se devait d'être lue "ou" (ou, du moins,

d'une façon proche de "ou"), par suite des nécessités de la loi de l'harmonie vocalique⁷.

d) Dans beaucoup de langues, qui ont peu changé au cours des siècles, la voyelle contenue dans le mot "turc" donne le son "ou":

En italien: Turco (Tourko)

En russe : Tour(1)k

En grec : Tourkos

En arabe : Tourk

En persan: Tourk

Le fait que tant de peuples, différents entre eux, donnent à notre nation le nom de "Tourk", n'est pas dû uniquement au fait que ces peuples ne possèdent pas la lettre "u" (ü) dans leur alphabet. Nous y voyons un conservatisme historique. Les Russes, par exemple, ont pris aux Français beaucoup de mots en "u", qu'ils rendent par "iou" et non pas en transformant "u" en "ou". Ainsi "Costume" est devenu en russe "Kostioum".

Il nous paraît probable et même évident que, dans un lointain passé, non seulement les autres peuples, mais les Turcs eux-mêmes, se sont appelés d'un nom où la voyelle ou les voyelles étaient "ou". C'est pourquoi nous sommes d'avis qu'il sera judicieux de prendre ici, comme base d'étude, le mot bisyllabique TURUK, lequel peut se démembrer de deux façons: Tu-ruk ou Tur-uk.

Afin d'examiner le mot minutieusement, nous pouvons commencer par nous occuper de la première syllabe. Que nous rappellent les phonèmes TU (Tou) ou TUR (Tour) en histoire, géographie, archéologie ou philologie? Autrement dit, ces phonèmes correspondent-ils à des mots existant dans notre propre langue ou dans la mémoire des autres peuples?

Un fait est certain: c'est que les deux peuples qui nous connaissent le mieux sont nos deux chers voisins et ennemis historiques; les

⁷ Les intellectuels turcs de la génération d'avant moi et, entre autres, les écrivains et orateurs tels que Refik Halit, Abdülhak Şinasi, Hamdullah Suphi, que j'ai connus personnellement, prononçaient "Tourkya". Le célèbre journaliste et écrivain, Burhan Felek, autorité en la matière, confirme pleinement le fait et, a bien voulu m'autoriser à me référer à lui.

Chinois et les Iraniens. Mais les très estimables Chinois, ayant malheureusement une conformation buccale, qui les rend incapables de prononcer certaines lettres (notamment la lettre R), leurs Annales perdent considérablement de leur valeur. Car ces Annales, dignes de foi lorsqu'il s'agit de faits et événements, invitent à la prudence et à la méfiance pour tout ce qui est renseignement onomastique. En effet, tous les noms propres et surtout les noms propres turcs y sont méconnaissablement déformés.

Donc, il vaut mieux se tourner du côté des Iraniens: Les textes iraniens les plus anciens sont contenus dans un livre sacré, appelé Avesta (Abashta). Ce livre est une sorte de collection d'écrits religieux, rédigés à des époques différentes, dont la partie la plus ancienne, considérée comme l'oeuvre de Zarathoustra lui-même, fondateur ou réformateur de la religion mazdéenne, est constituée par les GATHAS⁸. Les Gathas, qui signifient chants ou psaumes, sont écrits en un dialecte iranien archaïque, alors que les autres parties de l'Avesta sont rédigées en langue médique.

Or, dans un passage des Gathas, il est fait mention d'un peuple, le peuple TUR (ou Tura), au sujet duquel les autres parties de l'Avesta, telles que les Yashts et les Yasnas donnent, ça et là, des renseignements.

On estime généralement que Zarathoustra a vécu au temps d'Homère, donc, environ au 8 ième siècle av. J. C. Le fait que le peuple TUR (Tura) soit mentionné dans les Gathas, prouve que ce peuple était connu aux Iraniens, dès cette époque préhistorique.

Dans le 17 ième, ainsi que dans le 19 ième Yasht, de composition ou "recomposition" plus tardive, le peuple Tur, qui est aussi mentionné par le géographe grec Ptolémée, est représenté comme "ennemi des Iraniens"⁹. Du reste, il convient de faire remarquer que les écrits qui forment l'Avesta et qui sont, en principe, des écrits religieux, sont profondément empreints d'esprit national et patriotique, de sorte que le grand poète national iranien, Ferdousi s'en est directement inspiré en composant sa fameuse épopée, le Shahnamé. Seulement, emporté par ses propres sentiments nationaux, il a transformé et déformé certaines données contenues dans l'Avesta.

⁸ La Grande Encyclopédie, Vol. IV, page 884.

⁹ Encyclopédie de l'Islam, Leyden-Paris, 1934, Vol. IV, page 924.

Pour en revenir à notre sujet, nous avons vu que la syllabe Tur correspondait au nom d'un peuple. Or, d'après certains orientalistes occidentaux et notamment Blochet ("Le nom des Turcs dans l'Avesta") ce peuple n'est autre que le peuple turc. Ce dernier point ne doit d'ailleurs pas faire de doute, puisque tous les écrivains et poètes persans, y compris le fameux Ferdousi, ont donné aux Turcs vivant au Nord de l'Iran, le nom de Tur (Tour). Les mots "Touran" et "touranien" viennent de là. On sait que "Turan" (Touran) désigne en iranien, soit le pluriel de Tur, soit le pays qui appartient au peuple portant ce nom.

... En disant que les anciens Iraniens donnaient aux Turcs le nom de Tur, nous n'avons déclaré rien de nouveau. C'est chose connue de tout le monde. Cependant, nous nous permettrons d'avancer ici un point de vue, qui est presque une vérité de la Palisse, à savoir que si les Iraniens ont appelé les Turcs Tur, c'est que vraiment ils s'appelaient Tur. En d'autres termes, **LE NOM LE PLUS ANCIEN DES TURCS ETAIT TUR** (ou si l'on veut, l'un des noms les plus anciens).

Si l'on admet cette théorie ou vérité, beaucoup de points obscurs, se rapportant à l'histoire, à la préhistoire et à la philologie turques, s'éclaircissent. Je me contenterai de donner ici un exemple :

Il y a, comme on sait, deux noms ou titres, qu'on rencontre fréquemment dans l'histoire turque : Tarhan et Turhan¹⁰. Bien que nous

¹⁰ Il y en a qui sont d'avis qu'il convient d'écrire les mots Tarhan et Turhan sous forme de Tarkan et Turkan. Cette vue s'appuie sur l'opinion de certains turcologues, qui prétendent que la lettre "h" n'existait pas en ancien turc. Cette opinion est issue du manque de connaissance pratique des dialectes de l'Asie Centrale. Certes, le turc ancien ne possédait pas le "h" léger et élégant, propre au parler d'Istanbul, mais un "h" très guttural, plus prononcé encore que celui des Russes et des Arabes, et qu'on peut représenter graphiquement comme ceci : "kh". Il y a vingt à trente ans, c'est-à-dire même à l'époque soviétique, j'ai connu des pèlerins de la Mecque kazaks et kirghizes, venant en visite secrète chez mon père, à Istanbul, qui disaient : "Atangız öyde yokh mu?" (Votre père n'est-il pas à la maison?).

N'oublions pas que les habitants de Konya ne peuvent prononcer la lettre "k" et qu'au lieu de "Kardeşimin karısı", ils disent "Gardaşımın garısı".

On sait d'autre part, que dans l'alphabet de l'Orkhon, il n'y a qu'un seul signe, c'est-à-dire une seule lettre pour "h" et pour "k". On peut penser que ce signe correspondait au son "kh" et que les mots "Kagan" et "buyruk" se prononçaient "Khagan" et "buyrukh". Il est donc possible que les mots contenant le son en question aient subi le phénomène de différenciation, les uns ayant pris "k" et les autres "h". Quant à la lettre "k" contenue dans les mots tels que "kök", c'est une question à part. Le signe en est, d'ailleurs différent dans les Inscriptions de l'Orkhon.

ayons quelques connaissances au sujet du premier, on n'a jamais pu établir la signification, le caractère et la portée du second de ces mots, c'est-à-dire de Turhan. Or, si on prend le mot Tur dans le sens de Turc, non seulement la signification de chacun de ces mots s'éclaire, mais aussi la nature de leurs rapports réciproques. Nous sommes alors, en présence des définitions suivantes:

I. TARHAN (Tar-han): Maître de la terre, donc propriétaire ou administrateur d'un domaine ou d'une province. Peut-être une sorte de seigneur féodal. Ce mot, par conséquent, représenterait un titre civil, qui aurait été, originairement, propre aux Turcs sédentaires¹¹.

II. TURHAN (Tur-han): Maître des Turcs, abstraction faite de l'idée de terre et de territoire. Conducteur d'hommes, donc de l'armée, chef militaire, commandant. Ce mot représenterait, par conséquent, un titre militaire, propre aux Turcs nomades et aussi, sans doute, aux Turcs sédentaires, en état de campagne ou d'opération de raid¹².

* * *

Jusqu'ici nous ne nous sommes occupés que de la première syllabe du mot "Turuk" que nous avons pris comme objet d'analyse. Que représente la deuxième syllabe, la syllabe "uk" et pourquoi est-elle venue se joindre à "Tur"? C'est ici, je crois, qu'apparaîtra la partie la plus neuve de notre théorie. Comme on le sait, la syllabe UK (ou ok) représente un mot qui, en turc moderne signifie "flèche" mais qui, en turc ancien, signifiait aussi "tribu". L'histoire turque foisonne de noms se terminant en ok (uk): Üçok, Onok, Bozok etc... Eh bien, nous

¹¹ a) Le mot TAR ou TARI, qui a d'abord signifié sol, terre, a désigné ensuite les produits de la terre et spécialement les céréales. Puis, obéissant à une loi, bien connue en linguistique, son sens s'est limité à l'une des céréales, exclusivement consommée dans certaines parties de l'Asie Centrale: le millet, en turc "tari" ou "dari".

b) En fait, le titre de Tarhan a été donné parfois, à la suite d'une déviation de sens, aux chefs de certains artisanats ou corporations. Quelquefois, il a représenté un titre purement honorifique, indépendamment de la possession d'une terre. Les Mongols avaient emprunté ce titre, comme beaucoup d'autres choses, aux Turcs, leurs voisins.

¹² On a tenté de rapprocher le mot Turhan du nom du conquérant de la Macédoine, Turahan Bey, pour prétendre que Turhan venait de Turahan et Turahan de Töre-han (Töre signifiant tradition ou loi non écrite). C'est une théorie comme une autre.

pensons que le mot "Turuk", forme primitive de "Türk", s'est formé par la combinaison de TUR et de UK.

Pourquoi? Comment? Nous pouvons nous représenter les phases de la formation du mot "Türk", au cours des âges, de la façon suivante:

Aux époques préhistoriques, alors que la grammaire turque était dans un stade primitif, une partie des Turcs nomades, s'étant établis dans un lieu fertile et ayant renoncé au nomadisme, auraient reçu des autres Turcs, le nom de "Tur", dans le sens de "ceux qui restent"¹³. En turc ancien, comme aussi dans les dialectes actuels de l'Asie Centrale, rester, s'arrêter se dit TURMAK. Le nom de "Tur", d'abord conféré à un groupe sédentaire, aurait été, plus tard, étendu par les peuples voisins, ignorants du fond des choses, même aux Turcs nomades et ceux-ci n'auraient pas tardé à se l'assimiler.

Ceci étant advenu et une grande partie, sinon la totalité des Turcs, ayant porté le nom de "Tur" pendant des siècles, peut-être pendant des millénaires, un beau jour, un nouveau besoin de spécifier le sédentarisme de telle tribu, aurait fait qu'on lui aurait donné le nom de TUR-UK (ou Turok) c'est-à-dire "la tribu qui reste"¹⁴. Ce nom, à son tour, aurait été appliqué, avec le temps, aussi bien aux Turcs "qui restent" qu'à ceux qui bougent¹⁵.

Le mot "Turuk", tout en étant un mot d'une espèce qu'on rencontre fréquemment dans notre langue, comme en témoignent les mots "buruk", "koruk" "oluk" etc., ne possède certainement pas la beauté et la finesse du mot "Türk". Quand et comment le mot "Turuk" s'est-il transformé d'abord en "Türük", puis en "Türk"? On peut estimer que cela se fit à une époque assez récente et, dans tous les cas, après le commencement de l'ère chrétienne. D'après ma conviction personnelle, le premier de ces événements phonétiques est lié au fait que les Turcs, qui ont érigé les monuments de l'Orkhon, aient

¹³ En turc évolué, cette notion aurait été exprimée par la forme "Turgan" ("duran" en dialecte anatolien).

¹⁴ Le fait qu'on rencontre le mot, dans les sources chinoises, sous forme de "Tou-kiue" fait penser que TUR-OK a pu être prononcé parfois TUR-OKU.

¹⁵ La correspondance en langue assyrienne et en caractères cunéiformes, découverte à la suite des fouilles de Mari et où il est fait mention d'un peuple nommé "Turuk-ku" est de nature à confirmer notre théorie (TUR-UK-KU = TUR-OKU?) Georges Dossin, Archives Royales de Mari I. Correspondance de Shamsi-Addu, Paris 1950.

cru bon de se qualifier eux-mêmes de "divins" ou "célestes" (Kök, Gök). En raison de la loi de l'harmonie des voyelles, il était impossible qu'ils prononcent ou écrivent leur nom "Kökturuk". En conséquence le mot "Turuk" a été accordé à l'harmonie de "Kök". Puis, le mot "Köktürük" a fait que "Turuk" s'est écrit et prononcé, sous forme de "Türük", même employé tout seul. Comme les Turcs, faisant partie de l'Empire "Köktürük", lequel trouvait naturel de traiter d'égal à égal avec l'empire byzantin, étaient de civilisation avancée, puisque possesseurs d'alphabet, il était logique que leur prononciation fût imitée par les autres Turcs. Cette hypothèse, comme les suivantes, doit être considérée comme un élément de la théorie énoncée dans cet article.

Quant à la contraction du mot "Türük" sous forme de "Türk", j'y vois deux raisons historiques: La première est le fait que, à la suite de l'adoption de l'alphabet arabe, conséquence de l'adoption de l'Islam, nous nous sommes mis à écrire notre nom avec juste trois consonnes: TRK (ترك). La deuxième raison est la formation, surtout après la conquête d'Istanbul, d'un langage de Cour, dû à la présence, autour et dans le Sérail, de convertis, de janissaires et d'odalisques étrangères, en la personne de chacun s'exerçant l'influence des langues locales et occidentales. Par l'élargissement de cette langue de Cour, s'est constitué le dialecte d'Istanbul, où tous les mots étaient affinés et embellis et qui, à son tour, ne tarda pas à agir sur les dialectes provinciaux, pour créer ce qu'on a appelé le dialecte anatolien. C'est ainsi que le mot "Türük" prit la forme plus ramassée de "Türk". Il n'y a point de doute que, par rapport à Tourouk, qui sonne un peu lourd à l'oreille, le mot "Türk" est plus beau, plus élégant. En fait, c'est le plus beau mot qui soit, pour nous autres Turcs.

“TÜRK” KELİMESİNİN MENŞEİ HAKKINDA BİR NAZARİYE

ADİLE AYDA

Bir çokları “menşe” ile “mana”yı ayırt etmezler. Öyle yazılar bilirim ki, başlıkları “Türk kelimesinin menşei” olduğu halde, şu cümle ile nihayet buldukları görülür: “Demek oluyor ki, Türk kelimesinin manası kuvvettir”.

Bu yazımızın amacı “Türk” kelimesinin manasını değil, menşei ortaya koymaktır¹.

Bilindiği gibi, “Türk” kelimesinin menşei Kaşgarlı Mahmut Nuh Peygamberin bir torununun adına, Arap yazarları Ye’cuc Me’cuc efsanesine, Klaproth ile Hess gibi bilginler ise, bir Çin kaynağına dayanarak, miğfer biçiminde olan bir dağın ilham ettiği bir kelimeye bağlarlar (Tukiüe). Bu izahlara Vambéry’nin ileri sürdüğü ve Munkasci’nin katıldığı görüşü, yani “türemek” fiili ile ilgili teoriyi eklemek mümkündür. Fakat türkologların çoğunun Müller’in nazariyesini benimsemeğe eğilim gösterdikleri görülmektedir. Bu bilgin, Uygur metinlerinde “türk” hecesini tesadüfen “erk” ile yan yana bularak², bunun “kuvvet” anlamına geldiğini kabul etmiştir. Barthold ise, bu görüşe katılarak, kelimenin muhtemelen bir sülâle adı iken, önce kabile, daha sonra millet adı halinde genelleşmiş olduğunu iddia etmiştir. Thomsen ile Németh de bu iddiayı kabul etmişler ve böylece bu görüş, tartışılmaz bir gerçek gibi, ilmî eserlere ve ansiklopedilere geçmiştir.

¹ Ben, profesyonel bir türkolog olmadığım halde, Proto-türk olduklarına inandığım Etrüskler hakkındaki incelemelerim dolayısıyla, Türkolojinin esasa ait bazı problemleriyle ilgilenmeğe sürüklenmiş bulunduğumdan, “Türk” kelimesinin menşei, benim için, birinci planda önem taşımaktadır. Bilhassa, tarih-öncesi devirler bakımından çok önemli olan bu meseleyi, 1973 yılının Ekim ayında İstanbul’da toplanan Milletlerarası Türkoloji Kongresinde de, kısa bir tebliğ konusu yapmış, fakat zaman darlığı sebebiyle, delil ve kaynaklarımı açıklamağa imkân bulamamıştım.

² “Çoluk Çocuk” gibi. Metindeki şekil “erkke türkke”dir.

Bizde de, Hüseyin Namık Orkun³, Hâmit Zübeyir Koşay⁴ gibi bazı bilginler “Türk” kelimesinin menşei ile ilgilenmişler ve bu konudaki çeşitli görüşleri yazılarında belirtmişlerdir⁵.

Âciz kanaatime göre, “Türk” kelimesinin menşei meselesi, başından beri yanlış bir şekilde ele alınmıştır. Demek istiyorum ki, bu meselenin gerçek yüzünü meydana koyabilecek bir takım tarihî-lisanî olayların birbiriyle ilişkisi dikkate alınmamıştır. Her biri bilinen ve önemsiz gibi görünen, fakat bir araya gelince önem kazanan bu hususlar şunlardır:

1 — Biz Türkler, ancak 1928 den beri adımızı “Türk” şeklinde yazmaktayız. Daha önce, adımız Arap harfleriyle ترك veya تورک şeklinde yazılırdı. Bu iki şekilden her biri ise, dört türlü okunabilirdi: TÜRK, TÜRÜK, TÖRK TÖRÖK.

2 — Anadolu lehçesinden başka Türk lehçelerinde (Kırgızcada, Başkurtçada, Kazan türkçesinde) “Türk” kelimesi TÜRÜK veya TÖRÖK telâffuz edilir⁶.

3 — Anadolu’da bile, “Türk” kelimesinin TÜRÜK veya TÖRÖK telâffuz edildiği köyler, kasabalar vardır.

4 — Kendileriyle (Batılıların görüşü hilâfına, bilhassa Hanımlara karşı büyük bir centilmen olduğu bilinen) Attilâ gibi müşterek bir ataya sahip olduğumuz ve etnik bakımdan akrabamız olarak kabul ettiğimiz Macarlar adımızı TÖRÖK şeklinde yazarlar ve öyle telâffuz ederler.

³ “Ülkü” dergisi, Mayıs 1934, s. 15

⁴ “Zeki Velidi Togan’a Armağan” cildi. İstanbul 1950-1955, s. 33

⁵ Bu konuda “Reşit Rahmeti Arat için” cildinde İbrahim Kafesoğlu’nun da bir makalesi vardır. Fakat bu, bir makale olmaktan ziyade, bir az karışık bir bibliyografyadır.

⁶ Yukarıda söz konusu edilen Türkoloji Kongresinde, dinleyicilere şunu da hatırlatıyordum ki, aslen Başkurt Türklerinden olan rahmetli Profesör Zeki Velidi Togan “Türk” kelimesini daima “Török” telâffuz ederdi. Bunu söylemem Profesörün yakın meslektaşlarının gülümsemesine sebep olmuştu. Bir de, o günden beri, maalesef, rahmete kavuşmuş olan, Azerbeycan asıllı Profesör Ahmet Caferoğlu’nu, tam karşımda, birinci sırada oturur görünce şunu ilâve etmekten kendimi alamamıştım:” Sayın Profesör Caferoğlundan, şimdi, “Türk” demesini rica edecek olsak, eminim ki “Türük” diyecek, başka türlü diyemeyecektir”. Rahmetli Profesör gülerrek, sözlerimi başı ile tasdik etmişti.

5 — Türk dilinin ilk yazılı belgeleri sayılan Orhon yazıtlarında “Türk” kelimesi bazen “Türk”, fakat daha çok TÜRÜK veya TÖRÖK okunacak şekilde yazılmıştır.

6 — Çin kaynaklarında “Türk” kelimesi “Tuküe” telâffuzuna uyacak şekildedir.

Bütün bunların ışığında, incelediğimiz kelimenin, bugünkü Türkiyenin yazı dilinde olduğu gibi tek heceli değil, BAŞLANGIÇTA İKİ HECELİ bir kelime olmuş olduğuna hükmetmemiz gerekmektedir. Bu cihet, bir ihtimal olarak, bazı bilgilerin dikkatini çekmiştir.

Bir de, problemimizle ilgili ikinci bir grup lengüistik gerçek vardır ki, bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Beş yüz yıl boyunca, Türklerin ülkesi, resmî olarak, Osmanlı Devleti adını taşımıştır. Cenevizlilerle Venedikliler, kolaylık için, bu ülkeye, gayri resmî olarak, TURCHIA (Türkiye) demişlerdir. Elbette ki, bu ad Rahip Hieronymus ve hattâ Plinius ve Pomponius Mela’ya kadar çıkan eski bir geleneğe dayanmakta idi.

b) Her ne kadar garip ise de, biz Türkler ülkemizin adını onlardan, yani İtalyanlardan almışızdır. Bu ad, 1923 den sonra resmî bir mahiyet almıştır. Daha önce de bazılarınca işaret edilmiş olduğu üzere, dilimizin gramer kaidelerine ve geleneklerine göre, bu ad ya TÜRKELİ veya TÜRKİLİ, yahut da, TÜRKİSTAN olmalı idi. Nitekim, bu son ismi taşıyan bir ülke, 1924 den evvel, başka coğrafi sınırlar içinde mevcut idi.

c) İtalyanca TURCHIA (Türkiye) kelimesinden mülhem olduğu için, memleketimizin adı, uzun zaman تورکیا veya ترکیا şeklinde, yani sonunda “a” harfi ile yazılmıştır. Birinci Dünya Savaşından ancak bir iki yıl öncedir ki, o sıralarda bütün dünyada hüküm süren Fransız tesiriyle, memleketimizin ismi تورکیه şeklinde, yani kelimenin sonuna “e” konmak suretiyle yazılmağa başlanmıştır. Başka deyimle, ülkemizin adının yazılışı fransızcadaki Turquie kelimesinin yazılışına uydurulmuştur. Bu kelime, sonunda “a” ile yazılmağa devam ettiği müddetçe, ses uyumu kuralı icabı, kelimenin ilk hecesindeki sesli harfin “U” veya “Ü” ya yakın bir şekilde telâffuzu şarttı⁷.

⁷ Bizden evvelki kuşağın aydınları ve meselâ, şahsen tanıdığım Refik Hâlit, Abdülhak Şinasi, Hamdullah Suphi gibi yazar ve hatipler “Turkya” telâffuz ederlerdi. Bunun böyle olduğunu, bu alanda otorite olan Burhan Felek Bey de tasdik ettiğini bana beyan etmiş ve bunu burada kaydetmeme müsaade etmiştir.

d) Bir çok dillerde “Türk” kelimesindeki sesli harf U dur:

İtalyanca: Turco (Turko)

Rusça : Tur(ı)k

Yunanca Turkos

Arapça : Turk

Farsça : Turk

Bu kadar çok ve çeşitli milletin bize “Turk” demesi elbette, sadece bu milletlerin alfabesinde Ü harfinin bulunmayışından değildir. Biz bunda tarihî muhafazakârlık görüyoruz. Yoksa, meselâ Ruslar başka milletlerden aldıkları Ü’lü kelimelerde, bu harfi U ya çevirmeği düşünmemişler, “yu” telâffuz ederek, harfin hakkını vermişlerdir. Fransızcadaki “costume” kelimesi, olmuş rusçada “Kostyum”.

Türklerin de, çok eski zamanlarda, kendilerine U sesli harfi ile telâffuz edilen bir ad vermiş olmaları bize mümkün ve hattâ aşikâr görünmektedir. Onun için, bu incelememize esas olarak, iki heceli ve “U” lu TURUK kelimesini almamız gerektiği kanaatindeyiz. Bu kelimeyi, Tu-ruk veya Tur-uk olmak üzere, iki şekilde hecelere ayırabiliriz.

İlk heceden işe başlayalım: “Tu” ve “Tur” hece veya kelimeleri bize tarihte, coğrafyada, arkeoloji veya filolojide herhangi bir şeyi hatırlatıyor mu? Başka deyimle, kendi dilimizde veya başka milletlerin hâfızasında bunlardan birini bulabiliyor muyuz? Muhakkak olan bir şey varsa, o da şudur:

Bizi en iyi tanıyan iki millet, aziz komşularımız ve tarihî düşmanlarımız olan Çinlilerle İranlılardır. Fakat saygıdeğer Çinliler, maalesef, kendilerine mahsus ağız teşekkülü sebebiyle, bazı harfleri (bu meyanda R harfini) telâffuz edemediklerinden, onların bıraktıkları tarihî kayıtlar değerlerinden pek çok kaybetmektedir. Gerçekten, bu kaynaklara, olaylar bakımından güvenmek mümkün ise de, Onomastik bakımından ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Çünkü bütün has isimler ve bilhassa Türk has isimleri tanınmayacak derecede bozulmuş şekildedir.

Şu halde, İranlılara başvurmayı deneyebiliriz. İran edebiyatındaki en eski metinleri Avesta (Abašta) adlı kutsal kitap ihtiva eder. Çeşitli zamanlarda yazılmış dinî yazılardan ibaret olan bu kitabın en eski kısmı, bizzat Mazda dininin kurucusu veya ıslahçısı Zaratustra

tarafından yazıldığı tahmin edilen “Gatha”lar kısmıdır⁸. Şarkılar veya ilâhiler demek olan Gatha’lar çok eski bir İran lehçesinde yazılmıştır. Halbuki Avesta’nın diğer kısımları Med dilindedir. İşte Gatha’ların bir yerinde TUR veya TURA adlı bir millettten bahsedilmektedir ki, Avesta’nın Yasna ve Yaşt gibi diğer kısımlarında bu millet hakkında ayrıca bilgi verilmektedir⁹.

Genellikle Zaratustra’nın Homer devrinde, yani aşağı yukarı Milâttan önce sekizinci yüzyılda yaşamış olduğu kabul edilir. Gatha’larda TUR ların zikredilmiş olması gösteriyor ki, bu millet daha o tarih-öncesi devirlerde İranlılar tarafından biliniyordu. Gatha’lardan çok sonra yazılmış veya kaybolup yeni baştan yazılmış olan Yaşt’ların 17 incisi ve 19 uncusu, Yunanlı coğrafyacı Ptolemeos’un da zikrettiği Tur’ları “İranlıların düşmanı” olarak göstermektedir. Esasen şuna dikkati çekmek lâzımdır ki, Avesta’yı teşkil eden ve aslında dinî mahiyette olan bu yazılar millî ve vatanî bir ruhla yazılmıştır. İranın büyük millî şairi Ferdusî (Firdevsî) Şehname adlı meşhur destanını yazarken, doğrudan doğruya Avesta’dan ilham almış, fakat kendi millî hislerinin de tesiriyle, Avesta’daki bazı rivayetleri değiştirmiş ve bozmuştur.

Şimdi dönelim konumuza: Gördüğümüz gibi, Tur hecesi bir milletin adına tekabül etmektedir. İşin ilgi çekici tarafı şudur ki, bazı Batılı şarkiyatçılara ve bu arada Blochet’ye göre (“Le nom des Turcs dans l’Avesta”), bu millet Türk milletinden başkası değildir. Esasen bunda en ufak şüphe yoktur. Çünkü Firdevsî de dahil olmak üzere, bütün eski İranlı yazar ve şairler İranın Kuzey komşusu olan Türklere TUR adını vermişlerdir. TURAN kelimesi de, bilindiği gibi, Tur’un çoğul şeklidir ve, sırasına göre, Tur’ların ülkesi anlamına da gelir.

... İranlıların eski Türklere Tur dediklerini hatırlatmakla yeni bir şey söylemiş olmuyoruz. Bu herkesçe bilinen bir gerçektir. Ancak, burada gayet basit bir muhakemeye dayanan bir görüş ileri süreceğiz ki bu görüş, bahis konusu gerçeğin bir başka formülde ifadesi olacaktır: İranlılar Türklere Tur adını vermişlerse, demek ki, Türklere Tur adını vermişlerse, demek ki, Türklere Tur adını vermişlerse, demek ki, TÜRKLERİN EN ESKİ ADI TUR İDİ (veya eski adlarından biri...).

⁸ La Grande Encyclopédie, Vol IV, p. 884.

⁹ Encyclopédie de l’Islam, Leyden-Paris, 1934, Vol. IV, p. 924.

Bu nazariyenin veya gerçeğin kabulü halinde, Türklerin tarih-öncesine ve filolojisine ait bir çok noktaların aydınlatılması mümkün olmaktadır. Buna bir tek misal vermekle yetineceğim.

Bilindiği gibi, Türk tarihinde sık sık rastlanan iki ad veya unvan vardır ki, bunların birincisi hakkında az çok bilgimiz bulunduğu halde, ikincisinin ne manası, ne de mahiyeti ve şümülü tespit edilmiş değildir. Söz konusu iki kelime TARHAN ile TURHAN dır.¹⁰

Tur'un Türk manasına geldiği kabul edildiği takdirde, bu iki ad veya unvanın sadece manaları değil, aralarındaki ilişkinin niteliği de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, aşağıdaki tariflerin karşısında bulunmaktayız:

I. TARHAN (Tar-han): Toprağın efendisi, yani belirli arazi veya vilâyetin sahibi veya idarecisi, belki bir çeşit derebeyi. Bu kelimenin başlangıçta yerleşik Türklere mahsus, sivil bir unvan olduğu anlaşıyor¹¹.

¹⁰ Bazıları Tarhan ve Turhan kelimelerinin Tarkan ve Turkan şeklinde yazılması gerektiği kanaatindedir. Bu kanaat bazı türkologların eski türkçede "h" harfinin bulunmadığına dair görüşüne dayanır. Bu görüş ise, Orta Asya Türk lehçelerini pratik olarak bilmemenin doğurduğu teorik bir görüştür. Eski türkçede, hiç şüphesiz, bugünkü İstanbul türkçesinde mevcut olan hafif ve zarif "h" yoktu. Rusların da, Arapların da "h" sından daha kalın, boğazın iyice arkasından çıkan bir ses vardı ki, yazıda "kh" şeklinde gösterilebilir. Bundan yirmi otuz sene önce, yani Sovyetler devrinde bile, babamı İstanbulda gizlice ziyarete gelen Kazak ve Kırgız hacılar tanıdım ki: "Atangız öyde yok mu?" (Babanız evde yok mu?) derlerdi.

Konyalıların "K" harfini telâffuz edemediklerini ve "Kardeşimin karısı" yerine "Gardaşımın garısı" dediklerini unutmayalım.

Bilindiği gibi, Orhon alfabesinde "k" ve "h" sesleri için bir tek işaret, yani harf vardır. Bu harfin "kh" karşılığı olduğu ve meselâ "Kagan" kelimesinin "Kha-gan", "buyruk" kelimesinin "buyrukh" okunmuş olduğu düşünülebilir. Bahsettiğim sesi ihtiva eden kelimeler, sonradan, "différenciation" denilen hâdiseye tâbi olarak, bir kısmı "k"lı, bir kısmı "h" lı olarak gelişmiş olabilirler. Orhon alfabesindeki "kök" gibi küçük hecelerdeki "k" harfine gelince, bu tamamen ayrı bir konu teşkil eder. Zaten, Orhon yazıtlarında harf de ayrıdır.

¹¹ a) İlk manası yer, toprak olan TAR (TARI) kelimesi zamanla toprak ürünlerine ve bilhassa hububata uygulanmıştır. Daha sonra, Lengüistik'te çok görülmüş bir olay halinde, kelimenin manası sınırlanmış ve Orta Asyanın, başka gıda tanımayan belirli bölgelerinde, hububattan biri olan DARI (başka lehçelerde Tari) için kullanılmıştır.

b) Tarihimizin bazı devirlerinde, "Tarhan" unvanının, "mana inhirafı" neticesinde, yanlış olarak, bazı esnafın ve zenaatçıların şeflerine verildiği, bazen de, hiç bir toprakla ilgisi olmayan kimselere şeref unvanı olarak tevcih edildiği görülmüştür. Moğollar, bir çok başka şeyler gibi, Türklerden bu unvanı da almışlardı.

II. TURHAN (Tur-han): Tur’ların efendisi. Toprak kavramının dışında kalan anlamda, insan kalabalığının önderi ve netice olarak ordu başı. Askerî şef, kumandan. Bu unvanın göçebe Türklere veya göçebe olmadıkları halde, sefer veya akın halindeki Türklere mahsus askerî bir unvan olduğu anlaşılmaktadır¹².

* * *

Şimdiye kadar incelememize esas olarak kabul ettiğimiz “Turuk” kelimesinin ancak ilk hecesi ile meşgul olduk. Bu ilk heceye, yani “Tur” kelimesine “uk” hecesinin eklenmesini nasıl izah etmeli? Nazariyemizin en yeni kısmı, zannedersen, burada kendini gösterecektir.

Bilindiği gibi, “uk” (veya ok) hecesi dilimizde belirli bir kelimeye tekabül eder. Bu kelime bugün, yayla birlikte kullanılan, bildiğimiz silâh manasına geldiği halde, eski türkçede, ayrıca, “kabile” manasını da ifade ederdi. Bu ikinci manadaki UK veya OK kelimesinin, bir ek halinde, başka bir kelime ile birleşmesine, tarihimizde, misal çoktur: Üçok, Onok, Bozok ve saire... İşte Türk kelimesinin ilk şekli olan “Turuk” da, kanaatimize göre, TUR ile UK (veya ok) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Nasıl? Niçin? “Türk” kelimesinin yüzyıllar içinde teşekkülü safhalarını şu şekilde gözümüzün önüne getirebiliriz:

Tarih-öncesi devirlerde, Türk grameri henüz ilkel bir aşamada iken, bir kısım Türkler, verimli bir toprağa yerleşip göçebelikten vaz geçince, bunlara öteki Türkler “Tur”lar, yani “Duranlar”¹³ demişlerdir. Bilindiği gibi eski türkçede ve bugünkü Orta Asya lehçelerinde durmak “turmak” tır. Zaman geçince, işin aslını bilmeyen yabancı milletler tarafından TUR adı göçebe Türklere de teşmil edilmiş ve bunlar tarafından da benimsenmiştir. Hal böyle iken ve bir kısım Türkler yüzyıllar, belki binyıllar boyunca bu adı taşımışken, günün birinde, yine göçebeliği bırakan bir kabileyi vasıflandırmak ihtiyacı ile, bu kabileyi “duran kabile” manasına “Tur-ok” (Tur-uk) denmiş

¹² Bazıları Turhan kelimesi ile Makedonya Fatihi Turahan Bey’in adı arasında bağlantı kurarak, Turhan’ın Turahan’dan, Turahanın da Töre-Han’dan geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu da bir görüştür.

¹³ Gelişmiş Orta Asya türkçesinde ise, “duran”ın karşılığı, bilindiği gibi, “turgan”dır.

tir¹⁴. Bu isim de zamanla öteki kabilelere teşmil edilerek, Duran Türklere de, Göçen Türklere de ad olmuştur¹⁵.

“Turuk” kelimesi “buruk”, “koruk”, “oluk” gibi dilimizde sık rastlanan neviden bir kelime olmakla beraber, Türk kelimesindeki inceliğe ve güzelliğe sahip değildir. “Turuk” kelimesinin önce “Türük” daha sonra “Türk” şekillerini alması ne zaman ve nasıl olmuştur? Bunun yakın zamanlarda ve her halde Milâddan sonra vuku bulduğunu tahmin etmek mümkündür. Benim şahsî kanaatime göre, bu fonetik olayların birincisi Orhon anıtlarını dikmiş olan atalarımızın kendilerine “kök”, yanî “ilâhî”, “semavî” demeye münasip görmeleri ile ilgilidir. Ses uyumu kuralına göre, bu Türklerin adlarını “KÖKTURUK” şeklinde telâffuz etmeleri ve yazmaları mümkün değildi. Bu sebeple, “Turuk” kelimesi “Kök” hecesinin ahengine uydurularak, “KÖKTÜRÜK” (veya KÖKTÖRÖK) denmiştir. Bunun neticesinde, “Turuk” kelimesi tek başına kullanıldığı zaman da, “Türük” olarak söylenmeğe ve yazılmağa başlanmıştır.

Kendisini Bizans İmparatorluğundan aşağı görmeyen Göktürk İmparatorluğuna dahil olan Türkler ileri bir medeniyete ve yazıya sahip oldukları için, diğer Türk zümrelerinin onların telâffuzunu taklit etmeleri tabî idi. Bütün bu tahminlerim bu yazıda ileri sürülmüş nazariyenin birer unsuru olarak kabul edilmelidir.

“Türük” adının “Türk” şeklini alarak, kendine çeki düzen vermesine gelince, buna iki tarihî sebep görmekteyim: Evvelâ, İslâmiyeti kabul etmemiz neticesinde Arap harflerini de benimsemiş olmamız ve bu harflerle adımızın topu topu üç sessiz harfle, TRK (كرك) şeklinde yazılmağa başlanması. Sonra da, bilhassa İstanbul’un fethini takip eden devirlerde, mühtedi, yeniçeri, cariye gibi elemanların, yani yerli ve yabancı dillerin tesiriyle bir Saray dilinin ve bunun genişlemiş olan İstanbul lehçesinin teşekkül etmesi. Bütün türkçe kelimeleri

¹⁴ Çin kaynaklarında Türk kelimesine tekabül eden kelimenin çince uzmanları tarafından “Tu-kue” okunması “Tur-uk” adının bazı devirlerde veya bazı bölgelerde “Tur-uku” (Tur-oku, yani Tur kabilesi) telâffuz edilmiş olabileceğini de hatıra getirmektedir.

¹⁵ Mari kazılarında bulunan çivi yazılı asurca mektuplarda “Turuk-ku” kavminden bahsedilmesi bir evvelki notta ileri sürülen tahmini teyit edici mahiyettedir (Georges Dossin, Archives Royales de Mari I, Correspondance de Shamsi-Addu, Paris 1950).

inceltmiş ve güzelleştirmiş olan İstanbul lehçesi taşra lehçelerini de etkilemekte gecikmemiş ve bu suretle Anadolu lehçesi meydana gelmiştir. Böylece “Türük” adı daha derli toplu bir kelime olan “Türk” şeklini almıştır. Kulağa bir az kaba gelen “Turuk” kelimesi yanında “Türk” kelimesinin daha güzel, daha zarif olduğuna şüphe yoktur. Bu kelime, biz Türkler için, kelimelerin en güzelidir.

TİMUR TARİHİ HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

I.

Timur'un Türkiye ve Yakın-doğu ile ilişkilerine dair gözlemler

(1394 - 1400)

Giriş. — § 1. 1394'de Timur'un dönüşü ve Deşt-i Kıpçak harekâtı. — § 2. Semerkand'a dönüşün somut nedenleri. — § 3. Timur'un Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde kontrol kurma çalışmaları. — § 4. Türkiye ve Yakın-doğu'da Timur'a direnişler. — § 5. Bölgesel ittifakı güçlendirme çalışmaları. — § 6. Timurluların 1396/97'lerde müdahalesi ve yeni gelişmeler. — § 7. Kadı Burhaneddin Ahmed ve Berkuk'un ölümleri ile ortaya çıkan yeni durum. — § 8. Timur'un 1399/1400'lerde Türkiye ve Yakın-doğu'da tekrar görünmesi. — § 9. Sonuç.

Giriş

Timur ve İmparatorluğu hakkında bugüne değin ülkemizde tarih metodolojisine uygun bir monografya çalışması yapılmamıştır *. XIII. yüzyılın başlarında Asya'nın içlerinde çıkmış, insanlığın bir kısmının tarihinde etken rol oynamış, Moğol devletinin bu yöredeki kalıntılarının siyasal iktidar olma güçlerini yitirdikleri XIV. yüzyılın ilk yarısında Timur'un çıkışı Asya ve Yakın-doğu tarihinde yeni bir dönem başlattırmıştı. Hiç şüphe yok ki, Türkiye de bu yeni durumdan yine etkilenmiş; Moğolların Anadolu Selçuklu devletini yıkmalarından sonra Türkiye'de yaşanan fetret devri, siyasî bütünleşme sürecini henüz tamamlamamış bu ülkede, daha değişik biçimde bir kez daha ortaya çıkmıştı.

Ancak hemen değinmek gerekir ki, Timur ve İmparatorluğuna dair yapılacak bir monografya çalışması bir kaç ciltlik bir eser olabilecek niteliktedir. Bu nedenle topladığımız malzemeleri, Timur tarihini

* Bu alanda en son Mustafa Kafalı tarafından yazılan Timur maddesi de belki İslâm Ansiklopedisi'nin en zayıf araştırması olmuştur.

bölümler halinde inceleyerek değerlendirme yolunu uygun görmüş, sonradan bunları bir araya getirmenin yerinde olacağını düşünmüştük. İşte bu seriden ilk araştırmamızı, şimdiye dek yayınlanmamış 1395/96 tarihli bir Timur mektubu ile birlikte “*Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*” başlığı adı altında 1973’de yayımladık (bk. Belleten 146 (1973) s. 159-190). Şimdi bu yazımızın devamı niteliğindeki ikinci araştırmamızı sunarak böylece, özellikle Türkiye ve Yakın-doğu açısından geniş kapsamlı sonuçlar getiren, istilâ ve işgal hareketini hazırlayan bir dönemin siyasî tarihini genel hatları ile aydınlatmak istiyoruz.

§ 1. 1394’de Timur’un dönüşü ve Deşt-i Kıpçak harekâtı

Timur hiçbir plân ve programa dayanmadan yapmış olduğu sayısız askerî seferlerden sonra, 1393/94’de Irak-ı Arab’ın varoşlarına dayandığında¹ Türkiye ve Yakın-doğu ülkeleri büyük bir tehditle karşı karşıya gelmişlerdi. Son derece olumlu koşullardan yararlanan Timur’un güttüğü yayılma siyaseti, bölgede toplu barış ve güvenliğin hızla tehlikeye girmesine yol açmıştı. Bu gelişmeler sırasında Altınordu hükümdarı Toktamış Hân ve iki kampa ayrılmış Türkiye’deki siyasî kuruluşlardan birinin lideri Kadı Burhaneddin Ahmed², Timur tehlikesine karşı bölgedeki iki büyük kuruluşun devlet başkanları olan Berkuk ve I. Bayezid’e uyarılarda bulunmuşlardı. Bu uyarıların da Timur’un niyetlerinin niteliği ve değerini açıkça ortaya koymuşlar, siyaset adamlarını bölgesel bir savunma ittifakı kurmağa çağırmışlardı. Nihayet uzun ve yorucu ortaklaşa bir diplomatik çabadan sonra, bölgedeki Timur’a karşı olan kuruluşlar aralarındaki tüm rekabet ve çekişmeleri bölge barışı yararına bir kenara iterek, Timur saldırısını

¹ Bk. Nizameddin Şâmî, *Zafernâme*. F. Tauer nşr. Praha 1937, s. 126-128; Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafernâme* I. Muhammed Abbâsî nşr. Tahran 1336, s. 407-408, 414; Zahireddin-i Mar’âşî, *Tarih-i Taberistan ve Ruyan ve Mâzenderan*. Muhammed Hüseyin-i Tesbihî nşr. Tahran 1345, s. 231-236; Aziz b. Erdeşir-i Ebterâbâdî, *Bezmu Rezm*. Kilisli Rif’at nşr. İstanbul 1928, s. 19 vd.; İbn Hacer, *İnba ul-gumr* I. Velî-yüddin Ef. Ktp. Nr. 2340-2341, vrk. 129 b; K. Sanjian, *Colophons of Armenian manuscripts*. 1301-1480. Cambridge, Mass. 1969, s. 111-114; Muiniddin Natanzî, *Müntehabu’t tevârih-i Mu’ini*. Jean Aubin nşr. Tahran 1336, s. 193 vd.

² Bu hükümdarın hayatı ve devleti hakkında geniş bilgi için bk. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*. Ankara 1970.

önlmeyi amaç edinen bir askerî ittifak oluşturmuşlardı³. Nitekim Irak-ı Arab ve Güney-doğuyu istilâdan sonra, Türkiye ve Suriye içlerine yürüme kararı veren ve ilk adımda Türkiye'yi seçerek Erzurum'a kadar gelen Timur, kendisine karşı oluşturulan bu savunma ittifakı karşısında Türkiye ve Suriye üzerine yapmayı tasarladığı istilâ harekâtını durdurmak zorunda kalmıştı. Çünkü bu dört müttefikten biri olan Toktamış, Timur gerisinde askerî faaliyete başlamıştı.

Daha Avnik'ten hareketinden kısa bir süre sonra, başkent Semerkand'dan gelen Vezir Emîr Hacı Seyfeddin tarafından ona Tûran'ın durumu hakkında geniş bilgi verilmişti. İhtimalki bilâhara dörtlü ittifaka dahil Toktamış Hân'ın faaliyetleri de bu görüşme sırasında değerlendirilmiş olmalıdır. Gerçekten de bir süre sonra Toktamış'ın devlet topraklarında askerî harekâtı başlattığını görmekteyiz. Herhalde bu, bölgesel ittifaka dahil devletler arasındaki anlaşmanın bir sonucu, Timur'un Türkiye ve Suriye'den dönmesini sağlamak için hazırlanmış askerî plânın uygulanması idi. Aslî kaynaklarımızdan biri Şerefeddin Ali Yezdî *Zafernâme*'sine göre, 1391 yenilgisinden sonra kısa zamanda toparlanarak devletine hâkim olan Toktamış bölgesel ittifaka katılarak Şirvan yörelerine saldırıya başlamıştı⁴. Bu yolda alınan haberlerden sonra Timur ona ağır bir darbe indirme kararı vermişti. Aldığı bu kararın ışığı altında Türkiye ve Suriye harekâtını keserek Deşt-i Kıpçak bölgesine dönme hazırlığına başlamıştı. Gerisinde Timurlu olmamış bir yer bırakmadan ileri harekâtına devam etmeme alışkanlığı olan Timur'un böyle bir karar vermesi yadırganmamalıdır. Ayrıca Toktamış'ın Timur aleyhine kurulan ittifak heyetine dahil olması bile onun tekrar tedibi için yeter nedenlerden biri idi. Bu geri dönüş esnasında, ilk adımda Gürcistan yöresindeki Hıristıyan topluluklara karşı yağma ve tenkil işlemini uygulayan Timur, 1394 Eylülünde Tiflis, Şeki dahil tüm Gürcistan vilâyet ve kalelerini hâkimiyet sahasına katmıştı⁵. Şeki'de bulunduğu sırada Toktamış'ın Derbend taraflarına ordu gönderdiği ve bu ordunun Şirvan'ın bazı vilâyetlerine saldırarak halkına ağır zararlar verdiği dair yeni haberler kendisine ulaştırıl-

³ Buna dair geniş bilgi için bk. Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti, s. 124-126; Yaşar Yücel, *XIV-XV. yüzyıllar Türkiye tarihi hakkında araştırmalar II. Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*. Belleten 146 (1973) s. 165 vd.

⁴ Bk. Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 520.

⁵ Nizameddin Şâmî, s. 157 vd.; Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 520; K. Sanjian, s. 113.

mıştı⁶. Burada görülmektedir ki Timur 1391 yılında Toktamış üzerine yaptığı ve büyük gayretler sarfederek elde ettiği zahmetli başarıdan sonra, tahribatını Altınordu'nun kalbine götürmüş, fakat işgalini siyasî yönden teşkilâtlandırmak hususunda hiçbir girişimde bulunmamıştır. O sadece Timurlu topraklarını Altınorduluların her türlü yeni bir saldırısından korumak için onlara yeter derecede dehşet ve korku vermek istemiştir. Gayesine erişince de Deşt-i Kıpçak'ın mukadderatı ile ilgilenmemesi sonucunda Toktamış oldukça seri bir şekilde tahtını geri almıştı. Bizce bu diriliş Türkiye ve Memlûklular açısından son derece önemlidir. Çünkü bu olay ve doğurduğu sorunlar Timur'un Türkiye ve Suriye istilâsını en azından 10 yıl geciktirecektir. Bu da kanımızca bölge liderlerinin, muhtemel Timur yürüyüşleri için gerekli hazırlıklarını yapabilmeleri için iyi bir fırsat idi.

Bir bakıma bölgesel ittifak üyelerini bir bir tesirsiz hale getirme olarak da niteliyebileceğimiz Toktamış seferi için ordusunu sür'atle hazır duruma getiren Timur, Şerefeddin Ali Yezdi'ye göre⁷ Türk âdetine uygun olarak ordusunun sol kanadı önde Derbend'e hareket etmişti. İki ordu 1395 yılı Nisanında Terek nehri boyunda karşı karşıya gelmişlerdi. Bu muharabe yalnız Toktamış'ın değil Altınordu devletin geleceğini tayin etmişti. *Zafernâme* müelliflerine göre zaman zaman güç durumlara düşen Timur, bu muharabede Toktamış'ı yenmiş ancak kaçmasına engel olamamıştı⁸. Toktamış'ın firarı ise Timur'u son derece huzursuz kılmıştı. Çünkü geniş topraklara ve büyük kaynaklara sahip olan Toktamış'ın yeni kuvvetler toplayarak yeni bir mücadeleye girişebileceğini takdir ediyordu. Bu nedenle de Altınordu'nun Özi tarafındaki batı uluslarına yönelme kararı verdi. Zira Toktamış'ın Bek Yarık Oğlan ve Aktav gibi bir takım emîrleri bu yöreye çekilmişlerdi. Üstelik bu emîrlere Terek boyundaki savaşa da katılmamışlardı. Nihayet bu yöreye çıkan Timur, bu iki emîrin yönetimindeki topraklarda geniş tahribat yapmıştır. Timur'un baskısına direnme gösteremeyen Aktav ve Timur Oğlan düşmanları emîr Haramday'a iltica etmek durumunda kalmışlardı. Ancak burada da huzura kavuşmayan Aktav tümeni ile Rum ülkesine sığınmak zorunda

⁶ Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 520-521.

⁷ Bk. Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 523.

⁸ Timur'un Toktamış ile mücadelesi, kazandığı başarı ve sonuçları hakkında bk. Nizameddin Şâmî, s. 158 vd.; Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 522 vd.; İbn Arabşah, *Acâibü'l-makdât*. Mısır 1285, s. 84 vd.

kalmıştı⁹. Bilâhara Don nehrine yönelen Timur ise, Azak ve Kuban yörelerini işgalle Hacı Tarhan ve Saray Berke gibi Altınordu'nun varlık ve hâkimiyetinin iki büyük merkezini yıkmak üzere harekâtını sürdürmüştü. Sağlam surlarına rağmen, Hacı Tarhan direniş göstermemişti. Timur evvelâ şehir halkının hayatını korumak için vergi kesmiş, sonra ordunun şehri yağmalamasına izin vererek ayrılmadan önce şehri boşaltıp ateşe vermişti. Daha sonra Saray Berke'ye yürümüş, fakat yine herhangi bir karşı koyma ile karşılaşmamış ve bu şehri de tıpkı Hacı Tarhan gibi yağma ve tahrip ettirmişti¹⁰.

Timur'un 1395'de Toktamış'a karşı kazandığı başarı, Orta Asya, Güney-doğu Avrupa, Türkiye ve Yakın-doğu için geniş kapsamlı sonuçlar getirmişti. Şöyle ki, bu zafer Altınordu'nun geleceğini tayin etmiş, devleti ikinci derece bir kuruluş haline düşürmüştü. Avrupa ve Orta Asya arasındaki ticarete etkili bir darbe vurmuş, Marco Polo tarafından anlatılan kıta içindeki eski ticaret yolları kapanmıştı¹¹. Biz burada konumuz gereği Türk ve Memlûklü tarihi açısından getirdikleri üzerinde durmak istiyoruz. Kanımızca bu sonuç Timur'a, Türkiye ve Suriye'yi istilâ politikasını uygulama alanına koyabilme olanaklarını hazırlamıştır. Biz inanıyoruz ki, şayet Toktamış'a karşı girişilen bu askerî hareket başarısızlıkla sonuçlansa idi, 1243'lerde Moğollar tarafından Türkiye'de sergilenen, sosyo-ekonomik ve siyasal bunalımlara yol açan anarşi devri bir kez daha Timur'la geri gelmeyecek ve Türkiye Osmanlı idaresi altında sür'atle siyasî birlik ve beraberliğe kavuşacaktı.

Nitekim Timur'un, Deşt-i Kıpçak'ı kontrol altına aldıktan sonra dönüşünde, 1395/96 kışında Kuzey Şirvan'da Samur boyundan Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'e yazdığı mektubundaki kayıtlar, Toktamış yenilgisi ile Altınordu devletinin ikinci derecede bir kuruluş haline gelmesi ve bu olayın Türk ve Memlûklü tarihi açısından ileri

⁹ İbn Arabşah, Aktav'ın taifesi ile Edirne taraflarına gittiğini söylemektedir (s. 84-85). Aktav ve yanındakilerinin bu yörelere çekildikleri biraz değişik şekilde Şerefeddin Ali Yezdi'de de anlatılmaktadır (I, s. 541). Ayrıca bk. Aurel Decei, *Etablissement de Aktav de la Horde d'or dans l'Empire Ottoman, au temps de Yildırım Bayezid*. Zeki Velidî Togan armağanı, İstanbul 1950-55, s. 77-92; Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*. İstanbul 1970, s. 348.

¹⁰ Bk. Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 551.

¹¹ Krş. Yakubovski, *Altın - Ordu ve inhitatı*. Hasan Eren trc. İstanbul 1955, s. 250 vd.

sürdüğümüz görüşümüzü, desteklemektedir. Ayrıca Timurlu kaynakların Deşt-i Kıpçak seferi ile ilgili kayıtlarını da doğrulayan bu mektubunda Timur: “Semerkand’dan haber geldi ki, Toktamış Hân ülkemiz çevresinde tahribata girişmiştir. Bunun üzerine Deşt-i Kıpçak ve Özbek diyarına büyük bir ordu ile dönmeyi kararlaştırdık. Sizin de işittiğiniz gibi onun üzerine yürüyerek Allahın yardımı ile adam akıllı tedip ettik ve tüm ordusunu ve maiyyet erkânını kılıçtan geçirdik”. “Ordumuzu topladığımız ve her türlü savaş hazırlıklarına giriştiğimiz, Toktamış ülkesi hâkim ve valilerinin kulağına gidince darmadağın oldular. Bazıları kaçarak Kefe denizi ve Kırım surlarına sığındılar. Allahın yardımı ile onların durumları büsbütün bozuldu. Bundan sonra, şu sırada Şirvan ülkesi kışlaklarında kışlamış bulunuyoruz. Biliniz ki, bu yaz Aladağ yaylasında yaylayacağım ve Şam (Suriye) tarafına yürümeyi kararlaştırmış bulunuyorum. Bu sebeple birbirimize yakınlaşacağımızdan, siz de, kendi durumunuzu bize bildiriniz. Halen güney yönünden Derbend’e muttasıl olan Samuran ve Âb-ı Samur’da bulunmaktayım. Eğer sizin tarafınızdan bu tarafı bilen tüccar ve seyyah gelirse, her türlü rûsûmdan muâf tutarak sizin âsar-ı sıdkınızın tezâhüratını gözleyeceğiz. Bizim dosluğumuzu kabul ettiğiniz takdirde, bunu kuvveden fiile getiresiniz. Şayet sizin sadakatınız gerçekleşmez ise Allahın izni ile büyük bir ordu ile üzerinize yürürüz.”

Daha sonra Timur bu tehdide rağmen şöyle devam etmektedir: “Bu arada duyduk ki, Toktamış kaçarak Özi ırmağından geçmiş Kefe deryası sahilindeki surların eteğine girmiştir. Siz eğer, kâfirlerle olan cenginizden başarı kazanırsanız, ben bu taraftan, siz o taraftan bu gibi mütemerridlerin def’i için harekete geçelim. Geçen yıl Irak-ı Arab bölgesine gittiğim zaman (1393/4) Şam tarafına, adı sanı bilinmiyen bir Çerkez oğlancı için hediyeler ve elçiler gönderdik, işittiğimiz üzere elçileri haksız yere öldürttü. Şimdi Deşt-i Kıpçak işleri yoluna girdiği için Şam ülkelerine hareket etmeği tasarlıyoruz. Allahın izni ile o Çerkez oğlancığının (Berkuk) cezasını vermediği düşünüyoruz. Sivas kadıcağı (Kadı Burhaneddin Ahmed) kendisinin hiç bir kuvveti olmadığını bildiği halde kafasını bozmuş ve Çerkez oğlancı ile dostluğa girmişse de (burada bölgesel ittifaktan söz edilmektedir) ona da haddini bildireceğiz.” Timur bundan sonra aralarındaki

haberleşmenin devam etmesi arzusunu belirterek sözlerine son vermektedir¹².

Burada görülüyor ki, Timur her ne kadar Türkiye ve Suriye varoşlarından ayrılmışsa da, bu yerler için tehdidi bâki idi. Daha açık bir deyişle 1393/94 yılı ile gelen ve gözlemciler tarafından hedeflerinin ne olacağı iyi tayin edilen tehlike kalkmış değildi. Çünkü mektubunda Timur, saldırısını önlemek için meydana getirilmiş bölgesel savunma ittifakından haberdar olduğunu açıkça belli etmekte ve buna dahil üyelerden birinin yaşamına son verdiğini açıklamakta, Türkiye ve Suriye'yi istilâ edeceğini haber vererek, I. Bayezid'i üstü kapalı tehdit ile, onu bağlaşıklarından ayırmaya çalışmaktadır. Ne var ki, bu açık beyanına rağmen Timur ânî bir kararla geri Semerkand'a dönmüştür¹³.

§ 2. Semerkand'a dönüşün somut nedenleri

Bizce Semerkand'a dönüşün somut nedenleri şu dört noktada toplanmaktadır:

1 — Daha Osmanlılarla karşı karşıya gelmeden önce aradaki Sivas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'in zorlu ve başına sorunlar açabilecek bir rakip olduğunu anlaması,

2 — Bu çetin cevizle uğraşırken güneyden Berkuk'un ve kuzeyden yakalanamamış Toktamış'ın tekrar toparlanarak üzerine yürümeleri olasılığı — bunu mektubunda ima etmektedir — ile şayet Suriye'ye incek olursa aynı hareketin bu kez de Kadı Burhaneddin Ahmed -I. Bayezid ikilisi tarafından gelebileceği ihtimalinin varlığı,

3 — İmparatorluğun başkenti Semerkand'dan başlamak üzere tüm ülkesinde, otorite boşluğunun ortaya çıkardığı sorunlar,

4 — Nihayet Türkiye ve Suriye istilâsının daha plânlı, güçlü ve dinlenmiş ordu ile gerçekleşebileceğine inanması.

Şimdi bu somut nedenleri örnekler vererek açıklamaya çalışalım; Timur'un tüm siyâsî ve askerî gücüne rağmen, Türkiye'yi istilâsı sırasında direnebilecek tek kuvvetin Kadı Burhaneddin Ahmed olabileceğini anlamış olduğuna dair elimizde sağlam deliller bulun-

¹² Türkiye ve Yakın-doğu tarihi açısından son derece önemli olan bu mektup ilk kez tarafımızdan yayınlanmıştır. Bk. *Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*, s. 182-190.

¹³ Bk. Nizameddin Şâmî, s. 168; Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 567.

maktadır. Onun Sivas-Kayseri hükümdarı hakkındaki bilgilerinin 1393/94 lerde Irak-ı Arab ile doğu Anadolu'yu istilâya başlamasından çok önceye ait olması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin çağdaş kaynak *Bezme u Rezm*'e göre Türkiye hakkında bilgi sahibi bir şahıstan sadece Kadı Burhaneddin Ahmed'in düşmanlarını ve kuvvetlerinin sayısını öğrenmesi bu hususta yeter bir delildir kanısındayız. Kendisine verilen ve aynı zamanda XIV. yüzyılın son yarısı içinde Türkiye'de kuvvet dengesinin mahalli hâkimiyetler arasında nasıl dağıldığı yönünden de ilginç bilgiden, Sivas-Kayseri hükümdarının düşmanlarından Erzincan emîri Mutahharten'in¹⁴ 5 000, Karaman-oğullarının 10 000, Taceddin-oğlu Mahmud Çelebi'nin 6 000, Taşan-oğlu'nun 1000, Bafra emîrinin 2000, Moğollarla Diyar-ı Bekr ve Şam Türkmenlerinin 20 000 kadar suvari kuvvetlerine sahip olduklarını öğrenmişti. Ayrıca yine aynı kaynaktan, Timur'un bu kadar düşman karşısında bu hükümdarın kendisini nasıl koruyabildiği hususunda hayretini gizliyemediğini de öğreniyoruz¹⁵. Arap tarihçilerinden Aynî ve İbn Hacer'in bu hususa dair verdikleri haberler de görüşümüzü güçlendirmede yardımcı olmaktadır¹⁶. Ayrıca 1395/6 tarihli Timur mektubundaki bizzat kendi ağzından çıkan "Sivas kadıcağı kendisinin hiç bir kuvveti olmadığını bildiği halde kafasını bozmuş ve Çerkez oğlancığı ile (Berkuk) dostluğa girişmişse de ona da haddini bildireceğiz" şeklindeki ifadeler¹⁷ Kadı Burhaneddin Ahmed'den çekinme kompleksinden kurtulma çabasının tezahüründen başka birşey olmaması gerekir kanısındayız.

İkinci somut neden için açık örnekler yakın tarihte bizzat Timur tarafından yaşanmıştı. Şöyle ki, Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'sinde geniş olarak anlatılan ve 11 ay gibi uzunca bir dönemi kaplayan 1391 seferi (Kunduz savaşı) sonucu mağlûp edilen Toktamış¹⁸, onun

¹⁴ XIV-XV. yüzyıllar Türkiye tarihinde ilginç roller oynayan ve isminden sık sık söz edilen bu emir ve emirliğinin tarihi ilk defa tarafımızdan yapılan bir çalışma ile ilim âlemine tanıtılmıştır. Bk. Yaşar Yücel, *XIV-XV. yüzyıllar Türkiye tarihi hakkında araştırmalar I. Mutahharten ve Erzincan emîrliği*. Belleten 140 (1971-72) s. 665-719.

¹⁵ Bk. *Bezme u Rezm*, s. 449.

¹⁶ Aynî, *İkdu'l-Cumân* XX. Veliyüddin Ef. Ktp. Nr. 2395-6, s. 41; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 135 a.

¹⁷ Bk. *Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*, s. 189.

¹⁸ Bk. Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 389-393, 400.

1393/94 yıllarında Kafkasya, Irak-ı Arab ve Doğu Anadolu'daki uğraşısında tekrar toparlanmıştı. Ayrıca Memlûklı Sultanı Berkuk'un aracılığı ile bölgesel ittifaka katıldıktan sonra¹⁹ Timur'un Türkiye içlerine yürümeğe hazırlandığı esnada da Derbend'i geçerek Şirvan şehir ve köylerini yağmalamıştı. Şimdi 1395 ilkbaharındaki Terek savaşında gerek Toktamış mağlûp edilmiş, gerekse devletinin geleceğini tayin eden bir sonuç alınmışsa da Toktamış yakalanamamış kaçmıştır. Geniş ve büyük topraklara sahip Toktamış'ın yeni kuvvetler toplayarak tekrar gerisinde bir mücadeleye girme ihtimali uzak değildi. Nitekim yukarıda geniş şekilde sözünü ettiğimiz Timur mektubunda yer alan "Bu arada duyduk ki, Toktamış kaçarak (Terek savaşı sonrası) Özi ırmağından geçmiş, Kefe deryası sahilindeki surların eteğine gitmiştir. Siz eğer, kâfirlerle olan cenginizden başarı kazanırsanız, ben bu taraftan siz o taraftan bu gibi mütemerridlerin def'i için harekete geçelim" şeklindeki beyanıyla, onun hakkındaki korku ve endişelerini açıkça beyan etmekte idi²⁰.

Timur devri kaynaklarında 5 yıllık sefer olarak nitelenen, İran, Gürcistan, Irak-ı Arab, Doğu Anadolu ve Deşt-i Kıpçak'ı içine alan bölgelerde sürdürülen harekât sırasında başkent Semerkand'dan uzun bir süre ayrı kalınmıştı. Daha Doğu Anadolu yürüyüşünün başlangıcında Avnik'e, Semerkand'dan gelen Vezir Emîr Hacı Seyfeddin Bahadır, Tûran'ın durumu hakkında herhalde hiç de ümit verici bir tablo çizmemişti²¹. Nitekim haberleri ciddi bir şekilde değerlendiren Timur, 1394 Eylülünde Toktamış'a karşı Türkiye'den geri döndüğünde, Tiflis, Şeki dahil Gürcistan'ı hâkimiyeti altına kattıktan sonra, Maveraünnehir'deki otorite boşluğunun ortaya çıkardığı sorunları halletmek için tedbirler aldığını görmekteyiz. Oğlu Emîrzâde Şahruh'u Semerkand'a göndererek halka karşı adil olmasını, yönetimin onlara iyi hizmet ulaştırmasını sağlamasını, Tûran bölgesinde huzur bozucu faaliyetlere son vermesini istemişti. Nitekim Şerefeddin Ali Yezdi'nin Semerkand'a gelen Şahruh'un halkın büyük sevgi gösterileri ile karşılandığına dair verdiği haber sahipsiz kalmışlığın tezahüründen başka bir şey değildir²². Ayrıca Şâmî'de yer alan, Şahruh Semerkand'a

¹⁹ Bk. yukarıda not 3.

²⁰ Bk. *Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*, s. 188.

²¹ Bk. Nizameddin Şâmî, s. 156; Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafernâme* I. Calcutta 1887, s. 703.

²² Şerefeddin Ali Yezdi, I, Muhammed Abbasî nşr. s. 516-519.

gelerek bölgede *emn-ü amanı* temin etti, *adl ve ihsanı* yerine getirdi. Herkes bunun sayesinde rahat ederek duada bulundu, şeklindeki kayıt da bu husustaki düşüncemizi açık biçimde desteklemektedir²³. Devletin merkezinde ortaya çıkan durum yanı sıra, harekât sahasına yakın bölgelerde de buna benzer olaylar meydana gelmişti. Örneğin ikinci kez istilâya uğramış İran'da bile, Deşt-i Kıpçak yürüyüşleri sırasında (1395) kıpırdanmalar başlamıştı. *Şafarnâme*'de bu kapalı olarak "Timur, İran'da işgal edilen şehir ve bölgeleri kontrolsüz bırakmaktan çekinmekte idi" şeklinde ifade edilmektedir²⁴. Torunu Emîrzâde Pîr Muhammed Ömer Şeyh'in bir ordu ile Şiraz'dan Horasan, İsfahan, Kirman taraflarına gönderilmesi de alınan tedbirler zincirinin bir halkasıdır²⁵.

Nihayet dördüncü somut neden olarak ileri sürdüğümüz Timur'un ânî dönüşüne etken nedenlerden biri olan, güçlü ve dinlenmiş bir ordu ile Türkiye ve Memlûkluların topraklarının daha kolay istilâ edilebileceğini anlamasına gelince: Gerçekten bu noktayı vurgulayan kuvvetli delillere sahibiz. Örneğin, Terek savaşından sonraki askerî yürüyüş ve tenkil hareketlerinde ordu kumandanlarına meselelerin zaman kaybını gerektirmeyecek çabuklukla halledilmesi yolunda verdiği kesin emirler²⁶, askerinin savaş gücünü yitirmiş ve yorulmuş olması ile yakından ilgilidir. Hele Timur'un güzide emîrlerinden Osman Abbas'ı idam ettirmesi, emîrler ve asker arasındaki mevcut bunalımın varlığına açıkça tanıklık etmektedir. Ne var ki, yukarıda ileri sürdüğümüz görüşümüzü destekleyen bu husustaki Şerefeddin Ali Yezdî'nin kaydı oldukça kısadır. Duruma berraklık getirmede bize yeterince yardımcı olamamaktadır. Kaynaktaki, uzun ve yorucu savaşlar dizisinin ordu düzeninde ve bireylerinde ortaya çıkardığı bunalımların bize yansımaları sağlayan, kayıtda "hakikatte vaki olmayan bir töhmet yüzünden Emîr Osman Abbas'ın katlini emretti ve öyle server bir takım muhsidler tevizirleri ile mahvoldu" denmektedir²⁷. Ne yazık ki, Yezdî'ye kaynaklık eden Nizameddin Şâmî bu olayda susmayı tercih etmiştir. Ne olursa olsun yukarıdaki ifadeler gerçekten de bu beş yıllık sefer müddetince sadık yardımcılık etmiş

²³ Bk. Nizameddin Şâmî, s. 157.

²⁴ Msl. bk. Nizameddin Şâmî, s. 167; Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 559-560.

²⁵ Bk. Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 560.

²⁶ Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 544.

²⁷ Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 544-545.

Emîr Osman Abbas'ın öldürülmesine karar vermesi askerî düzende bir bozulmanın başladığını kesinlikle kanıtlamaktadır. Timurlu müellifin bir takım müfritler dediği, savaş yapmaktan bıkmış askerden başka birşey değildi. Pek tabiidir ki, böyle savaştan bıkmış yorgun bir ordu ile, daha açık bir deyişle bünyesinde yeni savaşlara karşı muhalif unsurları barındıran bir asker topluluğu ile Türkiye ve Suriye'nin istilâ hareketi başlatılamazdı. Diğer yandan 1395/96 kışının çok şiddetli geçmesi de esasen askerî perişan ve moralsiz duruma düşürmüştü. Bir baş öküzün 100 dinara, bir koyunun 250 dinar yükselmesi ayrıca hayvan yemlerinde görülen korkunç fiat artışlarına rağmen asker tarafından bulunamaması²⁸ da esasen savaşa bıkmış asker üzerindeki menfi etkileri eyleme dönüştürebilecek nitelikte olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Burada ortaya çıkan ilginç duruma da kısaca dikkati çekmek istiyoruz. Bu da zorla Timurlu olmuş bölgelerde halkın uyguladığı iktisadî ambargo konusudur. Öyle görünüyor ki, Timur'u bölgelerinden silâh zoru ile uzaklaştıramayacaklarını anlayan halk sunî darlıklar yaratarak onu bölgelerini terke zorlamak yolunu seçmişlerdir.

§ 3. Timur'un Türkiye ve Yakın doğu üzerinde kontrol kurma çalışmaları

Yukarıda izaha çalıştığımız somut nedenlerin doğal sonucu Timur devlet merkezine dönmüştü. Ancak bu sırada şimdiye dek görmediğimiz uygulamada bulunmuştu. O da Timurlu yönetimi, tüm İran ve Azerbaycan bölgesinde kesin olarak yerleştirmeye yönelik çalışma idi. Daha açık bir deyişle bu yörelerdeki fethini ciddi bir şekilde emniyet altına almak istemişti. Bu tedbirler aynı zamanda Türkiye, Suriye ve Irak-ı Arab üzerindeki açık beyanlarının, bölgeden çekilmesine rağmen, geçerliliğini koruduğunu göstermesi bakımından da ilginçtir. Çünkü bir yandan ciddi bir şekilde idarî yapıda Timurlu sisteme yönelik tedbirleri alırken diğer yandan Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde âdeta bir oto kontrol ve baskı mekanizmasını yerleştirmeye çalışmıştır. Şöyle ki, Azerbaycan ve Batı İran'ın yönetimi Miranşah'a verilmişti. Yani Baku Derbend'i Hemedan Bağdad'tan Rum diyarına (Türkiye) kadar bir yörede bundan böyle Timur adına tek sorumlu Miranşah olacaktı. Ayrıca bölgede

²⁸ Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 558-559.

Timurlu yönetimi yerleştirme ve korunmakla yükümlü bulunan Miranşah'a yarım kalmış işlerin bitirilmesi görevi de havale edilmişti. Örneğin Alıncak'ın alınması işi gibi. Bu nedenle onun Şiraz ve Horasan'daki emîrleri Azerbaycan'a nakledilmişlerdi. Miranşah yönetimine bırakılan bölgede ordusunun sağ kolu Avnik'e kadar Karabağ ve Nahcivan'ı kendilerine yurt edinmişlerdi. Sol kol ise Sokbulak ve Dergzin'den Hemedan'a kadar yayılmıştı²⁸. İran bölgesinde fethi temelleştirme yolunda yapılan çalışmalara bir diğer örnek de Emîrzâde Muhammed Sultan'ın Fars yöresinin idareciliğine atanması idi. Ayrıca Muhammed Sultan'ı takviye için olacak, Miranşah'ın emîrlerinden olup, Alıncak kalesi muhasarasını sürdüren Emîr Cihanşah da onun maiyyetine verilmişti²⁹. Bundan başka İran ve Tûran ülkeleri arasında tanpon bölge durumunda olan Horasan'da Şahruh'un idaresine bırakılmıştı. Bu suretle de Horasan, Siistan, Mazenderan ta Firuzkûh ve Rey'e dek bölge Şahruh'un idaresine terk edilmiş oluyordu. *Zafernâme*'lerdeki kayıtlara göre Şahruh'a bu görevini ifada yardımcı olabilecek kalabalık bir maiyyet erkânı verilmişti ki, Timur'un ölümünden sonra Şahruh'un iktidarı ele almasında bunların büyük yardımları dokunacaktır³⁰.

Burada bizce asıl üzerinde durulması gereken husus Timur'un, yukarıda da değindiğimiz gibi, Türkiye ve Yakın-doğu'yu daimî tehdit altında tutmayı amaçlamasıdır. Çünkü Timur bu uygulama ile bir yandan bölgede Timurlu idareyi sabitleştirmeye çalışırken öte yandan 1395/96 tarihli mektubunda da açıkladığı Türkiye ve Suriye'nin istilâ programı içinde bulunduğu dair olan düşüncesinde hiçbir değişme olmadığını göstermek istiyordu. Nitekim bu düşüncesini gerçekleştirmek için, devletinin iç sorunları hallettikten sonra, tekrar buralar için geri döndüğünde İran'dan geçerken herhangi bir direniş veya yeniden bölgeyi itaat altına alma gibi bir mesele ile karşı karşıya gelmek istemiyordu. Böylece dinlenmiş ve yöreyi tanıyan güçlü orduya sahip olacağına inanıyordu ki bunda haklı idi. Hatta bu tedbirleri de yeterli görmeyen Timur, Doğu Anadolu'da olduğu gibi –çünkü Doğu Anadolu'da kendisi için bu görevi yerine getiren bir kuruluş olarak Erzincan emîrliği vardı, 1386/7 yılından beri de onun Türkiye

²⁸ Bk. Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 562 vd., 576-577.

³⁰ Nizameddin Şâmî, s. 167; Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 573, 575-576; Natanzî, s. 369-370.

içinde bir kolu gibi çalışmakta idi³¹– Güney-doğu Anadolu’da bir ileri karakol kurmak istemiş ve bu yolda bir takım tedbirleri de sür’atle almıştı. Semerkand’a dönüşü sırasında üç yıla yakın bir süredir tutuklu bulunan Mardin meliki İsa’yı affetmiş ve Mardin hâkimliğini kendisine iade ederek buna dair bir de yarlıg vermişti³². Timurlu kaynakların verdikleri bu bilgileri Arab kaynaklarında doğrulamaktadırlar. Örneğin bunlar için Aynî en geniş şekilde bu olayı şöyle anlatmaktadır: “Mardin hâkiminin naibi Alâaddin Altınboğa, efendisinden kaçarak geldi. Çünkü efendisi Mardin meliki Meceddin İsa’yı Timur yakalayıp yanında aşağı yukarı üç yıl alkoymuştu. Sonradan Timur Mardin hâkimini affedip, ona Mardin’de kendi adına hâkim olacağına dair yemin ettirmişti. O da Timur adına sikke kestirip, Mısır Sultanına (Berkuk’a) tabi olmayacağına ve Mardin’e varır varmaz Altınboğayı yakalattırıp kendisine yollayacağına dair söz vermişti. Bu şartlarla onun tutukluluk halini kaldırıp ülkesi Mardin’e gönderdi. Mardin’e vardığında kardeşinin oğlu kendisine iktidarı teslim etti ve İsa gelişinden önce Timur ile arasındaki anlaşmayı Altınboğa’ya bildirdi. Altınboğa kaçarak Kahire’ye Sultan Berkuk’a geldi”³³.

Yukarıda ileri sürdüğümüz görüşümüzü destekleyen bu kayıtda görülmektedir ki, Timur İsa aracılığı ile bölgedeki gelişmelerden haberdar olmak ve aynı zamanda Memlûklü Sultanı Berkuk’un buralarla ilgilenmesini önlemek istemektedir.

§ 4. Türkiye ve Yakın - doğu’da Timur’a direnişler

Ancak görüldüğü gibi Türkiye, Irak-ı Arab ve Memlûklular sahasını kesin olarak hâkimiyeti altına alma hedefine yönelik tedbir ve beyanlarına rağmen – bu husus Berkuk’un yerine tahta geçen Ferec’e yazdığı mektubunda da tartışma kabul etmez bir açıklıkta ifade edilmektedir³⁴ – dönüş siyasî tehdit ve korkuyu geçici bir süre

³¹ Bu durum için bk. *Mutahharten ve Erzincan emîrliği*, s. 687 vd.

³² Şerefeddin Ali Yezdi, I, s. 561.

³³ Aynî, XX, s. 12. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 149 a; İbnü’l-Furat, *Tarihü’l-düvel ve’l-mülâk* IX. K. Zurayk nşr. Beyrut 1936-1939, s. 453; İbn Kadı Şuhbe, *Düvelü’l-İslâm zeyli* II. Paris Bibl. Nat. Nr. 1599, vrk. 119 a.

³⁴ Mısır Memlûklü hükümdarı Ferec’e yazdığı mektubunda Timur, kısaca Türkistan, Horasan ve İran fütuhâtından bahsettikten sonra vaktiyle Ferec’in bábası Berkuk ile dostane ilişkiler arzusunu gösterdiğini, bu maksatla tanınmış

için de olsa ortadan kaldırmıştı. Her ne kadar Timur'un bu bölgelere döneceği kesin olarak kabul edilmişse de, onun Toktamış'a bilâhara Hindistan'a karşı sürdürdüğü askerî faaliyetleri sırasında, Türkiye ve Yakın-doğu ülkelerinde, başlangıçta Timur'un bu arzusunu kıracak müsbet yönde gelişmeler olmuştu. Ancak bu durum uzun sürmemiş bilâhara onun bu bölgelerde görünmesini çabuklaştıracak lehine köklü değişimler meydana gelmişti. Bu nedenle burada bunları, Toktamış'la uğraşı sırasında meydana gelen gelişmeler ve 1395/96 tarihli mektubuna rağmen başkent Semerkand'a dönüş yapan Timur'un tekrar bu yörelerde görünmesine kadarki süre içinde ortaya çıkan gelişme ve değişimler olmak üzere, iki grupta toplayarak incelemek istiyoruz.

Gerçekten de tüm endişelerin varlığına rağmen, gerek Türkiye'deki Timur'a karşı olan kuruluşların liderleri, gerekse Yakın-doğu'daki siyasî kuruluş ve toprakların liderleri, daha Timur Toktamış seferi ile uğraştığı sırada hemen onun 1393/94 seferi ile Türkiye, Irak-ı Arab ve Suriye üzerinde kurmuş olduğu siyasî hegemonyayı³⁵ kendi lehlerine çevirme girişimlerine başlamışlardı. Bu faaliyetleri, özellikle bölgesel ittifakın güçlü üç üyesinin girişimlerini bir bakıma Timur'a karşı bir güç gösterisi olarak değerlendirmenin yalınlaşmıyacağı kanısındayız. Öyle anlaşılıyor ki, onlar bu girişimleri ile en azından Timur'da bazı tereddütlerin uyanmasına çalışmak istemişlerdi. Hatta onların bu çabaları Kadı Burhaneddin Ahmed ile Berkuk'un ölümüne kadar da devam etmişti. Biz inanıyoruz ki, yukarıda da izah etmeğe çalıştığımız gibi Timur'un dönüşünde diğer etkenler yanında, bu olumlu çabaların da payı olmuştur. Türkiye ve Suriye'nin Timur tarafından istilâsını en azından on yıl geciktirmiştir.

bir şahsı birçok hediyelerle elçi olarak Mısır'a gönderdiğini fakat Berkuk'un kötü bir yol tutarak elçiyi öldürttüğünü üstelik bazı yakın adamlarını hapse attığını, bunun üzerine kisas ve tutukluları kurtarmak için büyük bir ordu ile Mısır'a yürümeğe hazırlandığını, tam hareket edeceği sırada Toktamış'ın yeniden baş kaldırması üzerine Deşt-i Kıpçak seferine çıktığını, zafer kazandıktan sonra Semerkand'a döndüğünü, Mısır, Şam (Suriye) ve Anadolu'ya yapacağı sefer hazırlıkları ile meşgul iken Hindistan'a yürümek icap ettiğini söylemektedir. . . Bk. *Dizfîli Münşeâtü. Veliyüddin Ef. Ktp. Nr. 2735, vrk. 83 b - 84 b*; Sarı Abdullah Efendi *Münşeâtü. Esad Ef. Ktp. Nr. 3333, vrk. 17b-19b*. Ayrıca bk. yayınladığımız Timur mektubundaki ifadeler, *Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*, s. 182-190.

³⁵ Geniş bilgi için bk. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 121 vd.; *Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*, s. 165-170, 170-174.

Timur'un siyasi hegemonyasını kırma mücadelesi, Türkiye ve Suriye'de onunla işbirliği içinde olanlara karşı başlatılmıştı. Çünkü gerek bölgesel ittifaka dahil üyeler gerekse diğer toplulukların liderlerince bunlar, Timur için siyasi hegemonyasını yerleştirmede bir aracı olarak kabul edilmekte idi. Üstelik içlerinde Karaman-oglu Alâaddin Bey gibi, Kadı Burhaneddin Ahmed, I. Bayezid ve Berkuk'tan intikam almak için onu Türkiye ve Suriye'yi istilâya tahrik edenler vardı. Nitekim kaynaklarımızın ifadelerine göre Karaman-oglu Alâaddin Bey, Timur'a Suriye'ye sefer yaptığı takdirde oğlu Mehmed Bey'i kendisine göndermeği vaad etmiş, şayet Avnik'ten (1394) Sivas-Kayseri devletine ve Osmanlı ülkesine yürüyecek olursa bizzat gelip kendisine katılacağını açıkça beyan etmişti³⁶. Yine bir diğer Türkmen beyi Dulkadir-oglu Suli Bey ise Timur'a elçiler göndererek, onu Suriye'nin istilâsına teşvik edip bu yörenin zaptı sırasında rehberlik yapabileceğini bildirmişti³⁷. Erzincan emîri Mutahharten'e gelince bizzat gelerek arz-ı hizmet ve ubudiyet etmiş, bununla da yetinmeyerek bilâhara Timur, Avnik hâkimi Mısır Hoca'nın üzerine yürüdüğünde ona eşlik etmiş ve bölgenin zaptında birlikte bulunmuştur. Ayrıca diğerleri gibi onu Türkiye ve Suriye'nin istilâsına tahriklerde bulunmuştu³⁸. Bunların yanı sıra Türkiye yakasında Timur'a itaat edenler arasında yer alan Karaman-oglu Alâaddin Bey ile Erzincan emîri Mutahharten, O Sivas'a doğru yürüyüşe geçtiğinde, burada bulunan dörtlü savunma ittifakına dahil Sivas - Kayseri devletine karşı saldırıya geçmişlerdi³⁹.

İşte Timur yön değiştirip Gürcistan'a, buradan da Toktamış Hân üzerine yürüdüğü ve Deşt-i Kıpçak'ı tekrar itaat altına alma işi ile uğraştığı sırada, bir yanda Berkuk, Kadı Burhaneddin Ahmed ve I. Bayezid bölgelerinde Timur'un gelişi ile ortaya çıkan bu baskı gruplarına karşı harekete geçerlerken, öte yanda Karakoyunlu Türkmenlerin lideri Kara Yusuf ve Ahmed-i Celâyir ata yurdlarına tekrar sahip olmak için Timurlulara karşı yoğun bir mücadele açmışlardı. Şimdi bunları sıra ile görelim. Türkiye yakasında Sivas-Kayseri devleti hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed Timur'u istilâ için tahrik eden Karaman-oglu Alâaddin ile Erzincan emîri Mutahharten'i

³⁶ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 456.

³⁷ *Bezm u Rezm*, s. 456.

³⁸ Bk. *Mutahharten ve Erzincan emîrliği*, s. 693 vd.

³⁹ Bk. *Bezm u Rezm*, s. 462-463.

tedip için sür'atle harekete geçecektir. Timur'un Türkiye'yi istilâ hareketini kolaylaştıracak davranışları sırasında yani 1394 yazı sonlarında Karamanlılar Sivas-Kayseri devleti topraklarına taarruza geçerek Kayseri'ye kadar ilerlemiş, şehri şiddetle yağma ve tahrip etmişti. İşte aynı yılın sonbaharında büyük bir ordu ile Kayseri'ye gelen Kadı Burhaneddin Ahmed, Karaman İli'ne girmiş, Aksaray'ı hâkimiyet sahasına katarak Niğde'de Karamanlıları bozmuş ve Alâaddin Bey'i Niğde kalesine sığınmaya mecbur bırakmıştı. Zaman zaman zor durumlarda kalmasına rağmen bölgede geniş çapta bir sindirme işlemi uygulayan Kadı Burhaneddin Ahmed neticede, Karaman-oglu Alâaddin Bey'in bundan böyle düşmanca davranışlarda bulunmayacağı (H. 798/1395 M.) da içeren sulh teklifini kabul etmiş ve Aksaray'a dönmüştü⁴⁰.

1395 baharında, 1386/87'lerden beri Timur'la işbirliği halinde bulunan ve Türkiye'de Timur devletine ait bir üs ve ileri karakol durumunda olan Erzincan emîrliğine karşı yürüyüşe geçmişti. Bu sefer sırasında Erzincan İli'nde görülmemiş derecede yağma ve tahribat yaparak emîrliğe ait bazı toprakları ülkesine katmıştı⁴¹.

Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'e gelince bu da kendisi tarafından Sinop kolu halinde siyasî yaşantısının devamına izin verdiği Candarogulları beyliğine karşı son derece sert bir tavır almıştı. Timur'un Türkiye'yi istilâsını hararetle bekleyenlerden biri de beylikler devri Türkiye'sinin renkli şimâsı İsfendiyar Bey idi. Ancak onun, Karamanlılar, Dulkadırlılar ve Erzincan emîrliği gibi Timur'la olan ilişki ve aktif faaliyetlerine benzer devrin kaynaklarına yansıyan bir davranışını görememekteyiz. Yalnız Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'in 1390 kışında Batı Anadolu üzerine yaptığı sefer sırasında—biz bu seferi Türkiye'nin Osmanlıların liderliğinde siyasî bütünleşmesi için girişilmiş ilk ciddi teşebbüs olarak kabul ediyoruz—hâkimiyetlerine son verilmiş bulunan uc gazi beyliklerinden Aydın, Saruhan ve Mentеше beylerine iltica hakkı tanıyan bir beylik olduğu bilinmekte idi⁴². Üstelik bu beylerin Timur'la ilişki kurmalarına da öncülükte bulunduğu dair kaynaklarımızda açık beyanları vardır. Herhalde bu

⁴⁰ Bk. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 127-128.

⁴¹ *Bezm u Rezm*, s. 474-475.

⁴² Bununla ilgili geniş bilgi basılmakta olan "*Kuzey-batı Anadolu tarihi, 1300-1461*" adlı kitabımızda verilmektedir.

düşüncelerle yüklü İsfendiyar Bey, Osmanlılara ve Kadı Burhaneddin'e olan düşmanlığını açıklamak ve kayıplarını telâfi etmek için çıkan fırsattan yararlanmak istememesi düşünülemezdi. Nitekim de O, ilişki halinde bulduğu hâmesi Timur'un Türkiye içlerine yürüyüşe geçtiği haberini alınca ihtimal ki Kastamonu'yu tekrar alarak beyliğinin bütünleşmesini sağlamak istemişti. Ancak Timur'un Türkiye hudutlarından çekilmesinden sonra, I. Bayezid bu yolda kendi üzerine düşen görevi yerine getirmek için, Eflak'ın Osmanlı tabiliği altına sokulması ile sonuçlanan Rovina zaferini takiben Anadolu'ya döndükten sonra İsfendiyar Bey'i Sinop'ta muhasara etmişti. Ancak kesin sonuç alamamıştı. İsfendiyar Bey'in I. Bayezid'i metbu tanınması ve ülkesinden bir kısmını vermesi şartına bağlı bir anlaşma olmuştu. Kaynaklarımızdaki, ülkesinin bir kısmını iade etti, şeklindeki beyanlar hiç şüphe yok ki, İsfendiyar Bey Sinop'ta yaşantısını sürdürdüğüne göre, 1394'lerde yaptığı genişleme sonucu aldığı topraklar olmalıdır⁴³.

Diğer yandan Türkiye içlerinde ülkesinin uzantısı bulunan Memlûklular Sultanı Berkuk da aynı biçimde faaliyetlere başlamıştı. Birbirine paralel ve aynı amaca yönelik bu hareketler bize müttelikler arasında yeni bir anlaşmanın var olduğu düşüncesini vermektedir. Daha Timur'un Irak-ı Arab'a dahil olarak Memlûklular Sultanlığı hudutlarına yakın gelmesi ile faaliyete geçen Berkuk, bizzat ona karşı savaş için hazırlıklara başlamıştı⁴⁴. Hazırlıkları tamam olunca da büyük bir ordu ile Suriye'ye gelmişti⁴⁵. Böylece Timur'a karşı güçlü bir rakip olabileceğini göstermişti. Ancak Timur'un Toktamış Hân ile savaşmak üzere döndüğünü öğrendikten sonra bölgedeki Timurlular kalıntıları temizleme işlemine başlamıştı. Memlûklular Sultanının bu yoldaki girişimlerini şöyle özetlemek mümkündür. Şam ve Halep'teki kalışı sırasında Timur'la işbirliği halinde olduklarını öğrendiği Eşrefiye Memlûklularını tutuklatmış, yine onunla işbirliği içinde bölgede Timurlular yönetimi gerçekleştirmede yardımcı unsurlar olabileceklerini göstermiş olan bir takım Arab oymaklarını şiddetle tedip etmişti. Bu arada durumlarından şüphelendiği bir kısım büyük

⁴³ Keza bk. yukarıda adı geçen kitabımıza.

⁴⁴ Bk. İbnü'l-Furat, IX, s. 350, 366, 374; İbn Kadı Şuhbe, II, vrk. 93 a; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 129 b; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûklular sultanlığı*. İstanbul 1967, s. 79-80.

⁴⁵ Bk. İbnü'l-Furat, IX, s. 382; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 136 b; İbn Sasra, *Durru'l-Mudi'a*. I, II. Wiltiam M. Brinner nrş. Berkeley 1963, s. 194 vd. (İng. trc.)

emîrlerin de tutuklanmasını emreden Berkuk hudut valileri arasında da geniş çapta değişiklikler yapmıştı⁴⁶. Tüm bu tedbir ve tedipler göstermektedir ki esasen her fırsatta Memlûklı Sultanlığından kopma mücadelesi veren Suriye'deki devlete muhalif unsurlar bu kez de derhal Timurla işbirliğine geçmişlerdir. İbn Sasra'nın çağdaş Şam kroniğindeki kayıtlarda bu görüşümüzü doğrulamaktadır⁴⁷. Fakat Berkuk'un bu yoldaki faaliyetleri arasında en dikkate değer olanlarından birisi Dulkadırlılara karşı olanıdır. Çünkü Yakın-doğu'da görünen Timur'a elçi ve mektuplar göndererek, onu Suriye'ye inmeğe teşvik eden ve yanında bulunup bu yörenin istilâsında yol göstericilik etmek isteyen Dulkadır-oğlu Suli Bey idi⁴⁸. Bu açık beyan karşısında Timur tehlikesinin geçici olarak kalkmasından sonra, esasen düşmanca davranışlarından dolayı nefret beslediği Dulkadırlı Suli Bey'i kesin olarak zararsız hale getirme kararı almıştı. Zira şimdiye dek tüm kusurlu tutum ve davranışlarını büyük bir hoşgörü ile karşılayan ve onu affeden Berkuk, bu son davranışından sonra üzerine Halep valisi kumandasında büyük bir kuvvet göndermişti (1395 ilkbaharı)⁴⁹. Nitekim ağır bir darbe yiyen Suli Bey bundan böyle Memlûklı Sultanlığına karşı olabilecek her hangi bir davranışta bulunmamıştı. Ancak Berkuk, isyanlarından ve devlet aleyhine dış düşmanlarla ilişkilerinden bıktığı bu beyi 1398 Mayısında oğlu Sadaka Bey aracılığı ile Maraş yaylasında öldürtecektir. Buna dair en geniş ve yerli kaynaklarımızı da doğrulayan bilgi Aynî'de mevcuttur. 800 yılı olayları içinde yer alan bu ilginç kayıtda: "Ramazan ayının onu ile yirmisi arasında Türkmenlerin büyüğü Emîr Suli öldürüldü. Onu herkesin uyumakta olduğu bir zamanda, Maraş'ın üstündeki çadırında karısı ile uyumakta iken, Alihan denilen bir adam bıçaklayarak öldürdü. Berkuk uzun senelerden beri Alihan'ı bu işe teşvik ediyordu Alihan'ın Suli ile ilişkilerine gelince; Alihan onun oğlu Sadaka'nın hizmetinde idi. Suli ona emniyet etmekte ve güvenmekte idi. Suli Bey'in Üç-Ok ve Boz-Ok Türkmenleri arasında şöhreti çok büyük olup hürmet ve saygı görürdü. Emîrliği esnasında Elbistan, Maraş ve

⁴⁶ İbnü'l-Furat, IX, s. 386; İbn Kadı Şuhbe, II, vrk. 106 b. Ayrıca bk. Şehabeddin Tekindağ, *Memlûklı sultanlığı*, s. 81-82.

⁴⁷ İbn Sasra, s. 195-196 (İng. trc.).

⁴⁸ *Bezm u Rezm*, s. 456.

⁴⁹ Bk. Mukrimin Halil Yinanç, *Dulkadırlılar* madd., İA; Şehabeddin Tekindağ, *Memlûklı sultanlığı*, s. 98.

yöresinde adaletle hükmederdi. Bilâhara halka zulmeden, mal ve mülkünü alan ve askerlerini İslâm ülkesine yayan Suli Bey, dünyada fesatlığa başlamıştı. Berkuk'un ondan canı yanmıştı. Onu ele geçiremediği gibi onunla savaşmamıştı da"⁵⁰.

Öte yandan Irak-ı Arab ve Doğu Anadolu'da Timur tarafından tedibe uğramış ve yurtlarından kovulmuş bulunan Karakoyunlular ve Celayırliler de onun dönüşünden sonra kurmağa çalıştığı düzene karşı harekete geçmişlerdi. Irak-ı Arab'daki Celayırlilerin son temsilcisi Ahmed-i Celayır, 1393 Eylülünde Timur'un Bağdad önlerine gelmesi sırasında ülkesini terk etmek zorunda kalmıştı⁵¹. Bilâhara Memlûklu Sultanlığına iltica eden ve burada iyi bir kabul gören Ahmed-i Celayır'ın tek arzusu tekrar yurduna dönerek yönetimi ele almaktı. Bu işde de Berkuk'un yardımını elde etmeğe çalışıyordu. Bunda başarıya ulaşan Ahmed-i Celayır onun bölgeden uzaklaşmasından sonra Berkuk'un yardımları ile tekrar gelerek Bağdad'a hâkim olmuştu⁵². Esasen Berkuk'un bu beyi himaye etmesindeki gaye, kendi ülkesine yakın yerlerde Timurlu yöneticilerin bulunmamasını istemesi idi. Karakoyunlu Türkmenlerinin Kara Yusuf'un liderliğinde başlattıkları mücadelelere gelince: Atalarının yurtlarına tekrar sahip olma ve Timur izlerini yörelerinde kaldırmağı hedef alan bu girişimlere dair Arab kaynakları ile çağdaş Ermeni kaynakları Timur kaynaklarını aşan bilgiler vermektedirler. Örneğin Medzoplu Toma'ya göre, Kara Yusuf, Timur'un Toktamış'la uğraştığı sırada, eski yurduna dönmüş Erçiş'i almıştı. Bu haberin Timur'a ulaşmasından sonra

⁵⁰ Aynî, XX, s. 37-38; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 158a, 163a. Krş. Mükrimin Halil Yınanç, *Dulkadirîliler* madd., İA. Ayrıca bk. Dulkadir-oğulları beyliğine dair yeni bir araştırma. Refet Yınanç, *La dynastie de Dulghadir de l'origîne Jusqu'à La conquête Ottomane*. Paris 1973, s. 73 (henüz basılmamış doktora çalışması).

⁵¹ Timur'un, Celayırlilerin Bağdad'daki son temsilcisi Ahmed-i Celayır'e karşı giriştiği faaliyetleri ve onun Memlûklu Sultanlığına ilticası (1393/94) için bk. Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 456; Nizameddin Şâmî, s. 166 vd.; İbn Arabşah, s. 47; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârih*. Fatih Ktp. Nr. 4370-71, vrk. 258 b-259a, 271 a; Ahmed b. H'andsâh el-Hüseynî, *Zafernâme*. Fatih Ktp. Nr. 4428, vrk. 164 b; *Bezmu Rezm*, s. 19-23; Aynî, XIX, s. 452-453, 458; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 129 b, 134 a; İbnü'l-Furat, IX, s. 344-345, 367, 374; İbn Kadı Şuhbe, II, vrk. 91b-92a, 98 b; İbn Hatip en-Nasiriye, I, vrk. 58 b; Hrand D. Andreasyan, *XIV. ve XV. yüzyıl Türk tarihine ait ufak kronolojiler ve kolofonlar*. Tarih Enstitüsü dergisi 3 (1973) s. 96; K. Sanjian, s. 114. Ayrıca bk. Şirin Beyanî, *Tarih-i Âl-i Celâyir*. Tahran 1345, s. 70 vd.

⁵² Bk. İbn Sasra, s. 211 vd.

Van ve yöresinin idaresini kendisine bıraktığı, Kürd emiri İzzeddin Şîr, az sayıda Timurlu askerler eşliğinde Kara Yusuf'a karşı harekete geçmişse de bir sonuç alınmamıştı. Yine aynı kaynağa göre İzzeddin Şîr'e yardıma gelen Avnik emiri Atlamış geri dönerken Kara Yusuf ve kardeşi Yar Alî tarafından tutsak alınmıştır⁵³. Arab kaynaklarının verdikleri bilgilerde bu kaynağı doğrulamaktadır. Bunlarda Kara Yusuf'un 20 000 kişilik Timurlu askere başarı kazandığına işaretler Avnik kalesi sahibi olan ve Timur'un bu bölgeye bıraktığı en sadık bağımlılarından biri Atlamış'ın esir alındığını ve Kara Yusuf tarafından Kahire'ye gönderildiğini söylemektedirler⁵⁴. Sadece kısa olarak Atlamış'ın esir alındığını söyleyen Timurlu yazarlar arasında *Hâfız-ı Ebrû*'dan⁵⁵ başka Şerefeddin Ali Yezdî de Karakoyunlu Türkmenlerin faaliyetleri hakkında oldukça geniş bilgi vermektedir. Buna göre Karakoyunlu Kara Yusuf bu sıra çok sayıda Türkmen kuvvetleri ile Aladağ yöresinde karargâh kurmuştu. Hoy üzerine yürümeğe karar vermişti. Ancak Tebriz'den gelen bu haberden sonra Emîrzade Pîr Muhammed yanındaki emîrleri ile sür'atle Tebriz'e yetişmişti. Burada Miranşah'ın maiyyet emîrlerini de yanına alan Pîr Muhammed, çok sayıda bir ordu ile (Arab kaynakları bu sayıyı 20 000 olarak vermektedir) Kara Yusuf'un üzerine yürümüşü. Hoy'a geldiğinde, Kara Yusuf'un öncü kuvvetlerinin Karadere'de bulunduğu dair yeni bir haber alınmıştı. Ancak Timurluların geldiğini öğrenen öncü kuvvetler derhal dönerek gelişmelerden Kara Yusuf'u haberdar etmişlerdi. Nihayet çekilen Kara Yusuf ve kuvvetlerini takip eden Timurlular Avnik'e kadar gelmişler, fakat kendisi ile herhangi bir temas imkânı sağlayamamışlardı⁵⁶. Burada görülüyor ki, kaynağa göre her hangi bir çarpışma olmamıştır. Ancak kanaatimiz odur ki, bu ifadeler bile yukarıda Arab ve Ermeni kaynaklarına göre verilen bilgilerin doğruluğunu göstermeğe yetmektedir. Çünkü genellikle Timur aleyhine gelişmelerde susmayı tercih eden *Zafernâme* yazarları bu

⁵³ Bk. Thomas de Medzopn, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie occidentale*. F. Nève Frans. trc. Bruxelles 1860, s. 61-62.

⁵⁴ Arab kaynaklarına göre bu sırada Musul'u da almıştır. Bk. İbnü'l-Furat, IX, s. 430; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 145 a, b; İbn Kadı Şuhbe, II, vrk. 109a; Makrizî, *Kitabü's-Sülûk* III. Fatih Ktp. Nr. 4379, vrk. 194 a. Krş. Faruk Sümer, *Kara Köyünlular*. Ankara 1967, s. 61-62.

⁵⁵ *Hâfız-ı Ebrû*, vrk 313 b.

⁵⁶ Bk. Şerefeddin Ali Yezdî, I, s. 540.

arada Şerefeddin Ali Yezdi, Kara Yusuf'un Aladağ yöresine gelerek karargâh kurduğunu ve Hoy'a yürümek istediğini söylemesi bile Kara Yusuf'un, Timur'un Deşt-i Kıpçak'ta faaliyette bulunmasından istifade ile atalarının yurduna dönmek ve yöredeki Timur kalıntılarını silmek için bölgesel ittifaka dahil üyeler gibi davrandığını açıklamaya yetmektedir.

§ 5. Bölgesel ittifakı güçlendirme çalışmaları

Yukarıda çizmeğe çalıştığımız siyasi görünüm sırasında dikkati çeken bir husus dörtlü ittifaka dahil üyeler arasında evvelce yapılmış anlaşmanın yürürlükte olmasıdır. Üstelik 1395/96 kışında I. Bayezid'e Timur tarafından yollanan, yukarıda geniş şekilde değindiğimiz, mektuptaki tehditlere rağmen, dostluk ilişkilerini daha da pekiştirdiklerine şahit oluyoruz. Buna dair pek çok somut örneklere sahibiz. Şöyle ki, 1396/97 yılında Timur emirlerinin Sivas'a müdahalesini, aşağıda değinileceği üzere gönderdiği askerî yardım ile önleyen Berkuk bilâhara Timur'un Türkiye ve Suriye'ye ikinci bir yürüyüş yapma olasılığına karşı ortak müdafaa ve ittifakı sağlamlaştırmak gayesi ile elçisini Sivas sarayına göndermişti. Çağdaş bir kaynak *Bezm u Rezm*'deki bu hususa ait bilgiler son derece dikkat çekicidir. Bu kaynağa göre, Mısır Memlûkları Sultanı Berkuk, Kadı Burhaneddin Ahmed ile kardeşçe geçinmekte, ittifaka riayet etmektedir. Sürekli olarak karşılıklı elçi ve mektuplar teati edilmekte bu arada her defasında kendisine kuvvetli yarış atları ve kıymetli kumaşlardan oluşan hediyeler Mısır sarayından gönderilmektedir⁵⁷. Yine aynı kaynaktaki bir diğer haberde, 1397 yılında Memlûkların Halep valisi değerli hediyelerle Sivas'a bir elçi göndermiştir. Elçi Halep ordusunun emrinde olduğunu ve istenildiği zaman sür'atle yardımına gelebileceğini beyanla, Şam Türkmenlerinin itaat altında bulunduğuna, hudut bölgesinde Sivas-Kayseri devletine karşı harpçu girişimlerde bulunmayacaklarına dair Berkuk'un teminatını getirmişti⁵⁸. *Bezm u Rezm*'deki bu bilgiler Arab kaynaklarında yer alan ifadelerle de doğrulanmaktadır⁵⁹. Öte yandan Timur'un bölgesel ittifaktan ayırmak istediği⁶⁰ I. Bayezid ile Memlûk Sultanı Berkuk arasında da dostluğu

⁵⁷ *Bezm u Rezm*, s. 528-529.

⁵⁸ *Bezm u Rezm*, s. 529.

⁵⁹ Krş. İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 149 a, 158 b.

⁶⁰ Bk. yukarıda not 12.

pekiştirecek yoğun bir diplomatik ilişki kurulmuştu. Nitekim tıpkı Kadı Burhaneddin Ahmed gibi hareket eden ve buhran sırasında oluşan pakta katılan I. Bayezid Timur'un açık tehditlerine rağmen dönüşünden sonra da müttefikleri ile ilişkilerini sürdürmüştü. Kadı Zeyneddin Sefer Şah'ı değerli hediyelerle Memlûkluk başkenti Kahire'ye göndererek dostluğu takviye ettiği gibi 1394'lerde kurulmuş olan paktın yürürlükte olduğunu göstermişti⁶¹. Nihayet bu yoldaki teşebbüslerin her zaman destekçisi olduğunu girişimleri ile ispatlamış olan Berkuk da Tolumin Ali Şah'ı Osmanlı başkentine gönderecektir. Arab kaynaklarındaki bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Berkuk bu hareketiyle Timur'un Türkiye ve Suriye'ye yeni bir istilâ hareketine girişme olasılığına karşı bölgesel dayanışma ve işbirliğini güçlendirmek istemektedir⁶². Ancak burada dikkati çeken ilginç bir durumla karşı karşıyayız. Bu da bölgesel ittifakın güçlenmesi çabalarının sürdürüldüğü sırada Kadı Burhaneddin Ahmed - I. Bayezid ikilisine dair bu yoldaki benzer girişimleriyle ilgili herhangi bir haberin kaynaklarımızda yer almamasıdır. Ancak kanaatimiz o dur ki, her iki devletin siyasi tarihlerine göz atıldığında, böyle bir teşebbüsün yokluğuna rağmen 1394'lerden sonra 1398 yazında Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümüne dek ilişkilerde şeklen de olsa bir dostane hava hâkimdir. Çünkü bunun aksi bir davranış vaki olsa idi yerli kaynaklara inikas etmesi gerekirdi. Nitekim Sivas - Kayseri devleti ile Osmanlı devleti arasında ilişkilerin 1393/94'lerden önce dostluk ve işbirliği ilkesine dayanmadığına dair kaynaklarımızda pek çok bilgi yer almaktadır. Ancak Timur'un Yakın-doğu'da görünmesi ve Türkiye'yi istilâya hazırlanması üzerine, şeklen de olsa düşmanlık ve kuşku yerini dostluk ve işbirliğine bırakmıştı. Buna rağmen her iki tarafta geçmişin verdiği derslerden ihtiyatlı hareket ettiği gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır. Nihayet aşağıda anlatılacağı üzere 1398'de Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümünden sonra gelişen olaylar da bunu açık bir tarzda doğrulamaktadır.

Ancak tüm iyi niyet ve çabalara rağmen bu bölgesel işbirliği uzun süre yaşayamamıştı. İlk kez Toktamış'ın davranışları ile yara almıştı. Toktamış tahtını kaybettikten sonra Litvanya'ya sığınmıştı. Bunların yardımı ile tekrar durumunu düzeltme mücadelesi verirken

⁶¹ Aynî, XX, s. 9; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 148 a, 149 a.

⁶² Bk. İbnü'l-Furat, IX, s. 457; İbn Kadı Şuhbe, II, vrk. 120 b.

bir yandan Memlûkluları kırmış öte yandan da I. Bayezid'in kuvvetleri ile Tuna nehri civarında savaşa girmişti⁶³. Bununla beraber kaynaklarımızda yer alan açık bilgilerin ışığı altında işbirliğinin bozulmasına yol açan gelişmelerin asıl Osmanlı devletinden geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü Timur gibi cihangirlik sevdası ile hareket eden I. Bayezid, Sivas-Kayseri devleti hükümdarının ölümünden sonra, bu devlete ait yerleri nihayet Mısır Memlûklı Sultanı Berkuk'un ölümünden sonra da Sultanlığın Türkiye içindeki topraklarını hâkimiyet sahasına dahil ederek ittifakı çökertmişti. Nitekim bununla ilgili olarak İbn Tagribirdi'nin *en-Nücum*'unda yer alan şu kayıtlar son derece ilginçtir: "Timur Sivas'ı alıp orada pekçok insan öldürdü. Bundan kısa bir müddet sonra Osman-oğlu'nun (I. Bayezid) elçileri geldiler. Osman-oğlu mektubunda Timur'a karşı iş birliği edip, Mısır Sultanı ile beraber olmayı istiyordu. Kendisi alçak gönüllülük ve tavazu gösteriyordu. Onun mektubuna kulak asan olmadı. İleri gelen emirler, şimdi dostumuz oldu. Fakat Sultanımız Berkuk öldüğü zaman ülkemize yürüyüp Malatya'yı almıştı. O bizim dostumuz değildir. O kendi ülkesini ve halkını savunsun. Biz de kendi ülkemiz ve halkımızı kendimiz savunalım⁶⁴."

§ 6. Timurluların 1396/97'lerde müdahalesi ve yeni gelişmeler

Timur'un Türkiye ve Suriye'de kendisine tabi ve işbirliği halinde bulunanlara karşı izlenen bu sindirme ve kayıpların telâfisi politikasından haberdardı. Nitekim gerek 1395/96 tarihili mektubundaki ifadeler⁶⁵ gerekse 1396/97 lerde, Batı İran ve Azerbaycan'ın idaresine memur oğlu Miranşah'ın Suriye ve Türkiye'ye yaptırdığı bir gösteri yürüyüşü, yine bu tarihlerde Timur elçisinin Erzincan'da bulunması bu hususa ait en belirgin örneklerdir. Nitekim yukarıda değindiğimiz Timurlu mütteliklerin sert çıkışları bu tarihlerde tekrar şiddetlenmişti. Timur'un emri ile girilen ve Miranşah idaresinde yürütülen bu hareketlerin iki istikamette olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri Bağdad ve Suriye istikametidir. Nitekim İbn Hacer de 1396/97 yılı olayları arasında, "Timur'un oğlu Miranşah'ın Musul ve el-Cezire'ye

⁶³ Bk. Aynı, XX, s. 22, 56; İbnü'l-Furat, IX, s. 462.

⁶⁴ İbn Tagribirdi, *en-Nucümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire* VI. William Popper nşr. California 1915-1923, s. 45-48.

⁶⁵ Bk. yukarıda not 12.

yürüdü ve Karakoyunlu Kara Yusuf bunun üzerine Suriye taraflarına kaçtı” demektir⁶⁶. Çağdaş bir Türkiye kaynağı *Bezm u Rezm*’deki yer alan “Kadı Burhaneddin Ahmed’in Erzincan seferine katılmak için hududa gelen Akkoyunlu Ahmed Bey Timurluların Bağdad ve Suriye’ye inceklerini duyunca geri döndü” şeklindeki bu kayıtda⁶⁷ yukarıda düşüncemizi doğrulamaktadır. İkinci istikamet ise Sivas’a yönelik olmuştur. Buna dair en geniş bilgi Arab kaynaklarında verilmektedir. Bunlardan İbn Hacer’de Timur emirlerinin Erzincan’a geldiği ve Sivas’a yürüyeceklerinden söz edilmektedir⁶⁸. Yine bir diğer kaynaktan ise, “Erzincan’a gelen Timur emirlerinin yanlarındaki kuvvetlerle Sivas’a yürüyecekleri haberi üzerine bölgede oturan Moğol oymakları (Samagar, Barambay, Çaygazan) adı geçen şehire saldırıya geçince, Kadı Burhaneddin Ahmed dostu Memlûklü Sultanından yardım istemişti” denilmektedir⁶⁹. Nihayet adamları aracılığı ile Timur’un hareketlerini devamlı kontrol altında bulunduran Berkuk, bir kısım Timur emirlerinin Erzincan’a geldiklerini öğrenince Temürboğa en-Mancukî’yi Şam’a gönderip sefer hazırlıklarına başlatmıştı⁷⁰. Öte yandan Kadı Burhaneddin’in yardım çağrısına olumlu cevap veren Berkuk, Suriye ordusunu Erzincan taraflarına göndermişti. İbn Arabşah’a göre bu sefere iştirak etmiş olan Şam valisi Tanam ordusu ile Erzincan’a gitmiş ve pek çok ganimetle geri dönmüştü⁷¹. Ayrıca Sivas’a gönderilen Memlûklü askeri de buradaki Moğol oymaklarının giriştikleri düşmanca davranışları zararsız hale getirmişti. Burada verilen izahattan sonra görülmektedir ki, Timur dönüşünden sonra aleyhine meydana çıkan gelişmeleri ve bağımlılarına karşı girişilen hareketleri önlemek istemektedir. Ayrıca hedef olarak da Kadı Burhaneddin Ahmed ve Karakoyunlular seçilmiştir. Çünkü bölgesel ittifakın Türkiye’deki üyelerinden en faali ve Timur’la bağlantısı olanlara karşı en sert tedbirleri uygulayanı Kadı Burhaneddin Ahmed idi. Karakoyunlular ise bölgelerinde Timur’a karşı amansız bir mücadele veren tek Türkmen topluluğu olarak baştan beri Timur’un antipatisini kazanmıştı.

⁶⁶ İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 149 a.

⁶⁷ *Bezm u Rezm*, s. 493-494.

⁶⁸ Bk. İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 158 b.

⁶⁹ İbn Hatib en-Nasiriyye, I, vrk. 48 a.

⁷⁰ İbn Kadı Şuhbe, II, vrk. 124 b.

⁷¹ İbn Arabşah, s. 67.

Hakikaten de bu tehlikenin bertaraf edilmesinden sonra Bir taraftan Kadı Burhaneddin Ahmed öte yandan Karakoyunlular tekrar bölgelerinde askerî faaliyetlere geçeceklerdir. Örneğin Karakoyunlu Kara Yusuf Suriye'den geri dönerek Musul'u tekrar hâkimiyet sahasına katmıştı⁷². Kadı Burhaneddin Ahmed'e gelince aşağıda anlatılacağı üzere Erzincan emîrlığı ve Karaman-oğulları topraklarına karşı kesin neticeler almağı amaçlıyan hareketlere girişmişti. Timurluların Türkiye'de tekrar görünmelerinden yarar uman ve bu davranışı hamilerinin kendilerini unutmadığı şeklinde yorumlayan Erzincan emîri Timurluların geri dönmediği haberini yayarak Sivas-Kayseri topraklarına saldırıya geçmişti. Ancak bu sırada Timur Semerkand'da idi ve Türkiye'ye gelmiş bulunan Miranşah'ın emirleride İran'a dönmüşlerdi. Bütün bunların verdiği rahatlık içinde Kadı Burhaneddin Ahmed Timur'a bağlı ve ona ileri karakol görevi yapan Erzincan emîrini kesin şekilde ortadan kaldırmayı hedef alan bir askerî harekâta girişmişti. Ancak Kadı Burhaneddin'in bu yoldaki faaliyetleri yeni değildi. 1394'de Timur'un Türkiye'den ayrılışından hemen sonra başlamıştı. Şöyle ki, ilk hamlede Mutahharten'in hâkimiyet sahasına dahil Koyulhisarı muhasara ile bağ bahçe ve evlerini harap etmişti. Sonra da Şarkî Karahisar'ı kuşatmıştı. Yayla mevsimini Köseadağ'da geçiren bölgesel ittifakın güçlü üyesi, Timur'un en sadık bağımlısı Erzincan emîrinin işini bitirmek için harp eksiklerini gidermeğe çalışmıştı. Nihayet Divanındaki'' *Gönlümi acebleme ger kasd-ı Erzincan ider*'' şeklindeki kayıt da Timur'a kayıtsız şartsız teslim olmuş Erzincan emîrlığının sonunun bir an önce gelmesini istediği hususunda duyduğu özlemi gayet güzel bir şekilde ifade etmektedir⁷³. Nihayet harekete geçen Sivas ordusu Erzincan İli'ne girince Kemah valisi huzura gelecek sadakatını bildirmişti. Bu defa Mutahharten'in düşmanlıklarından bıkmış olan Kadı Burhaneddin Ahmed, onu sindirmek için büyük bir şiddetle hareket etmişti. Bir ay müddetle Erzincan topraklarında tahribat ve mezalim yapmıştı. Hatta onun bu seferine Akkoyunlu Ahmed'de katılmıştı⁷⁴. Çünkü Timur'la iş birliği yapan Mutahharten onlara da çeşitli zararlar vermişti. Nitekim bu yürüyüşün sonunda herhalde Erzincan emîrlığını kontrol altına alma düşün-

⁷² İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 156 a.

⁷³ *Bezm u Rezm*, s. 475; *Kadı Burhaneddin Ahmed divanı*. T. D. K. nrş. İstanbul 1944, s. 183.

⁷⁴ *Bezm u Rezm*, s. 476-477.

cesi ile olacak Bayburt'a kadar olan bölgeyi Akkoyunlu Ahmed Bey'e ikta eden Kadı Burhaneddin Sivas'a dönmüştü. Ancak çok geçmeden Timur'a arkasını dayanmış olan Mutahharten tekrar harekete geçmişti. Bu kez Akkoyunlu Kara Yölük Osman Bey'de kardeşi Ahmed Bey'e isyan ederek Erzincan emîri ile birlikte harekete başlamıştır. Bugüne kadar dikkatlerden kaçan bu olay belki de Timur-Kara Yölük yaklaşmasının başlangıcıdır. Zira 1398 yılında Kadı Burhaneddin'i öldürecek olan bu Türkmen Bey'i Timur sayesinde Akkoyunlu devletinin kurucusu olarak tarihe geçecektir⁷⁵. Bu yeni gelişmeler üzerine bir kere daha Erzincan bölgesinde görünen Kadı Burhaneddin, *Bezm u Rezm*'de güçlü bir emir olarak nitelenen Mutahharten'e Pulur savaşında yenilmekten kurtulamamıştı (Ekim 1395)⁷⁶. Bu başarıdan sonra, Kadı Burhaneddin'in bölgeden çekilmesinden de yararlanan Mutahharten Akşehir yakınlarında görünmüştü. Bu tehdit karşısında Akşehir ve Suşehri muhafızlığına atanmış olan Bozdoğan-oglu Sa'd-ul-Mülk de Akşehir'i boşaltıp Sivas'a çekilmişti⁷⁷. Ancak hiç şüphesiz Mutahharten'in bu başarılarında yukarıda değindiğimiz, Miranşah emirlerin Türkiye içlerine doğru harekete geçmelerinin de büyük payı olmalıdır. Çünkü bu emirlerin faaliyetlerine devam ettikleri müddetçe Kadı Burhaneddin Sivas'tan ayrılamamıştı. Üstelik Karaman-oglu Alâaddin Bey'de bu sırada devlete karşı faaliyetlerini arttırmıştı. Hatta daha da ileri giderek devleti içten parçalamak istemiş ve Kayseri valisi Şeyh Müeyyed ile ilişki kurmuştu. Nitekim bölgesel anlaşma gereği Berkuk'un yardımları ile atlatılan bu tehlikeden sonradır ki Kadı Burhaneddin yine Erzincan'a karşı yürüyüşe geçecektir (1397). Ancak Timur yanlısı Karaman-oglu Alâaddin Bey ortağının yardımına dolaylı olarak yetişecek ve Kadı Burhaneddin'in Erzincan için arzularının gerçekleşmesine engel olacaktır. Burada dikkati çeken bir hususda Türkiye'deki Timur'a bağlı kuruluşlar arasında da bir dayanışmanın varlığıdır. Zira Karaman-ogulları ile Erzincan emîrlığının davranışlarında açık bir benzerlik ve meselelere yaklaşımlarında bir ortaklık hemen göze çarpmaktadır. Her defasında Kadı Burhaneddin'in hareket serbestisini engelleyici hareketlerde bulunmuşlardır. Şimdi de Kayseri'ye kadar ilerleyen Karaman-oglu

⁷⁵ Buna dair geniş bilgi için bk. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 150-162.

⁷⁶ Bk. *Mutahharten ve Erzincan emîrlığı*, s. 696-700.

⁷⁷ *Bezm u Rezm*, s. 486.

Alâaddin Bey şehri yağma etmişti. Çok geçmeden Karaman-oğulları ile birlikte hareket ettikleri anlaşılan Üçok ve Kınık Türkmenleri de başka taraftan Kayseri'ye yüklenip yağma ile uğraştıkları haberi Erzincan bölgesinde bulunan Kadı Burhaneddin'e ulaşmıştı⁷⁸. Karaman-oğlu Alâaddin Bey'in bu hareketi kader birliği yaptığı dostunu Kadı Burhaneddin baskısından kurtarmaktan başka bir amaca yönelik değildi. Her ne kadar Kayseri'yi daima kendi hâkimiyet sahasının tabii bir uzantısı olarak görmekte ise de güçlü hükümdar Kadı Burhaneddin'in buna imkân vermiyeceğini tecrübe ile öğrenmişti. Sür'atle Kayseri'ye gelen Kadı Burhaneddin Ahmed Timur'a bağımlı bu beyi cezalandırmak istedi. Ancak Kadı Burhaneddin Ahmed'in Kayseri'ye gelmesi üzerine Karaman-oğulları ve Türkmenler bölgeden çekilmişti. Buna rağmen Karaman-oğlu Sivas-Kayseri devletine karşı düşmanca tutumunu sürdürmüş bu kez de Kayseri valisi Şeyh Müeyyed aracılığı ile devlete yeni güçlükler çıkarma yolunu seçmişti⁷⁹. Nihayet bu teşebbüsünde başarıya ulaşan Karaman-oğlu Alâaddin Bey Şeyh Müeyyed'i devlete karşı ayaklandırmıştı. Bu isyanı bastırmak için tekrar Kayseri'ye gelen hükümdar, meseleyi istediği şekilde çözümledikten sonra Karaman-İli'ne girdi. Elçi aracılığı ile de Alâaddin Bey'e firar yolunu tutmayıp katî muharebeyi kabul etmesini istedi. Ancak Karaman-oğlu Alâaddin yine kaçarak Konya'ya çekilmişti. Bunun üzerine tam bir ay müddetle, Erzincan İli'nde yaptığı gibi, Konya, Niğde ve Larende'yi geniş ölçüde yağma ve tahrip etti (1396/97). Bu hareketten sonra Karaman-oğlu bir daha devlete karşı ciddi bir harekete girişmediği gibi yanında bulunan Moğol oymaklarından Samagarlılar Kadı Burhaneddine katılmışlardı. Nihayet sıranın kendisine geldiğini gören Erzincan emiri onun Timur ittifakından ayrılmasını havi mektubuna olumlu cevap vermek zorunda kalmıştı. Pulur savaşı sırasında esir ettiği askerlerle her türlü eşyayı iadeye hazır olduğunu, her sene hazinesine 300 000 akçe ile seferlerine asker göndermek taahhüdü ile sıkı bir şekilde Kadı Burhaneddin Ahmed'in tabiyetini kabul ettiğini bildirmişti⁸⁰. Burada açıklıkla görülmektedir ki, bölgesel ittifaka dahil Kadı Burhaneddin Türkiye'de Timur'la ilgisi bulunan kuruluşlara karşı sürdürdüğü

⁷⁸ *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 143.

⁷⁹ Bk. *Kadı Burhaneddin, Ahmed ve devleti*, s. 144-145.

⁸⁰ Keza bk. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 149.

korkusuzca mücadelede başarıya ulaşmıştır. Görüşümüz odur ki 1398 yazındaki ölümü biraz da erken olmuştur. Çünkü o yaşasa idi bu onurlu mücadeleyi bizzat Timur'un kendisine karşı da verecekti.

Öte taraftan Timur'un bağımlısı olan Karaman-oğulları Kadı Burhaneddin'in ülkesine karşı giriştiği saldırılar ve devlete bir iç sorun çıkarma çabalarından bir sonuç alamıyacağını anlayınca, bu defa dörtlü ittifaka dahil Osmanlı topraklarına müdahaleye başlamıştı. Emri altındaki oymakları Ankara ve Bursa yörelerine göndermişti. Hatta başlangıçta kısmî de olsa bazı başarılar kazanmıştı. Bu kuvvetler Anadolu Beylerbeyi Timurtaş'ı tutsak etmişlerdi. Şimdiye dek her türlü düşmanca davranışları I. Bayezid tarafından affa uğrayan ve Mısır Memlûklü Sultanı Berkuk'un da himayesini görmüş olan, Alâaddin Bey bu tutumu ile daha da tehlikeli olmağa başlamıştı. Onun Timur'la ilişkide olduğunu da bilen I. Bayezid için bu bey'i tedip etme zamanı gelmişti. Nihayet güçlü bir ordu ile Karaman topraklarına giren Osmanlı hükümdarı, Timurtaş'ın tutsaklık halinin kaldırılmasına rağmen yürüyüşüne devamla Akçay savaşında ona ağır bir darbe indirmişti. Bu yenilgi üzerine Konya'ya çekilen Alâaddin Bey'i esir almış, bilâharada Timurtaş'a teslim edilen bu bey öldürülmüştü (1397)⁸¹. Nitekim yukarıda da değindiğimiz, gibi, öteden beri Memlûkluların himayesinde bulunan bu bey'in öldürülmesi olayına Berkuk'un seyirci kalması da taraflarca bu bey'e duyulan nefreti gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu arada Mısır Memlûklü Sultanı Berkuk'un da boş durmadığı ve bölgesine yakın yerlerde Timur'la ilgisi bulunan beylere karşı faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak kaynaklarımızda onun askerî faaliyetlerinden söz edilmemektedir. Bununla beraber ülkesine komşu ve Timur'a tabi Mardin emîrliği üzerinde bir baskı kurduğu ve bunun sonucu da Mardin meliki İsa'nın onun itaatını tanıdığını görmekteyiz. Aynî'de 1397/98 yılı olayları arasında yer alan şu ilginç haber "yine bu yılda Mardin şehrinde Sultan Berkuk adına hutbe okundu. Bu haberi Mengliboğa gelecek yılın başında getirdi (801/1398). Beraberinde Sultan Berkuk'un ismi bulunan dirhemler de getirmişti. Mardin meliki İsa Sultana elçisini göndererek Timur'a tabi oluşundan dolayı özür diliyor ve kendisine itaatta devam ettiğini bildiriyordu. Buna mukabil Sultan Berkuk'da kendisine hâkimlik

⁸¹ Bk. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlılar madd.*, İA.

beratı ve hediye olarak da 30 000 dinar gönderdi⁸² düşüncemizi doğrulamaktadır.

§ 7. Kadı Burhaneddin Ahmed ve Berkuk'un ölümleri ile ortaya çıkan yeni durum

Sivas-Kayseri hükümdarı, Timur'un tehditlerine önem vermediğini her fırsatta açıklamıştı. Ancak, bölgesel savunma paktının (1394) yapımcısı Kadı Burhaneddin'in 1398 yazında Kara Yölük Osman tarafından öldürülmesi⁸³ Türkiye'de yeni bir dönemi başlatmıştı. Bizce bu öldürme olayında Timur'un payı vardır. Tıpkı Berkuk'un Dulkadirli Suli Bey'i ortadan kaldırmada uyguladığı metodu, Timur'da Kadı Burhaneddin Ahmed için uygulamış görünmektedir. Çünkü bu olaydan sonrada onun hep Timur'la işbirliği içinde bulunması da görüşümüzle tamamiyle uyum halindedir⁸⁴. Gerçekten de bu hükümdarın ölümü Timur'a tabi kuruluşlarda sevinçle karşılanmıştı. Hatta Timur'un kendisi bile bu haberden son derece memnun kalmış İbn Arabşah'a göre sevinçten âdeta uçmuştu⁸⁵. Ayrıca I. Bayezid'in de sonraki tutumu onun da bu memnunlar gurubuna dahil olduğunu göstermektedir. Burada hemen değinmek yerinde olur ki, Timur'a karşı Anadolu Türklüğünün savunuculuğunu yapan ve I. Bayezid'in pasif tutumu yanında, aktif hareketleri ile bunu ispatlayan Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümü aynı zamanda bölgesel dayanışma ve işbirliği döneminin de sonu olmuştu.

Çünkü Osmanlı hükümdarı I. Bayezid, öteden beri Türkiye'nin siyasî bütünleşmesi çabalarına karşı en büyük rakip gördüğü Sivas-Kayseri hükümdarının siyaset alanından çekilmesi ile Doğu'ya doğru yayılma engelini ortadan kalktığını görerek harekete geçmişti. Bunun yanı sıra Güney-doğu Anadolu'daki Memlûklü Sultanlığı arazisine sarkması, Timur'un gelişi ile başlayan, detente dönemini sona erdirmiş dostluk ve işbirliği yerini yeniden kuşku ve düşmanlığa bırakmıştı. Bu durumun ise Timur'a kolayca Türkiye ve Suriye'yi işgale götüren

⁸² Bk. Aynî, XX, s. 38-39; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 157 a.

⁸³ Ayrıntılı ve en yeni bilgiler için bk. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 156-159.

⁸⁴ Buna dair ayrıntılı bilgi bu araştırmamızın devamı olacak "Timur tarihine ait araştırmalar II. Timur'un Türkiye ve Yakın-doğu ile ilişkileri (1400-1402)" adlı yazımızda verilecektir.

⁸⁵ Bk. İbn Arabşah, s. 76; İbnü's-Şihna, *Menâzir*, vrk. 167 b.

yolu açtığından hiç şüphemiz yoktur. Her nekadarda aşağıda anlatacağımız siyasi gelişmelerde, Türkiye içinde Kadı Burhaneddin Ahmed'den boşalan yeri Osmanlı hükümdarı doldurmak istediği görülecekse de, dost ve müttefiklerini kaybetmiş, hâkimiyet sahası içinde kendisine muhalif unsurları barındıran I. Bayezid'in, Timur'a karşı tek başına bir şey yapamadığı görülmektedir.

İşbirliğinin devam ettiği dönemde olumlu bir hareketle 1397 yılında kazandığı Akçay savaşı sonunda Karaman-oğlu Alâaddin Bey'i yenen I. Bayezid, Konya, Larende, Develi ve Aksaray gibi Karaman-oğulları beyliğine ait şehirleri alarak sahile kadar ilerlemiştir⁸⁶. Böylece Karaman-oğulları beyliğine son vermiş olan Osmanlı hükümdarı, Kadı Burhaneddin Ahmed'in öldürülmesinden sonra Danişmendiye bölgesine inerek Amasya'yı almıştı. Kaynaklara göre de Kara Yölük Osman Bey tarafından muhasara edilmekte olan Sivas'ın idarecilerinin çağrısı ile büyük oğlu Süleyman Çelebi'yi sayıca çokluk bir ordu ile buraya göndermişti. Schiltberger'inde beraber bulunduğu bu kuvvetler Kara Yölük Osman Bey'i mağlûp ederek Sivas'ı Osmanlı topraklarına katmıştı. Bu sefer, Sivas-Kayseri devletinin sonunu getirmiş ve tüm toprakları Osmanlılar tarafından işgal edilmişti⁸⁷. Giderek 1399 yılında Memlûklü Sultanlığı tahtındaki değişiklikten istifade eden I. Bayezid, aradaki işbirliği ve dostluk ittifakının varlığını unutarak⁸⁸, Fırat üzerindeki Memlûklü nüfuz sahasına inmiş, Arab kaynaklarındaki bilgilere göre de Elbistan, Malatya, Darende ve Divriği'yi idaresi altına geçirmişti⁸⁹. Burada görülüyor ki, Osmanlı hükümdarı Orta Anadolu, Canik yöresinden sonra Orta Fırat bölgesini de ülkesine katarak Türkiye'nin siyasi bütünleşmesi yolunda önemli adımlar atmıştır. Ancak bir yönüyle olumlu olarak nitelendirebileceğimiz bu gelişmeler öte yandan Timur'a karşı müdafaa sisteminde büyük bir boşluk meydana getirmişti. Bu sırada Timur'un Hindistan seferi ile meşgul olması biraz da I. Bayezid'e rahat hareket etmek imkânı sağlamıştı denilebilir. Belki de o bu ânî ilhaklarla Timur'a gücünü göstermek istemiş, bu sayede onda Türkiye'ye gelme hususunda tereddütler hasıl olabileceğine inanmıştı.

⁸⁶ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-aşa* V. Mısır 1334, s. 368.

⁸⁷ *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 160-161.

⁸⁸ Krş. İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, VI, s. 45-48.

⁸⁹ Bk. Aynî, XX, s. 78, 108; İbn Hacer, *Inba*, I, vrk. 169 a, 181 b.

Hiç şüphesiz I. Bayezid'in başarıları sonucu ortaya çıkmış olan bu yeni durumdan en fazla etkilenen Timur'un Türkiye'deki bağımlıları idi. Bunlar arasında da, sözü edilen devrede, hâlâ siyasi hayatta faal rol oynayanı, Erzincan emîrliği idi. Çünkü Osmanlı hükümdarı yaptığı genişleme ile bu emîrliğe hudut komşusu olmuştu. Nitekim emîrliği üzerine düşen bu yeni tehdit karşısında onun yine hamisi Timur'a dayandığını görmekteyiz.

§ 8. Timur'un 1399/1400'lerde Yakın-doğu ve Türkiye'de tekrar görünmesi

İşte yukarıda genel hatları ile çizmeğe çalıştığımız, siyasî panoramayı oluşturan olayların vukua gelişlerinde, Timur Hindistan seferini yönetmekte idi. Nitekim bu seferi başarı ile sonuçlandıran Timur başkent Semerkand'da kısa bir süre dinlendikten sonra İran'a dönmüştü. *Zafername* yazarları, Timur'un bu bölgede görünmesinin temel nedenlerini saklama çabası içindedirler. Bunlara göre özellikle Azerbaycan ve yörelerine Ermeni ve Gürcü askerlerinin tecavüzler yaptığı, bunun sonucu reâyânın zarar gördüğünü haber alan Timur, bu yörelerdeki Timurlu düzene karşı girişilmiş faaliyetleri durdurmak için tekrar İran'a dönmüştü. Her halde Karakoyunluların ve Ahmed-i Celayîr'in faaliyetleri de burada kapalı olarak ima edilmek istenmektedir.

Bize göre biraz acele olarak bu bölgeye dönmesinin nedenleri:

1 — Oğlu Miranşah'ın bölgede Timurlu düzenin bozulmasına yol açan durumu,

2 — Türkiye ve Suriye'yi istilâ etmekteki kararlılığı karşısında artık zamanın kendi aleyhine çalışmaya başladığını görmesi idi. Kanımızca özellikle ikinci nokta Timur için gerçekten hayati önem taşımaktaydı. Çünkü, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Berkuk ölmüşlerdi. I. Bayezid yaptığı ilhaklarla Türkiye'nin siyasal bütünleşmesi yolunda önemli adımlar atmıştı. Ayrıca bölgesel savunma paktı çökmüştü. Bunun yanı sıra gecikme, Memlûklu Sultanlığındaki hükümdar değişikliğinin ortaya çıkardığı kararsızlığı ortadan kaldırmayacağı gibi, Türkiye'deki ilhakların I. Bayezid yönetimine ısınmasına yol açabilecekti.

Şimdi bu somut nedenleri biraz daha açarak durumu izaha çalışalım. Batı İran'ın yönetimi eline bırakılan Miranşah, 1396

sonbaharında Hoy civarında attan düşmüş ve kuvvetli bir beyin sarsıntısı geçirmiş, durumu o günden beri normale dönmemişti⁹⁰. Bu dönem zarfında da moral çöküntüsü içinde kendisini içki ve eğlenceye veren Miranşah, devlet meseleleriyle ilgisini kesmişti. Bunun doğal sonucu olarak da Timurlu idare mekanizması işlemez hale gelmişti. Timur daha Semerkand'da bulunduğu sırada Miranşah'ın muhalefet fikrinde olduğunu, yasak ve yosunu terk ederek devlete ait mal ve hazineyi cömertçe harcamaya devam ettiği haberini almıştı⁹¹. Nitekim İbn Arabşah'ın tam metnini verdiği ve Miranşah'ın niyet ve gayelerini aksettiren bir mektubu Timur daha Hindistan seferi sırasında almıştı. Bu mektubunda Miranşah babası Timur'a artık istirahate çekilmesi zamanının geldiğini hatırlatmakta idi⁹². Ayrıca Natanzî'nin kayıtlarına göre etraf hâkim ve idarecilerin Miranşah'ın bu tutumu yüzünden itaatı terkederek düşmanca tutum ve davranış içine girmişlerdi⁹³. İşte Timur'lu kaynakların zikrettikleri Gürcülerin ve Ermenilerin bölgedeki hareketleri hakikaten de Miranşah'ın bozuk düzen yönetiminin bir sonucu olduğu yukarıdaki izahattan açıkça anlaşılmaktadır. Nihayet Karakoyunluların ve Celayirli-lerin faaliyetlerindeki rahatlığı da buna bağlamak her halde haksızlık olmaz kanısındayız.

Somut nedenlerden ikincisine gelince; Bilindiği gibi Timur'un Türkiye ve Memlûkluk Sultanlığı üzerindeki emelleri 1393/94 seferi sırasında gerçekleşmemişti. Yöresel bazı başarılarına rağmen bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştı⁹⁴. Ancak her fırsatta buraları istilâ edeceğini açıklayan, aldığı tedbirlerle de bunu ispatlayan, cihanşûmul bir imparatorluk kurma mücadelesi veren Timur'un tekrar bu bölgelere döneceği tartışma götürmez bir gerçektir. Üstelik şimdi Türkiye ve Suriye'de meydana gelen radikal değişimler Timur için gecikmeyi imkânsız hale getirmişti. Çünkü Timur kendilerinden her zaman çekindiği iki rakipten kurtulmuştu. Bunlardan biri Timur'dan kork-

⁹⁰ Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 147; Natanzî, s. 372.

⁹¹ Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 150-151; Natanzî, s. 373; Devletşah Tezkeresi, E. Browne nşr. Leiden 1901, s. 330.

⁹² Bk. İbn Arabşah, s. 105 vd. Delhî fetihnâmesinin sureti, için bk. *Netayicü'l-efkâr münşeatı*. Üniversite Ktp. Nr. 399, vrk. 15a-25b,

⁹³ s. 372-373.

⁹⁴ Bk. *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, s. 121-126; *Türkiye ve Yakın-doğu üzerinde 1393/94 Timur tehlikesi*, s. 165-174.

madığını her fırsatta açıklamış olan Sivas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed (ölümü 1398 yazı)⁹⁵. idi. Diğeri ise Mısır Memlûklı Sultanı Berkuk'du (ölümü 1399)⁹⁶. Bu iki liderin ölüm haberini aldığında Timur'un gösterdiği memnuniyete dair kaynaklarımızda yer alan kayıtlar düşüncemizin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Örneğin İbn Hatib en-Nasriyya'nın haberinde, Berkuk'un ölüm haberini getiren kişi Timur tarafından 15 000 dinar ile taltif edilmişti⁹⁷.

Öte yandan Timur'un bu bölgelerle hiçbir zaman ilgisini kesmediğini gösteren kuvvetli delillere de sahibiz. Aslı kaynaklarımızdan biri Nizameddin Şâmî'nin *Zofernâme*'sinde bu hususu doğrulayan kayıtlar bulunmaktadır. Bu kaynağa göre Hindistan seferi sırasında Miranşah'ın Tebriz ve Irak'tan gelen elçilerinden Timur'un Bağdad, Şam (Suriye) Rum (Türkiye) ve Deşt-i Kıpçak hakkında bilgiler almıştır⁹⁸. Timur Kutluğ Oğlan'ın Özbek vilâyetinde ölümüyle halkın birbirine girmiş olduğu haberi kendisine bu sırada verilmişti. Yine Mısır ve Suriye'nin sahibi Berkuk'un ölümünden sonra devlet erkânı ve ümerânın birbirine güvenemeyerek muharebeye başladığı, bir kısım emîrlerin bu bunalım sırasında öldüğünü öğrenmişti. Ayrıca gözlemcilerin verdikleri bilgilere göre, Berkuk'tan sonra iktidar koltuğuna çocuk yaşta oğlu Ferec'in oturması sonucu Sultanlıkta bir otorite boşluğu meydana çıkmış, çocuk hükümdarın elinde hiç bir nüfuz ve imtiyaz kalmamıştı.

Böylece kendisine bölgede karşı durabilecek bir tek hükümdar kalmıştı o da Osmanlı hükümdarı I. Bayezid idi. Şurası bir gerçektir ki, her ne kadar I. Bayezid şeklen kendisi için güçlü bir rakip durumunda görünüyorsa da, gerçekte Türkiye'de silah zoru ile yapılan ilhaklar sonucu oluşturulan, oturmamış bir siyasî bütünleşmenin başı olarak Timur için cihanşümul imparatorluk idesini gerçekleştirmeğe uygun bir ortamın sahipliğini yapmakta idi.

İşte bu görünüm içinde bir durum değerlendirmesi yaptığını inandığımız Timur yine bölgede görünmüş ve sür'atle Türkiye, Irak ve Memlûklı hâkimiyet sahalarına yetişmek istemiştir. Bu yürüyüş

⁹⁵ Bk. yukarıda not 83.

⁹⁶ Bk. Şehabeddin Tekindağ, *Memlûklı sultanlığı*, s. 111 vd.

⁹⁷ I, vrk. 238 a.

⁹⁸ s. 206 vd.

öncesi Herat'ta bulunan Şahruh'a bir emirname gönderen Timur, ondan emirlerinden bazılarını sür'atle Azerbaycan'a göndermesini istemişti⁹⁹. Ayrıca emir Süleyman Şah'ı önden Tebriz'e yürümesini isteyen hükümdar¹⁰⁰ her batı seferine çıkışta yaptığı gibi devletin doğu ucunda güvenlik tedbirleri almıştı. Bu gaye ile Ömer Şeyh'in oğlu İskender'i Endican tarafına gönderdikten başka başkentini yönetimini de Emîrzade Muhammed Şah'a bırakmıştı. Bu ön hazırlıklardan sonra 1399 Eylülünde Semerkand'dan ayrılan Timur'a Rey'e geldiğinde Şahruh da tüm kuvvetleri ile gelip katılmıştı¹⁰¹. Nihayet babası Timur'un gelmekte olduğu haberini alan Miranşah, yönetimde gösterdiği kötü davranışlara rağmen Rey'den hareket etmek üzere bulunan hükümdara yetişmişti. Ancak iyi kabul görmedi. Üstelik hakkında tahkikat yapmak üzere Hoca Akboğa ve Celâl İslâm Tebriz'e gönderildi. Tahkikat heyeti devlete ait resmî kayıtları incelemeye tabi tutarak Miranşah'ın yönetimi sırasında keyfi bir tutumla dağıttığı hazineye ait para toplattırıldı. Onu bu tarz bir yönetime iten ve yörede Timurlu düzenin sarsılmasına yardımcı kişiler idam edildi. Şerefeddin Ali Yezdi, öldürülenler arasında devrin musiki ve şiir ustalarının kabarık bir listesini vermektedir¹⁰². Ne var ki 1399 seferi sırasında Yezdi'nin verdiği bu geniş bilgiye rağmen Şâmî susmaktadır. Ancak bunun nedenini izah güçtür.

1399/1400 kışını Karabağ'da geçiren Timur'a Şeki vilâyetinin yeni hâkimi Seyyid Ali'nin oğlu Seyyid Ahmed ile Şirvan meliki Şeyh İbrahim tabiiyetlerini bildirmişlerdi. Buna karşı onlara eski mansıb ve makamları iade edilmişti¹⁰³. Timur ilkbaharda büyük bir kurultay yapılmasını emretmişti. Öyle anlaşılıyor ki, bu toplantıda devletin iç ve dış sorunları ve yapılması istenen işler tümü ile müzakere edilmişti. Kaynakların susmasına rağmen görüşümüz odur ki, bu büyük kurultaydaki müzakerelerin ağırlık noktasını Türkiye, Suriye ve Irak'ın istilâsı sorunu teşkil etmiş olmalıdır. Ayrıca en ince noktalarına kadar plân ve programı hazırlandığı anlaşılan istilâ hareketinden önce ordu içinde disiplini sağlamak isteyen Timur, kurultayda

⁹⁹ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 152-153.

¹⁰⁰ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 153.

¹⁰¹ Şerefeddin Ali yezdi, II, s. 153-155.

¹⁰² Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 156; Devletşah Tezkeresi, s. 331.

¹⁰³ Şerefeddin Ali Yezdi II, s. 162.

bununla ilgili kararlar da almıştı¹⁰⁴. Genel ifade ile denilebilir ki, büyük kurultay, Türkiye ve Suriye'nin istilâsını amaçlayan seferin kusursuz hedeflerine ulaşabilmesi için her türlü tedbir ve kararın alındığı bir danışma meclisi olmuştur.

Nitekim zaman kayıbına fırsat vermemek için olacak kurultay kararlarının hemen uygulama safhasına konulduğunu görmekteyiz. Bizzat yönetimindeki ordu ile Gürcistan'a yeni bir sindirme hareketine başlarken, Emîrzade Rüstem'i de Irak-ı Acem bölgesine göndermişti. Bu herhalde Ahmed-i Celayîr'in muhtemel faaliyetlerini önlemek ve Bağdad'ı geri almak için kurultayda alınmış kararın uygulamaya konması idi. Emîrzade Rüstem Şiraz'dan Bağdad'a hareket etmişti. Luristan'da Sultan Ahmed-i Celâyîr'e bağlı kaleleri işgal eden Rüstem'in bilâhara Timur'dan gelen yeni bir emirle Şiraz'a dönmesi istenmişti¹⁰⁵. Ancak 1399/1400'de Timur'un Türkiye ve Yakın-doğu'da yeniden görünmesi ile bu yöreler üzerine düşen siyasî tehditten esasen korku ve telâşa kapılan Ahmed-i Celayîr Timurluları ansızın hudutlarına yakın görünce endişeleri daha da artmıştı. Çünkü Luristan bölgesinde kendisine tabi kalelerin sahipleri kaçarak Bağdad'a gelmişler onu durumdan haberdar etmişlerdi. Bu şaşkınlık içinde şehrin kapılarının kapatılmasını emreden Ahmed-i Celayîr kendisine ihanet ettiklerinden ve edeceklerinden şüpheye kapıldığı yakınlarından bir çoğunu öldürmüştü. Ancak sorumsuzca giriştiği bu öldürme olayları şehirde kendisine karşı güçlü bir muhalefeti oluşturmuştu. Yeni gelişmeler karşısında Bağdad'da kalmayı güvencesi bakımından sakıncalı gören Ahmed-i Celayîr, gizlice şehiri terk ile Musul'da bulunan Karakoyunlu Kara Yusuf'a sığınmıştı. Bölgesinde Timurlulara karşı gerçekten korkusuzca bir mücadele örneği vermiş olan bu seçi Türkmen beyi Ahmed-i Celayîr'i çok dostane bir şekilde karşılamıştı. Bilâhara de Emîrzade Rüstem'in Şiraz'a döndüğü haberinin alınmasından sonra da, bir müddet konuğu olarak kaldığı Kara Yusuf'a birlikte Bağdad'a dönme teklifinde bulunmuştu. Onu bu işe ikna için de çeşitli vaadlerde bulunmuştu. Neticede yanında Karakoyunlu Kara Yusuf olduğu halde Bağdad'a dönen Ahmed-i Celayîr herhangi bir güçlüğü uğramadan şehire hâkim olmuştu. Musul'da iken yaptıkları vaadlerin bir sonucu olarak da Kara Yusuf'a ve Bağdad dışında

¹⁰⁴ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 165-166.

¹⁰⁵ Şerefeddin Ali Yezdi, II, s. 166-167.

ordugâh kurmuş Türkmenlerine son derece kıymetli hediyeler takdim etmişti¹⁰⁶. Bir dereceye kadar kaderde ortaklık diyebileceğimiz bu yakınlaşma daha sonra da devam edecektir. Nitekim çok geçmeden Türkiye içlerine yürüyeceği haberini alınca da birlikte Memlûku sultanlığına iltica kararı alacaklardır¹⁰⁷.

Diğer taraftan Karabağ'dan Gürcistan için hareket eden Timur, Berda'da konakladığı sırada Türkiye'deki en sadık bendelerinden Erzincan emîri Mutahharten, Erzincan'dan gelerek yeri öpmüştü. Timur ise, Mutahharten'e izaz ve ikramda bulunarak ona tuğ, alem, nakkare vermişti. Bilâhara muhteşem hil'atler giydirmiş ve memleketine göndermişti¹⁰⁸. Burada bu ziyaretin nedeni üzerinde durmak gerekir kanısındayız. Acaba Mutahharten kendi isteğiyle mi böyle bir teşebbüste bulunmuştu? Yoksa Türkiye hakkında bilgi alınmak için mi, Timur tarafından yanına çağırılmıştı? Bize göre büyük kurultaydan sonra Mutahharten'in gelişi Timur tarafından yapılan bir çağrı sonucu gibi gelmektedir. Çünkü yaptığı hazırlıklardan sonra son bir kez Türkiye'deki siyasî durum ve gelişmelerden haberdar olmak istemişti. Bu bilgileri de kendisine ancak Erzincan emîri verebilirdi. Zira 1386/87'lerden beri kendisine sadakatle hizmet edebileceğini göstermiş olan Türkiyeli tek emîr bu idi. Timur'la ilgisini hiç kesmemişti. Zaman zaman ona kıymetli hediyelerden oluşan elçilik heyetleri göndermişti. Nitekim Hindistan seferi için Semerkand'a dönen Timur Miranşah'ın oğlu Ebubekr'i Tebriz'e uğurlarken Mutahharten'in armağanı kıymetli bir atı ona hediye etmişti¹⁰⁹. Bu arada Mutahharten'in Timur'un Erzincan emîrliğinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü ile ilgili davada da tamamiyle kendi yanında olduğunun, Osmanlı hükümdarınca resmen bilinmesini temine çalıştığı da gözden kaçmamaktadır. Nitekim daha sonraki Timur - Osmanlı diplomatik yazışmalarında Mutahharten'in hoşlandığı terimlere, Timur tarafından yer verilmesi de bu düşüncemizi doğrulamaktadır¹¹⁰.

¹⁰⁶ Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 168-169.

¹⁰⁷ Krş. Aynî, XX, s. 101; İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, VI, s. 44-47; Hâfız-ı Ebrû, vrk. 309 a, b.

¹⁰⁸ Nizameddin Şâmî, s. 214; Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 170-172.

¹⁰⁹ Bk. geniş bilgi için, *Mutahharten ve Erzincan emîrliği*, s. 687 vd.

¹¹⁰ Bk. Feridun Beğ, *Münşeatü's-Selâtin I*. İstanbul 1247, s. 132 vd.; Hüseyin Nevaî, *Esnad ve Mükâtebât-ı tarihi İran*. Tahran 1321, s. 115 vd.

Nihayet Gürcistan'da durumu kendi lehine düzenleyen Timur, Avnik'e gelerek ordugâhını kurmuştu¹¹¹. Bu suretle Türkiye, Irak ve Suriye istilâsına başlaması için geride artık hiçbir engel kalmamıştı.

§ 9. Sonuç

Şimdi verdiğimiz bu izahattan çıkan hakikaten garip sonuç üzerinde durmak istiyoruz. Eldeki kaynakların yeterince dikkatle gözden geçirilmesi suretiyle vermeğe çalıştığımız 1394-1400 yılları arasındaki Timur'un Türkiye ve Yakın-doğu ilişkileri içinde Osmanlı hükümdarı çok silik bir yer almaktadır. Türkiye'nin siyasî bütünlüşmesini temin iddiasında bulunan I. Bayezid, tıpkı 1393/94 harekâtı sırasındaki takındığı, pasif ve çekingen tutumunu devam ettirdiği görülmektedir. Timur'un Türkiye'yi istilâ hevesini engelleyecek hiç bir teşebbüste bulunmadığı gibi, bu hususda kendisine yardımcı olabilecek dostlarını da uyguladığı aceleci politika ile kırmıştır. Nihayet Timur'un 1400 yılında Avnik'ten hareketle Sivas'a kadar ilerlemesi, siyasî hayatının sonu olan Ankara yenilgisi ve gerisinde siyasî bakımdan parçalanmış bir Türkiye bırakması devrinin meselelerine gösterdiği umursamazlığın acı bir tezahürüdür. Nitekim bu düşüncelerimizin doğruluğu araştırmamızın devamı olacak "*Timur'un Türkiye ve Yakın doğu ilişkileri 1400 - 1402*" adlı yazımızda kesin hatları ile ortaya çıkacaktır.

¹¹¹ Nizameddin Şâmî, s. 216; Şerefeddin Ali Yezdî, II, s. 174-179.

SAFEVÎLERİN KÖKENİNE DAİR

MİRZA ABBASLI

Safevilerin Atalarının Araplaştırılmasının Tarihi Nedenleri

XVI-XVII. yüzyıllardan bu yana ve özellikle Safevî egemenliği yıllarında (1501-1722) oldukça geniş tarihî-edebî kaynaklar yaratılmıştır. Safeviler dönemini genişçe aksettiren bu tarihî-edebî kaynaklarda¹ I. Şah İsmail-i Hatâyî'nin ulu babaları, aşağı yukarı yirmi beş kuşaktan ibaret bir soy zinciri ile yedinci İmam Musa Kâzım'a (ölm. M. 790) sonra da İmam Ali b. Ebi Talib (M. 598-661 M.) ve Peygamber'e (M. 570-632) kadar çıkarılmıştır.

XVI. yüzyılın bazı kaynaklarında ise Safevilerin nesepnamesi Hz. Nuh'a, hatta Ebu'l-beşer (insanların atası) sanılan Âdem'e dek götürülmüştür².

Lâkin Safeviler "Nesepname" sinin böyle apaçık efsanevî niteliği orta çağların ahlâkında ve geleneklerinde uzun süre bir tepkiyle karşılanmamıştır.

Safevilerin kendileri de bilinçli olarak sosyal ve politik amaçlara yönelerek Nesepname'nin bu duruma sokulmasına göz yummuşlar

¹ خوندمیر — حبیب السیر فی اخبار افراد بشر ؛ میرخوند ، روضة الصفا ابراهیم امینی — فتوحات شاهى یاخود قاریخ شاه اسماعیل ، مؤلفی معلوم اولمایان عالم آرای شاه اسماعیل ؛ حسن بیگ روملو — احسن التواریخ ؛ قاضی احمد غفاری قزوینی ، تاریخ جهان آرا ؛ اسکندر بیگ منشی ؛ تاریخ عالم آرای عباسی ؛ جلال الدین محمد منجم باشی — تاریخ شاه عباس صفوی ؛ قاضی احمد بن شرف الدین حسین حسینی — خلاصة التوریک ؛ ولقی شاملی — قصص الخاقانی ؛ سام میرزا ، مخنة سامی ، علی شمس الدین بن حاجی حسین لاهیجی — تاریخ خانى ؛ شرف الدین بید لیبی — شرفنامه ، میریحیی قزوینی — لب التواریخ ؛ زین العابدین علی — تکلة الاخبار ؛ میرزا طاهر وحید — تاریخ آل صفوی ؛ میرزا بیگ بن حسین الحسن الجنائلی — روضة صفویه ؛ حسین بن محمد الخاکی شیرازی — منتخب التواریخ ؛ شیخ حسین بن شیخ آبدال زاهدی — سلسلة النسب صفویه ؛ بوداق قزوینی — جواهر الاخبار ؛ حاجی زین العابدین شیروانی — بستان السیاحه والاخر ...

² اسکندر بیگ منشی — تاریخ عالم آرای عباسی ، چاپ تهران ، (H. 1314/M. 1894)

kendilerinin Peygamber soyundan olduklarını inandıрмаğa çalışmışlar ve bunun ispatlanması için de çaba harcamışlardır³.

Lâkin bütün bu çalışmalar birçok efsanevî, menkabevî rivayeti tekrarlamak, methiyeler söylemek çerçevesinden dışarı çıkmamıştır. Birçok Ortaçağ tarihçileri her ne denli büyük büyük tanınmış eserler yazmışlar, o çağın toplumsal ve tarihî olaylarını oldukça geniş ve etraflı bir biçimde tasvir etmişlerse de Safevilerin ulu atalarının imamlar soyuna bağlanmasına ufacık bir dayanak ve soy ilgisi bulamamışlardır. Bu konuda ilk kaynaklardan bazısının fikir yönünden değiştirilmesi de istenilen sonucu vermemiştir.

Safevilerin ecdadı konusunda çok önemli sayılabilecek ilk kaynak olan, *Safvetü's-Safa*'nın müellif nüshasının da bilim âlemince günümüze dek bilinmemesi dolayısıyla birçok meseleler katılıp karıştırılmıştır. Bu meselelerin ilk kaynaklar arasında ilmî bir görüşle tahkik ve tahlil edilmesine de imkân yoktu. Bazı Avrupalı bilim adamları, Safevilerin ecdadı konusundaki ilk bilgilerin belirli yönlerini tahrif eden kimi İran âlimleri, önce Safevilerin menşelerini ve sonra da onların itikadlarını istedikleri gibi izah etmeğe çalışmışlardır. XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başından bu yana, özellikle I. Şah İsmail (1486-1524), onun oğlu ve halefi Şah Tahmasb (1512-1578) döneminde Şiilikten siyasal çıkarlar sağlamak amacıyla *Safvetü's-safa*'nın çeşitli yerlerinde yapılmış yer yer değişiklikler, inceleyicileri de az çok etkiliyordu.

³ Elbette soyunu Hz. Muhammed'e, İmam ve halifelere bağlamak, Safevilerin yararlandıkları dönem için yeni bir olay değildi. Hele VII. yüzyılda başlayan tarikat didişmeleri, çıkar çatışmaları, meslekî ve siyasî çekişmelerde bundan bol bol yararlanılmıştır. Bu sorun İsmailî-Fatımîlerin değişik zamanlarda egemenliği ele geçirmelerinde de önemli rol oynamıştır.

Politik çatışmalar ve egemenliği ele geçirmek için ortaya çıkan yüzlerce Mehdi de bunlardan idi. Corci Zeydan'ın yazdığına göre hele Hz. Muhammed'in ölümünden (632 M.) az sonra hilâfet ile birlikte Nakibu'l-eşraf نقیب الاشرافlık görevi de verilir. Bu görevi yapanlar Peygamber ailesine de bir çeşit kayyumluk eder mis. Peygamber soyundan gelenlerin doğanlarını ve ölenlerini kaydedermiş. Hatta onların evlenmeleri ve aile ilişkilerine de nezaret ederlermiş. Peygamber evladı kendi soylarından olanlardan kız alıp veriyorlarmış. Bu da onların evlâdının lekelenmesine engel olmak içinmiş. Nakibu'l-eşraflık, halifelik makamından sonra Abbasiler devrinde de (750-1258) en yüksek vazife sayılmış Bkz.: جرجی زیدان — تاریخ مدینت اسلام، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، جلد اول، چاپ تهران، ۱۳۳۳ شمسی / M. 1954، ص. ۳۵۴-۳۵۳.

Biz sonunda *Safvetü's-safâ*'nın çok mükemmel olan en eski el yazmasını, yani İbn Bezzaz adıyla tanınan Tevekkülî b. İsmail b. Hacı el-Erdebilî'nin hazırladığı ilk müellif nüshasını tespit ederek, mikrofilmni ve fotokopisini elde edebildik. Eserin bu müellif nüshası, (H. 759/ M. 1357) yılında tamamlanmıştır.

Böylece, artık Safevilerin atalarının menşei konusunda yanlış görüşler ileri sürülmesine, onların Şeyh Safî zamanındaki inanç ilgilerinin bilim-dışı yollar ve ihtimallerle izah edilmesine ve bilimsel konularda şüphe ve karışıklıklar yaratılmasına yer kalmamıştır.

Zaten *Safvetü's-safa*'nın çok mükemmel olan bu ilk müellif nüshasında da Birinci Bab'ın در ذکر نسب قدس سره başlığıyla verilmiş birinci faslının başlangıcı ile, eserin 680 sayfaya yakın esas bab ve fasılları arasında, Safevilerin nesebnamesiyle ilgili olarak açık çelişkiler vardır. Bu faslın başında verilmiş olan nesebnamede ve bundan sonra anlatılan inandırıcı olmaktan uzak, safça söylenmiş hikâyelerde Safevî soyunun kökünü Şîa imamlarına ve Hz. Muhammed soyuna bağlama çabaları açıkça görülmektedir⁴. Ancak sonraları demek oluyor ki, eserin bütün babları ve fasıllarında bu eğilim büsbütün red ve inkâr edilmiş, Şeyh Safî'nin değil imamlar ve Hz. Muhammed soyu ile, hatta Şialıkla da ilişkili olmadığı, İslâmiyetin tarikat akımları ve mücadelelerine bir hoşgörülle baktığı, bu tür çekişmeleri ve aşırı dinî görüşleri hoşkarşılamadığı anlatılmıştır.

Bu meselelerin tahlil ve araştırmasından önce bu noktaya dikkati çekmek istiyoruz :

«صفوة الصفا»، «تاریخ گزیده»، «نزهت القلوب»، «تاریخ عالم آرای
 امین»، «حبیب السیر»، «روضه الصفا»، «جهان آرای شاه اسماعیل
 صفوی»، «تاریخ جهان آرا»، «تاریخ عالم آرای عباس»، «تاریخ شاه
 اسماعیل صفوی»، «تاریخ شاه عباس صفوی»، «روضه صفویه»، «لب
 التواریخ»، «سلسله النسب صفویه»، «تاریخ فرشته»، «سقیمته الاولیاء»،
 «ریاض السیاحه»، «تذکره بقائی»، «تذکره غریبی»، «ریاض العارفین»،
 «روضه الصفای ناصری»، «هفت اقلیم»، «مجمع الفصحا»

⁴ «*Safvetü's-Safa*» (müellif nüshası) vr. 7 b-8 a.

gibi kaynaklardan anlaşılır ki, Şeyh Safî'nin ömrünün son günlerinde, yandaşlarının pek çok arttığı Azerbaycan, Gilân, Küçük Asya (özellikle Diyarbakır, Rumeli, Anadolu, Dulkadir, Karaman, Varsag, Niksar, Menteşe ve öbür vilâyet ve emaretlerden Kirman, Fars, Mazenderan, Horasan ve Türkmenistan'da, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'da yayılmışlardı. *Safvetü's-safa*'nın birçok hikâyelerinde Şeyh Safî ile görüşme ve tövbe telkini için Lübnan'dan, Haleb ve Basra'dan, Hicaz, Dımışk taraflarından gelen misafir sufilerden, o yerlerdeki daru'l-irşade bağlı zaviyelerin faaliyetlerinden söz edilir⁵.

Yine *Safvetü's-safa* müellifi, Şeyh Safî'nin Türkistan⁶, Karahıtay, Çin Türkistanı⁷, Hindistan ve Serendib (Seylân) çevresindeki taraftarları⁸, üç yıllık yol meşakkatine katlanıp gelen yolcu ve ziyaretçileri bize bu konuda bir fikir vermektedir.

Doğunun çok önemli ve milyonları kapsayan, büyük bir kütle akımı sayılan Safeviyye'nin kurucusu ve önderi Şeyh Safî, eğer belirli bir tarikata bağlı ve sınırlı kalsaydı, Şîilik ve Sünnîliğin çeşitli gruplarını ve böylece de tasavvufî ve arifâne akımlara bağlı olanları Daru'l-irşad etrafında birleştiremezdi. İlk kaynaklardan, başta *Safvetü's-safa*'daki hikâyelerden anlaşılıyor ki, Şeyh Safî'nin müritlerinin çoğu Şafiî ve Hanefilerden olsa da, onların içerisinde birçok Şiâ (özellikle İsnâ-âşerî ve İsmailîler) ve böylece de Mevleviyye, Kübreviyye, Ahîlik v.b. çok yayılmış ârifane meslek taraftarları sayı bakımından büyük yer tutmuştur. Şeyh Safî'nin irşad şeceresi aynı zamanda ortaçağların daha önemli tasavvufî, ârifane bir akımı sayılan Sühreverdiyye ile de ilgili sayılır. Buna göre de Safeviyye tasavvufî akımının varisi ve sürdürücüsü olarak onunla bağlı olan hânîkâh ve zaviyeleri de birleştirip kapsardı. Şunu da kaydetmemiz gerekir ki, Safeviyye taraftarları içerisinde biraz da Budist ve Hıristiyanlar varmış.

O halde, *Safvetü's-safa*'nın başlangıcında Şeyh Safî'nin Hz. Muhammed'e, İmamlar soyuna bağlanması için anlatılan menkabevî hikâyelerin mahiyeti nedir? Bunu önce açıklamamız gerekecektir.

Safvetü's-safa'nın 1. Babının در ذکر نسب قدس سرّ başlıklı birinci faslı izahatsız düzeltilmiş adlar şeceresiyle başlıyor. Burada Şeyh Safî'nin

⁵ Ayn. e. vr. 25a 215b, 217, 219b, 223b, 380-381, 384, 388 ve i.

⁶ Ayn. e. vr. 322b,

⁷ Ayn. e. vr. 215b, 322, 323, 381.

⁸ Ayn. e. vr. 322a, 324.

dedelerinin adı sadece söyleniyor. Onun 20. dedesi Ebu'l-Kasım Hamza yedinci İmam Musa Kâzım'ın (Ölm. 183 H./799 M.) evlâdından biri gibi gösterilir. Şeceresi birinci İmam Alî b. Ebu Talib'e dek uzatılır. Bunun ardından bu şecereyi doğrulamak için başlıca delil olarak üç hikâye söylenir. Biz şimdilik *Safvetu's-safa*'nın bütün sonraki bab ve fasıllarında döne döne tekrarlanan, birbirini tamamlayıp tasdik eden şerh ve müddeaları dikkate almasak da bu hikâyeler kendi mantıksızlığıyla kendi kendini anlamsızlaştırır. Hem de nesebname şeceresinin tamamıyla yapma, sonradan uydurma olduğunu açığa koyar. Bunun için bu hikâyelerin mazmununa bakmak yeterlidir. Birinci hikâyede şöyle denir :

«سلطان المشايخ في العالمين ادام بركته على العالمين (يعنى شيخ صدرالدين)
فرمود که شيخ قدس الله سره فرمود که در نسب ماسیادت هست، لیکن
سوال نکردم که علوی یا شریف و همچنان مشتبه بماند»⁹

Şeyh Safî'nin ölümü sırasında Şeyh Sadreddin her çeşit eğitim ve öğretimden sonra ömrünün tam olgunluk çağına erişmişti. Mürşitlik tecrübesi de kazanarak, otuz bir yaşından itibaren Daru'l-irşat'da halife ve Safeviye'nin başı oldu. *Safvetu's-safa*'nın birçok fasıllarından, özellikle Şeyh Safî'nin tasavvufî, ârifâne ve felsefî görüşlerinin tahliline hasredilmiş bölümlerinden¹⁰ açıkça görünür ki, Şeyh Safî ve Şeyh Zahid Gilanî, geleceğin nüfuzlu halifeleri olarak günlerinde geçerli olan bilgilerle çok iyi yetiştirilmişlerdir. Elbette dünyevî ve ruhanî ilimleri, şeriat ahkâmını, İslâm tarihini derinden benimseyen böyle bir şahsiyetin 31-32 yaşlarındayken babasının Hz. Muhammed ve İmamlar kuşağı ile bağlılığını sanki açıkça düşünmemesinde, hatta babasının ölümünden birçok yıl geçtikten sonra da Alevî ya da Şerif olduğunda şüphe ettiğini söyleyecek kadar saf olduğunu izah etmeğe asla gerek yoktur. Eğer onların böyle bir mensubiyeti olsaydı, onu bütün inceliğiyle Şeyh Sadreddin'in bilmemesine imkân yoktu.

Safevî soyunun Peygamber ve İmam soyu ile ilişkisini göstermek amacıyla uydurulan ikinci ve üçüncü hikâyeler de şöyledir: Gûyâ

⁹ *Safvetu's-safa* (müellif nüshası), varak 7b-8a. Dünya şeyhlerinin sultanı ve dünya üzerinde hayır duası daim olan [Şeyh Sadreddin] der ki: "Şeyh Safî bildirmiştir ki, bizim soyumuzda seyyitlik vardır. Lâkin ben sormamıştım. Alevilik mi şeriflik mi? Böylece de şüpheli kaldı.

¹⁰ Aynı eser vr. 107-150 v. sonrası.

Şeyh Safî Tebriz'deyken, oranın âlim ve fazıl kişileri, onun yanında toplanırlar. O sırada, Seyyid Haşim b. Seyyid Hasen el-Mülkî adlı bir genç de onun yanına gelir. Şeyh, bu genci saygıyla karşılar, Az sonra ak sakallı biri içeri girer. Fakat, Şeyh Safî ak sakallı kişiyi genç Seyyit gibi iyi karşılamaz. Yanındakiler buna şaşar kalırlar. Şeyh'den bunun nedenini sorarlar. Gûyâ Şeyh şöyle der: Bu gence saygı göstermenin nedeni, o hem konuktur, hem de benim akrabam-dandır. Bu cevaptan sonra Şeyhin karşısında saygıyla baş eğen Seyyid Haşim şaşırıp kalır ve sorar: Acaba Şeyh de seygid ve de Alevî mi? Gûya Şeyh bu soruya beli (evet) cevabını verir. Bu olaydan sonra birçok yıllar geçer, Seyyid Haşim Şeyh Safî'den niçin onun Hasenî ya da Huseynî olduğunu öğrenmediği için pişmanlık duyar. Şeyh daha bir süre yaşadığı halde Seyyid yine bunu ondan sormaz. Hikâyenin sonunda şöyle bir şey daha var. Seyyid Haşim hastalanır, bu durumda bir gece Şeyh Safî'yi rüyasında görür. Hekimlerin çare bulamadığı hastalığı iyileştirdikten sonra Şeyh ona der ki: "Seyyid, niçin oğlum Sadreddin'e Huseynî olduğumu söylemedin?"

Görülüyor ki, gibi hikâyelerde de yine Şeyh Sadreddin gibi âlim bir kişinin kendi atasının Seyyidliğini bilmemesinden ve ancak Seyyid Haşim gibi birinin ruyasından sonra kendilerinin Huseynîliğinden haberdar olmasından söz edilir.

Bu konuda Seyyid Zeyneddin'den rivayet edilen üçüncü hikâye öncekilerden de ilkel ve safçadır. O hikâyeye de şöyle:

«سید زین الدین گفت که نوبتتی فرزند شیخ قُدّس سرّه خواجه محی
الدین پیش والدّه کریمه خود رفت. . . وگفت از برای خویشان من سفره می
باید والدّه گفت خویشان تو کدا. اند گفت سید زین الدین وجماعات سادات که
آمده اند والدّه گفت که ایشان سید اند خویشان توجه گونه باشند شیخ
قُدّس سرّه بشنید فرمود بلی راست میگوید ایشان خویش اند و ما را نسبت
سیادت هست»¹¹

¹¹ *Safvetu's-Safa* (müellif nüshası) vr. 8. "Seyyid Zeyneddin dedi ki: "Bir kez Şeyh Safî'nin oğlu Hâce Muhyeddin annesinin yanına gelip : Benim akrabam için sofraya hazırlamak lâzımdır, dedi. Annesi sordu: Senin akrabam kimlerdir? Cevaben: Seyyid Zeyneddin ve Seyyitler topluluğu. Anası, onlar seygid midirler? Nereden senin akrabam olurlar? Diye sordu. Şeyh Safî, bu sohbeti işiterek der ki: Hâce Muhyeddin doğru söylüyor. Onlar akrabamızdır. Bizim soyumuzda seygitlik vardır".

Buradan da anlaşılır ki Şeyh Safî'nin gûya İmamlar soyuna bağlılığından o vakte dek karısı Bibi Fadime'nin bile haberi yokmuş. Bibi Fadime, Şeyh Safî'nin hocası ve ruhanî rehberi Şeyh Zahid Gîlanî'nin kızıdır. O, *Safvetu's-safâ* ve Safevilere ait ilk kaynaklarda babasının hanikahında cereyan eden meslekî meselelerde söz sahibi bir kadın olarak tasvir edilmiştir.

Böylece de *Safvetu's-safâ*'nın baş tarafında Safeviler soyunun İmamlara bağlanması ya da Seyyidleştirilmesi delilleri o koskoca eserde üç kıssa ile bu inandırıcı olmayan hikâyelerden ibarettir. Ve eserin hiçbir yerinde bir daha bu meseleye değinilmiyor. Oysa *Safvetu's-safa*'nın bütün bab ve fasıllarında anlatılan bütün hikâyelerin mazmunu, biri öbürünü tamamlayan izahları Şeyh Safî'nin tasavvufî, ârifâne görüşlerinin tahlil ve açıklamalarından ibarettir. Hatta onun İmamlar soyuna bağlılığını ve hatta Şialığını da tümüyle reddeder.

Acaba niçin *Safvetu's-safa*'nın evvelindeki neseb-name şeceresini doğrulamadan önce, bütün bu hikâyelerin kitaba katılmasına imkân verilmiştir, bunlar ne zaman ilâve edilmiştir?

Safvetu's-safa'nın başlangıcından sonuna dek tertip edilirken eğer nesepname şeceresi ve bu hikâyeler mevcut idiyse, o halde niçin sonraki bab ve fasıllarda birbirinin ardınca gelen hikâyelerde esas mefkûrevî meselelerin izahiyle uyuşmamış, ilgilendirilmemiş aksine red ve inkâr edilmiştir?

Bu sorunları, Şeyh Safî'nin hayat ve faaliyetlerine hasredilmiş başka bir esere¹² dayanarak mümkün olduğu kadar aydınlatılabildiğimizi sanıyoruz. Bütün bu incelemenin sonucu şudur: Şeyh Safiyüddin Ebu'l Feth Erdebilî (12 Muharrem 735 H.) de öldüğünde otuz bir yaşındaki oğlu Şeyh Sadreddin daru'l-irşad'ın mürşitlik makamına geçer. İlk kez *Safvetu's-Safa* ve benzeri ilk kaynaklarda belirtildiği gibi Şeyh Sadreddin hilâfetinin ilk yıllarında, İlhanî İmparatorluğunun çökmesi ve parçalanması ile ilgili olarak, çağının sosyal ve politik olaylarına iyiden iyiye karışmaya başlar. Yandaşlarının belirli grupların silahlanmasını, hem darul-İrşad, hem de Erdebil yöresinin dağlık yerlerinde silâhlı gruplar yerleştirir¹³. O, savunduğu bazı fikirleri (mukavemetle karşılaştığı zaman) silâhlı grupların desteğiyle

¹² İki ciltlik Şah İsmail monografyasında Şeyh Sadreddin'in hayatına ve faaliyetine dair bilgi verilmiştir;

¹³ *Safvetu's-Safa* (müellif nüshası), vr. 382, 303.

halletmeğe çalışır¹⁴. Şeyh Sadreddin, yandaşlarına karşı şehir ve kırsal bölgelerde yerli emirler karşı çıktığında, onlara zorla silahlı mücadele yapılmasına izin verir¹⁵. Böyle çatışmalara doğrudan¹⁶ ya da dolaylı olarak katılır¹⁷.

Şeyh Sadreddin'in sosyal ve siyasal meselelere karşı derin ilgisine ve açıktan açığa karışmasına karşı olan bir kısım halifeleri ve Sefeviyenin vilâyetlerdeki hânîkâh ve zaviye başları (birçok meslekî cereyanlarda olduğu gibi) ayrılma, parçalanma eğilimlerini kızıştırmak için faaliyete geçerler¹⁸. Bütün bunların sonucunda Şeyh Sadreddin'in halifelığının ilk dönemleri oldukça gergin, daha maceralı, çatışmalı bir hal alır.

Özellikle zulmüyle tanınmış ve gittikçe de gaddarlaşan Melik Eşref Çobanî ile (egemenliği 1344-1356) siyasî anlaşmazlıkları su üstüne çıktıkça birçok kez tehlikeye maruz kalır. Şeyh Sadreddin'e birbiri ardınca birkaç kez suikast yapılmışsa da yandaşlarının yardımıyla vaktinde haber alır ve kendini kurtarabilir¹⁹.

En sonunda Azerbaycanı yağma edip çiğneyen Eşref Çobanî aleyhine ahaliyi isyana teşvik etmekle suçlandırılır.

Melik Eşref kendi emirlerinden Orgunşah'ı Erdebil Daru'l-irşâdına gönderir²⁰. Şeyh sadreddin ise gerekli mukavemeti yapamayacağıını anlar ve takriben 1354 yılında bazı halifeleriyle Gilân'daki yandaşlarının yanına kaçır ve bir süre orada kalır²¹. Melik Eşref onu ele geçirmenin bütün yollarını denerse de başaramaz. Şeyh Sadreddin ise Melik Eşref'in egemenliği Kızıl-orda Hanı Cani Bey tarafından yıkılıncaya değin onun aleyhindeki çabalarını sürdürür²². O, Gilân'da kaldığı sürece hem Azerbaycan'daki yandaşları ve Darul-İrşad'daki halifeleri, hem de Cani Bey ile ilişkiler kurar.

Şu cihete özellikle dikkat etmek gerekir ki, bütün illerde bir yandan İlhanî İmparatorluğunun vâris ve devamcıları, özellikle Çoba-

¹⁴ *Safvetu's-Safa* (müellif nüshası) vr. 300-303.

¹⁵ Aynı eser vr. 286-287, 288-289 b. ve s.

¹⁶ Aynı eser 306a.

¹⁷ Aynı eser vr. 282, 300, 303.

¹⁸ Aynı eser vr. 286, 289.

¹⁹ Aynı eser vr. 309.

²⁰ *Safvetu's-Safa* (müellif nüshası)

²¹ Aynı eser, vr. 309-310.

²² Aynı eser, vr. 309-311.

niler ve Celayiriler arasında, diğer yandan da Gilan, Mazenderan, Horasan gibi yerlerde bağımsızlık için güçlü teşebbüslere girişilmişti. Bu hareketlere ise Şiiliği benimsemiş, tasavvufî akımların başlıcaları önderlik ediyorlardı²³.

Şeyh Sadreddin'in hayat ve faaliyetleri dikkatle araştırıldığında, gerek Gilân'da bulunduğu yıllarda (takriben 1354-1356), gerek daha sonraları bütün hareketlerde Horasandaki ünlü Servedar Harekâtı²⁴, Mazenderan'da Mer'eşilerin öncülük ettiği²⁵ hareketler de dahil hepsiyle ilgilidir.

Şeyh Sadreddin 1356 yılında Kızıl -Orda Hanı Cani Bey'in koruyuculuğu ve tam yardımıyla yeniden Erdebil Daru'l-İrşad'ında Safevîlerin nüfuzlu reisi olarak işe başladığında, artık siyasal ve sosyal çatışmalarda tecrübeli bir kişi olmuştu. Birkaç yıl geçtikten sonra Gilân, Mazenderan ve Horasan'da Şiilikten yararlanan birtakım tasavvufî akımların başarılarını da gördü. Sonraları takriben 1375 yıllarında Şeyh Sadreddin bu maksatla birçok halifesini, bu arada kendi yetiştirdiği istidatlı şair Şah Kasım-ı Envarı da Gilân ve

²³ Aşağıdaki eserlerde bu konuda etraflı bilgi verilmiştir. Bk. müsvedde s. 10 daki not.

«ذیل جامع التواریخ رشید» — تألیف شهاب الدین عبد الله بن عبد الرشید الخوافی المدعو بحافظ ابرو، بخش نختین با مقدمه و حورشی و تعلیقات دکتر خابنبا با بیانی، تهران، ۱۳۳۷ هجری؛ «تاریخ و صاف» — تألیف شهاب الدین عبد الله بن فضل الله شیرازی، چاپ جبلی، ۱۲۴۹ هجری؛ «مطلع السعدین و مجمع البحرين» — تألیف کمال الدین عبد الرزاق سمرقندی، لنین قراد، س. شدرین آدینا کتله دی دولت کتابخانه سینن ال یازمه لاری قونلو Konikor کاتالوقو نمرة 297؛ «روضه الصفا» — تألیف میر خوند، چاپ تهران، ۱۲۷۰ هجری؛ «حبیب السیر» — تألیف خوندمیر، چاپ تهران، ۱۲۷۱ هجری؛ «خلاصة الاخبار» — تألیف خوندمیر، لنین قراد، گوستریلن کتابخانه، Konikov کاتالوقو نمرة 63؛ «تاریخ گیلان و دیلمستان» — تألیف سید ظیر الدین بن سید نصیر الدین المرعشی، چاپ رشت، ۱۳۳۰ شمسی و سائر...

²⁴ Tasavvuf başçısı gibi tanınan Şeyh Halife ve onun fikirdaşı, halefi Hasan Curî tarafından nazarı esasları konulmuş meşhur Servidar Harekâtı uzun süre devam etmiş, Horasan ve Sebzvâr merkez olmakla yerli hükümetlerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu hükümetler XIV. yüzyılın 80-90. yıllarına yani Timur tarafından darmadağın edilinceye dek kendi bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir.

²⁵ Mazander'de İlhanlılar'ın yerli emirlerine karşı Seyyid İzzettin Mer'eşî'nin başında bulunduğu harekâtın sonucunda da takriben 1350 yılında Amul merkez olmak üzere yerli egemenlik kurulur. Bu da yine 1392 yılına dek sürer, sonunda Emir Timur tarafından devrilir.

Horasan taraflarına gönderdi²⁶. Kaynaklarda az çok belirtilen bu olaylar, Şeyh Sadreddin'in her yanda olup bitenlerle ne derece ilgilendiğini açıkça anlatır.

Bunlardan başka kitle halindeki çeşitli meslekî akımlardan maharetle yararlanıldığını Şeyh Safî zamanında da görmekteyiz. Şeyh Safî kendisini irşad şeceresiyle bağlı olduğu tasavvufî-felsefî görüşlerden yararlanmış, hatta daha önce işaret edildiği gibi, Ahîlik, Mevlevîye, Kübrevîyye gibi kitlevî itikadî ve irfanî akımlara da büyük bir ilgiyle yaklaşmıştır. Onların birçok taraftarlarını Safevîyye'de birleştirebilmiştir. Elbette bu durumu Şeyh Sadrettin de çok iyi biliyordu. *Safvetu's-safa*'nın tertibine rehberlik ederken, bu gibi meselelerle ilgili hikâyelerin dikkatle toplanmasına mubalâğalı ve etkili örneklerle menkabeleştirilmesine oldukça büyük önem vermiştir.

Bu durumda Şeyh Sadreddin'in tasavvufî-irfanî akımlardan olduğu kadar, Şîalîk nitelikleri taşıyan tasavvufî hareket taraftarlarından yararlanması da tamamiyle mümkün idi²⁷.

İhtimal ki, 1357 yılında tamamlanmış olan *Safvetu's-safa*'nın müellif nüshasının başlangıcına çok sonraları, belki de Şah Kasım Envar'ın, Gilân ve Horasan taraflarına gönderildiği, takriben 1375/76 yıllarında birçok sayfaları yeniden yazılarak değiştirilmiş ve ilâveler yapılmıştır. Hele *Safvetu's-safa*'nın sayfalarını inceledikçe oldukça büyük uygunsuzlukların ortaya çıkması da gösterir ki, neseb-nâme şeceresi ve üç hikâyeye çok sonralar ilâve edilmeseydi, onlar eserin bütünlüğü, umumî ruhuyla uyuşturulur, böyle apacık bir aykırılık teşkil etmezdi.

Şimdi de Safevîlerin atalarının Hz. Peygamber ve İmamlara bağlanmasının büsbütün suniliğini ispat eden, muayyen meslekî-siyasî akımlardan, kütlevî hareketlerden yararlanmak amacıyla sonradan karıştırıldığını ortaya koyan öncelere ait bilgiler üzerinde duralım.

²⁶ Devletşah-ı Semerkandî *Tezkiretü's-Şuara*, Azerb. SSR, EA RE, katalog M-73, vr. 135-a; Emir Ali Şir Nevaî, *Mecalisü'n-Nefâis*, yine orada, Katalog M-107, vr. 5-a.

²⁷ Bu bakımdan *Safvetu's-Safa*'da Ahî Ferec Zencanî, Mevlâna Celaleddin-i Rumî, Şeyh Necmeddin-i Kübra adlarıyla ilgili kimi menkabevî hikâyeler son derece ilgi çekicidir. Bu hikâyelerde, adlarını saydığımız bu tasavvuf başçıları, keramet sahibi (kâşifü'l-esrar) oldukları için güya müritlerine, bir zaman darü'l-irşad sahibi olacak Şeyh Safî etrafında toplanmalarını tavsiye etmişler. Bkz. *Safvetu's-Safa* (müellif nüshası) vr. 5-6, 6-7, 324.

Önce belirtmelidir ki *Safvetu's-safa*'nın birinci babındaki birinci faslın başlangıcında verilmiş olan nesebname şeceresi eser yazıldıktan sonra belirli bir değişikliğe uğrasa ve Safevîlerin İmamlar şeceresi ile bağlanmasına belli bir eğilim gösterilse de yine onun bu maksatla yapılmış düzeltmesinde de istenilen dikkat gösterilememiştir. Burada Şeyh Safî'nin dedesinin adı önce nasıl konmuşsa öylece kalmış, Kutbeddin Ebubekr olarak kaydedilmiştir²⁸.

Görüldüğü gibi burada "Ebubekr" ad, "Kutbeddin ise lâkabdır. Lâkin *Safvetu's-safâ*'nın sonraki nüshalarında ve böylece de bütün XV.-XVI. yüzyıllardan bu yana, Safevîlere ait birçok kaynaklarda da "Ebubekr" adı atılmış, lâkab yani "Kutbeddin", ad yerine yazılmıştır.

Safvetu's-safa'nın yine müellif nüshasında Şeyh Safî'nin babası Eminateddin Cebrail'in hayat ve faaliyetine değinilirken, onun Ömer Baruqî ile hısımlık ilişkileri de söylenir :

اورا بابناء جمال باروقی که دیهی است از قریه اردبیل پیوند الفاق افتاد
واز عمر باروقی که دیهی است از قریه اردبیل ودختری که خدر عصمت بود
دولتی نام که دولتی تمام داشت درگاه آورد⁽²⁹⁾

Buradan da yine anlaşılır ki, Şeyh Safî'nin ana tarafından da babasının adı Ömer Baruqî³⁰ imiş. Besbelli ki yalnız seyyitler, imamlar soyu ile bağlı olanlar arasında değil, genellikle Şiilerde ve tarikat ihtilâfları ile ilgili olanlarda "Ebubekr" ve "Ömer" adlarına rastlanmıyor. Seyyidlikle ilgisi olanların ise bu dönemlerde kendi evlâdına "Ebubekr" "Ömer" adlarını koyması söz konusu değildir. Hatta Sünnî ile hısımlıktan bile çekinirler³¹.

²⁸ *Safvetu's-Safa* (müellif nüshası) vr. 7-b: "Kutbeddin-Ebubekr çok yaşadığından ona "Ebu-Baki" (Çok yaşayanlar babası) denirmiş. Bkz. "*Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*" Berlin nşr. 1924, ceh. 12.

²⁹ Ayrı eser vr. 9-a: ... onun (Emireddin Cebrail'in) Erdebil'in yakın kentlerinden olan Baruk'ta, Cemal Baruki'nin oğlu ile hısımlık ilişkisi vardı. Ömer Barukî'nin devlet ve ismet örneği olan "Devletî" adlı kızıyla evlendi.

³⁰ Baruq, halihazırda Erdebil'in Savalan eteği kentlerinden biridir. Fars kaynaklarında bu kentin adı "Baruq" yazılsa da, yerli halk onu "Barı" olarak bilir.

³¹ "Ebna" (Oğlu) sözü ve "Ömer Baruqî" adı da *Safvetu's-Safa*'nın sonraki birçok elyazma nüshalarında, böylece de *Âlem-ârây-ı Şah İsmail-i Safevî, Habîbü's-siyer, Tarih-i Âlem-Ârây-i Abbâsî, Tarih-i Cihan-ârâ, Silsiletü'n-nesebi Safeviyye* gibi XVI.-XVII. yüzyıllara ait kaynaklarda tamamiyle silinmiştir. "Ebna-ı Baruqî" ifadesinde "Ebna" (oğlu) sözü ve "Ömer Banuqî" adı atılmış, Eminateddin Cebrail'in, Cemal Baruqî'nin Devletî adlı kızıyla evlenmesi şekline sokulmuştur.

Safvetü's-safa'nın muhtelif bab ve fasıllarındaki menkabelerin tasviri sırasında Şeyh Safî'nin müritleri ve halifeleri arasında birçok Ebubekr, Ömer ve Osman adları (Emir Ömer Bürudî, Pîr Ömer Bernigî, Hacı Ömer Erdebilî, Pîr Ömer Şerefan, Ömer B. İsmail, Ömer Halvetî, Osman, Pîr Osman İlyasan, Mevlâna Şerefeddin Osman, Pîr Ebu Bekir Bayatî Muganî vb.) vardır ³².

Hem de *Safvetü's-safa*'nın bu en eski nüshasının bazı yerlerinde Hz. Muhammed'in eşi Ayşe'ye ait Şafiî, Hanefî, Hanbelî ve benzeri mezheplerde görülen kutlayıcı sözler de dikkati çeker. Ayşe'nin adı her yerde ³³ "عائشة رضي الله عنها" "عائشة صديقه" diye Hz. Muhammed'in kızı Fatime ile birlikte gelir. Onlara "kıyamet gününün hatunları, ümmet şefaathçaları" (خاتونان قیامت و شفيعتان امت) denilir ³⁴.

Hiç kuşkusuz, Şia itikadına bağlı kaynaklarda Aişeye saygılı onu tasdik edici bir ifadeye raslamak mümkün değildir. Bizim dayandığımız *Safvetü's-safa*'nın bu ilk müellif nüshasında bazan Şialık taraftarlarının رافضی (Rafizî), Şialığın ise مذهب روافض (Mezheb-i Revâfız ³⁵) olarak adlanması göze çarpar ki, aslında böyle ifadelerin Şialıkla ilgisi yoktur. Aslında Şialığa karşı olan tarikatlere mensup kaynakların üslûbuna daha uygun gelmektedir.

Bu da Safevî nesebnamesindeki seyyitleştirmenin daha sonraları katıldığını şüphesiz hale koyar. Safevîlerin Şialığa eğilimlerinin daha açık bir biçim aldığı dönemlere ait *Safvetü's-safa*'nın elde olan bütün nüshalarında Aişeye ait hikâyelerde olduğu gibi Mezheb-i Revâfız ve benzeri Şia görüşleri ile aykırılık taşıyan ifadeler ya tamamıyla silinmiş ya da esaslı şekilde değiştirilip düzeltilmiştir.

Elbette, Şeyh Safî'nin İmamlar ve Peygamber soyu ile hatta Şialık mezhebi ile ilişkili olmaması gerektiğine, bu konuda yazılmış en önemli kaynak olan *Safvetü's-safa*'nın sonradan düzeltilmemiş ve esaslı değişikliklere uğramamış, en eski müellif nüshasında getirdiğimiz bu deliller şüphesiz yetebilirdi. Ancak eserin ذکر سیرت رضیه شیخ صلی الدین başlıklı VIII. babında Şafiî'nin mezhebi inançlarına ayrılmış

³² *Safvetü's-safa* (müellif nüshası), vr. 25, 34, 67-b, 71-b, 155-a, 168-a, 180-a, 187-b, 194-a, 197-b, 298 ve d.

³³ Aynı eser, vr. 191-a.

³⁴ Aynı eser, 129-b.

³⁵ *Safvetü's-safa*, vr. 129 Râfızî - رافضی dönemler, mürtedler, Mezheb-i Revâfız مذهب روافض dönemler, mürtedler mezhebi demektir.

özel bir bölüm vardır. Şeyh Safî'nin kendi diliyle söylenmiş bu bölümden açıkça anlaşılır ki, o her büyük sufî gibi yalnız Şîalîk ile değil, İslâmî-yette birbiriyle çatışan başka mezhebî tarikatler ile de taassupla bağlı kalmamıştır³⁶.

Şu faslın başlangıcına dikkat edelim:

« فصل دوم در مذهب شیخ صافی الدین قدس الله سره که شیخ را مذهب چیست فرمود که ما مذهب ائمه نداریم و ائمه را دوست داریم و در مذاهب هر چه اسناد واحدی بود آنرا اختیار کرد و بدان عمل میکرد و راه رخصت و سهولت بر خود و مریدان بسته و منسدّ میگردانید که رخصت میدان نفس را فراح میکنند و رخصت عمل نمیکرد . . . »³⁷

Şeyh Safî'nin mezhebî alâkasına ayrılmış bu bölümde ve sonraları ciddî değişikliğe uğramış buradaki özellikle “biz imamlar mezhebinde değiliz”;³⁸ tarzında olan apaçık ifade *Safvetu's-safâ*'nın sonraki dönemlerdeki bütün yazma nüshalarından silinip atılmıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi birçok Budist, Hıristiyan ve sair mezhep sahiplerinin Safeviyye akımına bağlılığı, tasavvufî, ârifâne ve felsefî meseleleri çözümlerken Şeyh Safî'nin yeri geldikçe Hz. Muhammed'e³⁹ dayandığı gibi, Hz. İsa'ya da dayanması⁴⁰, zorunlu takıyye çerçevesini de aşarak serbest düşünceye yönelen birçok yargıları,

³⁶ Çünkü, büyük mutasavvıflara ve tasavvufî itikada göre, bir insanda “کل Küll'in جزء cüzleri mevcuttur. Her sûfi-i sâlik riyâzet yoluyla belirli aşamalardan geçerek makam-ı vahdet'e ulaşabilir. Âlem-i Ulvîde, vahdet makamında da Küll'e kavuşma kabiliyetinde olan cüz'lerin, daha doğrusu ilâhî nurun zerrelere arasında ayrı ayrı âlî ve ednaya bölünebilecek farklar olamaz. Buradan Peygamberler ve İmamların da ilâhî nurun cüz'leri olduğu sonucu çıkar. Mücadele aşamalarında yükselme ihtiyarında olan salıklar de, tasavvufî aşamaları geçmiş kutblar ve müşşid-ler de ilâhî nurun cüz'leridirler. “Küll ile birleşebilecek cüz'leri” ilâhî zerrelere arasında da hiçbir fark yoktur. Böyle irfani-felsefî kanaat sûfilik mesleğinde “sırr” sayılır. Batınlık olarak kabul edilir. Sırrı ise fâş etmek olmaz. Bunu göz önüne almadan انا الله (ben Allahım) لیس فی جیبی سو الله (Benim giysim içinde Allah'tan başka hiçbir şey yoktur.) biçimlerinde ortaya çıkan tasavvufî-irfanî iddiaların tümü sırr'ın fâş edilmesiyle ilgilidir. Tasavvufî görüşün kısa felsefî ifadesidir.

³⁷ *Safvetu's-safa* (müellif nüshası) vr. 250-b.

³⁸ İmamlar Mezhebi “İsnâ-âşerîlik” “Şîalîk” demektir.

³⁹ Aynı eser, vr. 107-131.

⁴⁰ Aynı eser, vr. 140-142.

onun din ve mezheplere taassupsuz olarak yaklaştığını açıkça ortaya koymaktadır.

Safvetu's-safâ'dan önce Şeyh Safî'nin hayat ve faaliyeti ve Daru'l-irşad'daki yerinden söz eden birçok tarihî kaynaklar da onun Hz. Muhammed soyu ile hısımlık ve yakınlığına, hatta Şîahlık ile ilgisinden nişan verebilecek küçük bir kayda raslamak mümkün değildir. Bu ilk tarihî kaynaklar içerisinde büyük bilgin ve devlet adamı جامع التواريخ gibi bir yapıtın Yazarı Hâce Reşideddin Fazlullah'ın (1247-1317 M.) Şeyh Safiye⁴¹ ve XIII. yüzyılın başlarında Erdebil Hâkimi olarak atanmış oğlu Ahmet Raşîdi'ye⁴² yazdığı mektuplar oldukça önemlidir.

Her iki mektubunda da kendisini Şeyh Safî'nin müritlerinden sayan Reşideddin, mürşidini yüksek irfan sahibi olarak :

« . . . از بارى عزّ شأنه اسباب مواصلت و مصاحبت آن طوطى شکرستان
براعت و بلبل بوستان فصاحت ، سالک مسالک تحقیق ، مالک ممالک توفیق
بانى مبانى ایوان جلال ، مستحکم اساس فضل و کمال ، کاشف اسرار قران ،
خلاصه نوع انسان ، قطب فلک ولایت ، مهر سپهر هدایت ، شجره ثمره
مروت ، ثمره سجره فتوت ، حامى بیضه دین ، حارس ملک یقین . . . »⁴³

ve daha benzeri kuvvetli sözlerle niteler. O, görüşme isteğini bildirdiğinde de şeyhini taparcasına ilahî bir varlık seviyesine çıkarır. Hatta Musa kelimullah'ın vaktiyle muayene ve müşahade halinde Allah'a hitap ettiği gibi ona "ارنى انظر اليك" ifadesiyle müracaat eder⁴⁴.

O, şeyh Safî'ye hizmet etmeği oğlu Erdebil Hâkimi Emîr Ahmed'e vasiyyet ettiğinde yine kendi şeyhini 5-10 satırlık yükseltici

خواجه رشيد الدين فضل الله - «مکاتبات رشيدى» ، بسمى واهتمام وتصحيح محمد⁴¹
شفيح باضافة حواشى و فهرس ، چاپ لاهور ، ۱۳۴۴ هجرى (M. 1954) ، ص ۲۶۶۰ - ۲۷۲ .

⁴² Aynı eser vr. 303-311.

⁴³ Aynı, eser, 266: . . . O yüce yaratıcıdan isterim ki, o bilgi şekeristanının tutisi, fesahat bostanının bülbülü, hakikat yollarını açan, maksat diyarlarının sahibi, yücelik eyvanının binasının kurucusu, fazilet ve kemal binasını sağlamaştıran, Kur'an sırlarının keşfedeni, insan türünün özü, veliler feleğinin kutbu, hidayet semâsının güneşi, cömertlik ağacının meyvesi, fütüvvet ağacının yemişi, dinin özünü koruyan, yakîn mülkünün koruyucusuyla görüşüp sohbet edeyim. . . ."

⁴⁴ Yine aynı eser.

sözlerle nitelendirir. Burada da Şeyh Safî'nin Sünnîlik ya da Şîalığa eğilimi konusuna herhangi bir işaret yoktur⁴⁵.

Şeyh Safî'nin çeşitli yönlerini belirtirken yalnız onun ilim ve irfan örneği olduğu söz konusu olmuştur.

Hace Reşidüddin, "جامع" in اسلام از داستان پادشاه اسلام غازان خان خلد الله " bölümünde⁴⁶ Sultan Mahmud Gazan Han'ın hâkimiyeti yıllarına (1295-1304 M.) onun hayat ve faaliyetlerine, ahlâkî ve dinî görüşlerine, adamlarına, âlim ve şeyhlerle olan ilişkilerine, yaptığı ıslahata, 40 fasıl gibi son derece geniş bir yer ayırmıştır⁴⁷.

Bu bölümün: دوستی خاندان رسول الله عليه الصلاة والسلام و اعزاز او ، سادات عظام او ، adlı tarihî faslında⁴⁸ Müslümanlığı kabul etmiş hatta egemenliği altında olan ülkelerde başka dinlerin baskı altında tutulmasına da taassubuyla imkân yaratmış olan Sultan Mahmud Gazan Han'ın aynı zamanda Peygamber evlâdına olan saygısından, seyyitlere tanıdığı imtiyazlardan etraflıca söz edilir.

Demek ki, Şeyh Safî'nin faaliyetinin ilk yıllarında Peygamber soyundan olmanın, seyyitliğin özel imtiyazları varmış⁴⁹. İslâmîliğin savunucusu ve adı her yerde Padişah-ı İslâm diye anılan Sultan Mahmud Gazan Han'ın Şeyh Safî'ye inançlı ilişkilerini anlatan *Safvetu's-safa*'da da bir sıra hikâye ve rivayetler vardır⁵⁰. Hace Reşideddin İlhan'ın Şeyh Safî'ye olan böyle bir ilişkisini her halde çok iyi bilirdi. Lâkin ne *Safvetu's-safa*, ne de Hace Reşiddin'in eserlerinde Sultan Mahmud Gazan Han'ın Şeyh Safî'ye Peygamber soyu ile ilgili bir şahıs gibi ilgi duyduğuna ve bu yüzden ona özel bir yer verdiğine dair herhangi bir işaret yoktur. Bu kaynaklarda Şeyh Safî

⁴⁵ Yine aynı eser s. 266-272.

⁴⁶ فضل الله رشيد الدين - «جامع التواريخ» ، جلد سوم ، متن علمی و اتقادی فارسی بسمی و اهتمام عبد الكريم على اوغلى على زاده ، باكو ، 1957 ، ص . 571 - 573 .

⁴⁷ Yine aynı eser s. 373-571.

⁴⁸ Yine aynı eser s. 398-400.

⁴⁹ O devirde böyle imtiyazlı bir durumun yaratılması Sultan Mahmut Gazan Han'ın Peygamber evlâdı sayılan seyyitlere hatta Şîialara sempati göstermesi bazı incelemecileri şaşırtmıştır. Safevîlerin ecdadını şîa olarak yazmaya çalışan Rahîm zade Safevî, Sultan Mahmut Gazan Han'ın Şeyh Safî ile olan ilişkilerini de Şîalîk ilişkileri ile bağlamaya çalışmıştır. Bkz. شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی ، تهران ۱۳۴۱ شمسی (1962 M.) ص . 19-22 .

⁵⁰ *Safvetu's-safa* (belirtilen el yazma nüsha) s. 89-91.

ile ilgili olarak onun yalnız büyük bir sûfi ve daru'l-irşat sahibi olduğundan söz edilir.

Özellikle şu nokta dikkate değer ki, İslâm âleminin en yüksek ve mukaddes şahsiyeti Hz. Muhammed'in evlâdı arasında Şeyh Safî'nin en küçük bir soy ilişkisi olsaydı, hem Hâce Reşiddin, hem de o çağın öbür müelliflerinin eserlerinde, bu durum ihmal edilmez, önemsiz sayılmaz, aksine onların en önce gelen niteliği olarak belirtilirdi.

Bu dönemin ilk kaynaklarından olan ve Hâce Reşiddin Fazlullah'tan 22 yıl sonra aşağı yukarı 1340 yıllarında tamamlanmış Hamdullah Mustofî-i Kazvinî'nin 1281-1351⁵¹ زهت القلوب adlı eserinde Şeyh Safî'nin yaşadığı Erdebil şehrinde söz edilirken onun müritlerinin dinî mensubiyetleri üzerine şöyle denilmiştir:

اکثر بمذهب شافعی ومريد حضرت شيخ صفي الدين أردبیلی قدس سره⁵²
 “... ekserisi Şafîî mezhebinde olup Şeyh Safiyyeddin Erdebilî'nin mürididirler...”

Kimi Avrupa ve İran bilim adamları, başta A. Kesrevî, Hamdullah Mustofî'nin yalnız bu küçük işaretine dayanarak Şeyh Safî'nin Şîaîliğe değil, o devrin sufi batınlığı takiyyesi ile ilgili olarak Sünnî-Şâfiî mezhebine meyil gösterdiğini ispatlamaya çalışmışlardır⁵³.

⁵¹ Hamdullah Mustofî Kazvinî'nin hayat hikâyesi ve Hâce Reşideddin'in yanında hizmete kabul edilmesi ile ilgili olarak bkz. تاریخ گزیده nin baş kısmı VI. Bab. Leningrad, Asya Halkları Enstitüsü Elyazmaları Fonu, Kotalog, 502,

⁵² Hamdullah Mustofî زهت القلوب Azerb. SSR EAREF, Katalog b-43, s. 299.

⁵³ A. Kesrevî 1316 ve ikinci kez 1317 Şemsî (1937-1938) Tahran'da bastırıldığı Şeyh Safî'yi Sünnî sayar. O bu görüşünü sonraları başka eserlerinde de tekrarlamıştır. Lâkin, yedi yıl sonra yazdığı تبارش و تبارش شيخ صفي و تبارش adlı önemli eserinin كيش شيخ صفي Şeyh Safî'nin Mezhebi bölümünde onun dinî tarikatlarla ilgisini çok iyi bir biçimde belirterek, önceki görüşlerini de bir araya toplayıp düzelten bir biçimde yazmıştır. Tasavvufla ilgisi olanlar pek iyi bilirler ki sufilerin kendilerine özgü bir yaşama tarzı vardır. Sufilerin dünyasında din ve mezhepten söz edilmez. Onların dediklerine göre sufiler, bîatın ehlidirler, zâhir ehli dedikleri din ve mezhep taraftarlarını da görmeğe gözleri yoktur. Böyle iken bile sufiler zâhir ehlinin zararlarından kurtulmak ve onları dinsiz tanınarak ürkütmek için, kendilerini dindar gibi gösterip belirli bir mezhebe bağlamaya çalışmışlardır. Bunun içindir ki Şîalar arasında yaşayan sufiler Şîilik mezhebini Sünniler arasında yaşayanlar da Sünnilik mezhebini kabul ederdi. Şeyh Safî ve onun taraftarlarının Şafîî olması da bununla ilgili idi. Bkz. : ۱۳۲۳ ، تهران ، «شيخ صفي و تبارش» ، احمد کمروی - (M. 1944) ص ۴۲۰ .

Lâkin Hamdullah Mustofî'nin *زهت القلوب* undan on yıl önce yazdığı *تاریخ گزیده* (1330 M.) eserinde Şeyh Safî'nin tasavvufî-irfanî hatta toplumsal ve siyasal durumuna bir dereceye dek dokunulmuşsa da, onun ne Şîlik, ne de Sünnilik mezhebinin belli kollarından birine bağlılığına asla değinilmemiştir⁵⁴. Halbuki eserin üçüncü babında «در ذکر رسالت خاتم النبیین صلعم و خلفا و اولاد و اصحاب و احفاد او» bir mukaddime ve altı fasıl ile Muhammed Peygamber, onun evlâdı ve ashabından uzun uzun söz edilmiştir. Yazar, eserin beşinci bab'ını *در ذکر ائمه* bir mukaddime ve altı fasıllık sonuncu bölümde (çünkü bu eserin altıncı babı olan son bölümü Gazvin tarihine hasredilmiştir) kişiliğini göklere çıkardığı Şeyh Safî'nin Hz. Muhammed ve İmamlarla ne hısımlık ne de yakınlık ilişkisine dokunulmamıştır. Ondan ancak, *مشایخ عظام* (büyük, azametli şeyler) sırasında söz edilmiştir⁵⁵.

Safevilerden söz eden birçok doğubilimcilerinin eserlerinde Şeyh Safî'nin seyyitlik ve Şîalıkla ilgisi olmadığına değinilse de bu sorunun ilmî bir yolda halledilmesinde A. Kesrevî'nin 1323 Şemsî (1944 M.) de Tahran'da bastırıldığı *شیخ صفی و تبارش* (Şeyh Safî ve Soy) adlı eserinin özel bir değeri vardır. Burada Safevîlerin menşei izah edilerek⁵⁶, Şeyh Safî neseptanesindeki İmam Musa Kâzım ve Hz. Muhammed'e bağlanır. Neseptamenin bu hale sokulmasına sebep olan siyasal çıkarlar ve tarihsel nedenler tutarlı bir biçimde anlatılır. Sonraları birçok İran araştırmacılarının Safevîler çağıyla ilişkili araştırmalarında, bu arada Nasrullah Felsefî'nin şimdilik dört cildi basılmış olan *زندگانی شاه عباس اول* adlı geniş hacimli monografyasında (Tahran 1334-1341 Şemsî, Dr. Ahmet Tacbahş'ın *ایران در زمان صفویه* adlı eserinde (Tebriz 1341 Şemsî) bütün bu görüşler derinleştirilmiş, daha da tutarlı tarihî delillerle güçlendirilmiştir.

Şeyh Safî hakkındaki ilk kaynakların kayıtları ve son yılların incelenmesinden şu sonuca varılır ki, XV. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyılın başlarından bu yana *Safvetu's-safa*'nın nüshaları olduğu gibi

⁵⁴ Hamdullah Mustofî *تاریخ گزیده*, belirtilen yazma nüsha vr. 154-a.

⁵⁵ Aynı eser.

⁵⁶ Ahmet Kesrevî, bir yandan Şeyh Safî'nin Arap soyundan, Peygamber evlâdından olmadığını ispat etmeğe çalışır öbür yandan da onn hem bu eserinde hem de *باستان آذر بایگان* adlı kitabında özel bir taassup göstererek Fars dialektli topluluklara bağlamaya çalışır.

kalmamış, özellikle Şah İsmail'in egemenliği yıllarında, bazı rivayet ve motiflerde değişiklikler yapılmıştır.

Ahmet Kesrevî der ki, Şah Tahmasb, kendi egemenliği yıllarına dek *Safvetü's-safa*'da yapılmış birçok üstü örtülü düzeltmelerle yetinmeyip onda daha esaslı "tashih ve temizleme" تصحيح و تنقيح işlerini Mîr Ebu'l-feth adlı bir kâtibe yaptırmıştır. Bu gibi düzeltme ve temizlemelerin hangi amaçla yapıldığını artık ayrıca açıklamaya gerek yoktur⁵⁷.

A. Kesrevî: «این میدانم که سیادت یکی از افزارهایست که خاندان صفوی برای پیشرفت کار خود داشته اند و از این سود بسیار جسته اند»⁵⁸ demektedir.

A. Kesrevî'nin incelemelerinden şöyle bir bilgi daha ediniyoruz ki, Safevîlerin ilk zamanlar *Alevî* ve *Musevî* olarak adlandırılması seyyitlikle (İmam Ali ve Musa Kâzım'a bağlılıkla) ilgili olmamış, belki Şah İsmail'in beşinci babası Şeyh Sadreddin Musa ve dördüncü babası "Kara Geyim" Şeyh Ali'nin adı ile bağlı olmuştur⁵⁹.

Şah İsmail'in babası Sultan Hayder'den kalan önemli tarihî bir belge de bu görüşü onaylamaktadır. Bu tarihî belgede Sultan Hayder kendisini Musîye'l-Safevî موسى الصفوی olarak adlandırmıştır⁶⁰.

Türk Tarihi adlı eserinde Safevîler konusuna geniş yer vermiş Türk tarihçisi Doktor Rıza Nur, Şah İsmail'in hayat ve faaliyetinden söz ederek, onun soyu ve menşei konusunda şunları yazmaktadır:

"Safevî tarikatını kuran büyük babasının soyca İmam Musa Kâzım'a nisbeti ve bu suretle Arab olması lâzım ise de, bu uydurmadır. Çünkü o vakit bütün Müslüman ülkelerinde, özellikle İran'da iktidarı ele almak ya da sivrilmek isteyenlerin mutlaka kendisini ya evlâd-ı Resule ya da bir padişah soyuna mensup göstermesi, bu yolda seçereler uydurması âdet ve zarurî idi. Halbuki bu zatın Erdebili olduğunda şüphe yoktur. Erdebil o vakit de, bugün de Türktür. Hele bu

⁵⁷ Ahmet Kesrevî شیخ صفی و تبارش، Tahran 1323 Şemsî, 1944 M. s. 14.

⁵⁸ Aynı eser, s. 3.

"Bildüğimize göre seyyitlik öyle bir vasıtalarından idi ki Safevî hanedanı kendi işlerini yürütmek için ona el atmış ve ondan çokça yararlanmıştı."

⁵⁹ Bkz. A. Kesrevî'nin tetkiki makaleleri ؛ ۱۱ ، ۷ ، ۵ ، سال دوم مجله آئنده شماره ۵ ، ۱۱ ، ۷ ، ۵ ، نصر الله فلسفی - زندگانی شاه عباس اول ، جلد اول ، تهران ۱۳۳۴ شمسی (M. 1951) ، ص ۴۰ - ۳

⁶⁰ *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*, s. 104.

sülâlenin bütün istinatgâhının Türkmenler olması bu babda katî bir delil mahiyetindedir... Bu sülâlenin zuhuru tarihinde, sahnede hiçbir Acem yoktur, her şey Türktür; hatta bunların sade taraftarları değil, düşmanları bile hep Türktür⁶¹.”

Bu konuda Akademi üyesi V. V. Bartold da şöyle diyor:

“Siyasî tarih için, özellikle kendisinin ve soyunun tarihi iyice öğrenilmemiş başka bir Şeyhin de büyük önemi vardır. Bu Şeyh de Erdebil şehrinden olan şeyh Safiyyeddin’dir. Ne gariptir ki, Şeyh Safiyyeddin Şîa olmayıp, Sünnî ve Şafîî olarak kabul edilir... Lâkin onun soyu Şialığı yalnız kendi ataları için değil, hatta kendi çağdaşları tarafından Şafîî mezhebinin halifesinden olarak adlandırılan Şeyh Safiyyeddini de Şîa sülâlesinin ulu babası gibi hatırlatmışlar. Bu Erdebil şeyhleri hiç şüphesiz ki, Fars olmayıp Türk menşelidirler. Azerbaycan, artık o zaman öz ahalisi itibariyle Türktü. Türk kabileleri de bu şeyhlerin çevresinde daha sık birleşiyorlardı⁶².”

Safevîler döneminin büyük araştırmacılarından olan I. P. Petruşevski de yeri geldikçe bu meseleyi defalarca izah etmiştir. O, Safevîlerin siyasî amaçları için kendi soylarını imamlara, peygamberlere bağlaması konusundaki görüşlerini şöyle dile getirmektedir:

“İhtimal ki, Safevîlerin 21 kuşak ile Hz. Muhammed’in kızı Fatıma ve Halife Ali’nin torunlarından olan yedinci Şîa İmam Musa Kâzım’a (Ölm. 799) ulaştırılması efsanesi, XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılda ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu efsane, Safevîlerin siyasî taleplerinin esaslandırılmasında oldukça yararlı olmuştur”⁶³.

Eski ve ortaçağlarda egemenliğin ele alınması, tutulması, itibarlılığı, devam ve sağlamlığı için soyun kutsallaştırılmasının son derece büyük bir önemi vardı. Ortaçağda hiçbir görkemli hükümdarın bu meseleye karşı kayıtsız kalması düşünülemez. Birçok Türk hükümdarlarının nesepnamesine ait kaynaklarda onların babalarının uzun bir silsile ile tertip edilmiş soyağacının sonunu Yâfes b. Nuh’a ya da Âdem Peygambere bağladığını görürüz. Söz gelimi bütün ortaçağ kaynaklarında Oğuzların ilk teşekkülünden söz edilirken, onların

⁶¹ Dr. Rıza Nur, Türk Tarihi V. Cilt, (1343 H./1923 M.) s. 114.

⁶² V. V. Bartold, Mesto Prikaspiyskih oblastey visterii musul manskogo mira, Bakû, 1925, s. 100-101.

⁶³ I. P. Peteruşevski - Oçerki po istorii feodalnih otnişeniyv Azerbaycane i Armenii v 16. naçale 19, Leningrat 949, s. 68.

neseptamesinin Nuh'tan başlatıldığını görürüz⁶⁴. müellifi tarih gziide . eserinin "dr dkr ahoal trk v Mgol" bolumunde bu konuda Őunlari yaziyor :

«اصل ايشان از نسل يافت بن نوح است. مغولان يافت را بولجه خان گويند. از پسران او ترک جد ترکان است و ميسک (Misek) جد مغولان . اورا ايت باد قراخان خوانند»⁶⁵

Emir Timur'un soyundan söz eden ortaçağ kaynaklarının çoğun da, onun da soyu Âdem'e dek uzatılmıştır⁶⁶.

Akkoyunlular tarihçisi Ebubekr Tahranî de XV. y.y. ın sonlarında tamamladığı tarih diyar bkriye adlı eserinde Uzun Hasan'ın soyunu yetmişinci kuşak olarak Âdem Peygamber'e kadar çıkarmıştır. Şöyle ki, bunlardan Yafes 58., Nuh Peygamber ise 59. ata sayılmıştır⁶⁷. Budizm'in etkisi olan yerlerde de kimi büyük hükümdarların babalarının "İlâhî Nur'dan yaratıldığı "Niron" (ilâhî saflık) ya da "Nirvana" (Allahla kavuşmuşun) soyundan olduğu konusunda birçok efsaneler düzenlenmiştir⁶⁸.

Orhun yazıtlarında da -birinci yazıtın Doğu yönünün yazısı- ataların kutsallaştırılmasıyla başlatılmıştır.

«اوزه گوک تکری آسره پا غيزير قيليندوقدا ايکين آره کشی اوغلی فيلینمیش . کشی اوغلنده اوزه آچوم آپام بوینن : قغن اولور ، ایستمی قغن اولور میش اولور پپان تورک بودونینغ ایلین توروسین توتا برمیش ایتی برمیش»⁶⁹

⁶⁴ Reşidüddin Fazlullah, Hamdullah Mustofî, gösterilen elyazma nüsha vr. 131-b. Hafız Ebru Leningrat, S. Şedrin adına kütlvî Devlet Kütüphanesinin el yazmaları Fonu. Katalog Pns. 57 vr. 289 b.

⁶⁵ Hamdullah Mustofî gziide , gösterilen elyazma nüsha, vr. 131-b.

⁶⁶ Hondmîr *Habîbü's-siyer*, Tahran, (1371 H./1842 M.), 132; *Destûru'l-Vüzerâ*, Leningrat S. Şedrin adına kütlvî devlet kütüphanesinin Hanıkof Katalogu, N.66, s. 66-b. خلاصة الاخبار فی بیان الاحوال الاخبار . yine aynı katalog s. 318; Ebülğazi, *Şecere-i Terâkime*, Moskova-Leningrat neşri, 1958, s. 10-11. Necip Asım, *Türk Tarihi*, İstanbul, 1316 H./1896 M. s. 631-98.

⁶⁷ أبو بکر تهرانی-تاریخ دیار بکریه ، چاپخانه انجمن تاریخ ترک ، انقره ، 1962 ، ص . ۳۰-۱۱

⁶⁸ Dr. Rıza Nur, *Türk Tarihi* s. 46.

⁶⁹ Necip Asım, *Orhon Âbideleri*, İstanbul 1340 H./1940 M. s. 101; "Ne vakt ki mavi gök yukarıda, karanlık yer aşağıda yaratıldı. Onların ikisinin arasında in-

Hehamenîşlerden Dara'nın da Bîstun yazıtında böyle bir kutsallaştırmaya çok önem verdiği sezilir. Dara kendisini Hayır Tanrısı Hürmüz tarafından seçilmiş bir şahlar şahı olarak gösterir⁷⁰.

Eski efsaneler arasında İran-Turan savaşlarından epik sahneler yansıtan Firdesî *Şahname*'sinde, egemenlikte yiğitlik ve kahramanlıktan çok asıl soylarının yüceliğinden söz eden bölümlerin خودستای (kendini övme) sahnelerinin tasvirine yer vermiştir.

Eski Çin'de hükümdarların soylarını kutsallaştırmada daha da aşırılığa gidilmiş, Çin devleti semavî imparatorluk, fağfur ya da hakanlar, Allahın oğlu sayılmıştır⁷¹.

Heredot'un İsa'dan beş yüz yıl önce yazıp, efsanevî tarih ilâhı sayılan "Elio"ya hasrettiği dokuz ciltlik eserinden de anlaşılır ki, eski Yunanda da soyun kutsallaştırılmasına büyük önem verilir, hükümdarların ve sayılı ailelerin soyu esatîrî ilâhlara bağlanırmış⁷².

Nesapnamelerin her dönemde tarihî koşullara, inanç biçimine göre, nasıl düzenlenirse düzenlensin, kutsallaştırmada, efsaneleştir-

sanlar yaratıldı. İnsanların üzerinde ecdadı Bumin Kağan ve İstemi Kağan yükseldiler. Hükümdar olduktan sonra bizi idare ettiler. Hükümetin, Türk kavminin kanunlarını yazdılar." (Tercüme Orhun Âbideleri müellifinindir).

نصر الله فلسفی ، چند مقاله تاریخی و ادبی ، تهران ۱۳۴۲ شمسی ۱۹۶۳ ، ص . ۲۴۸ . ۷۰

"Neşge Rüstem" keibesinin yazısında Daryuş'un dilinden şöyle yazılmıştır.

« وقتیکه آهورا مزدا دید که کار زمین مختل گشته است ، آزا بمن سپردو مرا شاه کرد .

آنچه کردم بغایت آهورا مزدا بود . آهورا مزدا مرایاری کرد تا کار را بانجام رسانیدم »

Aynı eser s. 231, 248. X. yüzyıl müelliflerinden Ebu Reyhan El-Birûnî'nin (Ölüm. 1039) *Âthar al-bâkıye en el-curon el-xalıye* eserinde Keyanîlerin menşeinin kutsallaştırılması ile ilgili olan efsânevî hikâyelerin şcrhinde şöyle yazılmıştır. Gûya, Allah Ehrimen'in işlerinden üzüldüğünde alını terledi. Bu teri silip kenara attı. Bu terden Keyumers yaratıldı. Yazar, sonra Keyumers ile Ehrimen'in çarpışma macerasını tasvir ederek Âdem ile Havva'nın bu Keyumers soyundan olması efsanesine değinir. Bkz. :

ترجمه آثار الباقیه ابوریحان ابوریحان برونی باضافه حواشی و مقدراری از ساقطات کتاب بقلم اکربر دانا سرشت ، تهران ، ۱۳۲۶ شمسی (M. 1964) ، ص . ۱۳۲ .

XIII. yüzyıl müelliflerinden İbn Belhî'nin *Farsnamesinde* ise Keyanî soyunun kutsallaştırılmasına ait efsânevî rivayet anlatılırken aynı zamanda Keyumers ile Ebü'l-beşer (insanların atası) sayılan efsanevî Âdem ayrılaştırılmıştır. Bkz. *The Farsnama Of İbnu'l-Balhî*, Printed by the University Press, London, 1921, p. 26-27.

⁷¹ Fan ve - Lan - Drevnyaya İstariya Kitaya; İz. AN SS.R, Moskova, 1958, s. 70-80, 98-99.

تاریخ هرودوت ، جلد اول ، کلی یو (Eliv) ترجمه با مقدمه و توضیحات و حواشی از ⁷²

دکتر هادی هدایتی ، تهران ، ۱۳۳۶ شمسی (M. 1957) ، ص . ۱۵ .

mede, egemen olan dinsel görüşlerle birlikte, halkın kendi folklorunun da güçlü etkisi olmuştur.

Soyun imamlar, velîler ve peygamberlere bağlanması ancak dinî inançlarla ilgilidir. Bunun dışında totemik inanca bağlı, doğa-üstü etkilerle dışı kurdun⁷³ v.b. hayvanların, ilâhî nurla birleştikten sonra “gebe kalmış ağacın”⁷⁴ gelecekte büyük bir kabile başkanı olacak çocuğu dünyaya getirmesi, ya da antropomorfizm (Tanrının insan biçiminde tasavvuru) anlayışı ile, yine de babasını Allah’ın oğlu saymak, bütün bu ilkel inançlar kalıntısı ortaçağlara ait neseptemelere folklordan gelen özelliklerdir.

Arap Tarihçisi Curci Zeydan Eski Yunanlılar ve Yahudiler arasında da soy sop sorununun ne denli önemli rol oynadığını genişçe yazmıştır.

“Eski uluslar, soya çok büyük önem verirlerdi. Onlar çok zaman kendi soylarıyla övünerek düşmanlarına üstün geldiklerinden soylarını korumağa çalışırlardı. Yunanlılar, yalnız kendileri için değil, hatta tanrıları için bile neseptemeler düzenlemişlerdir. Onlar, kendi büyüklerini, tanrılarının ırkı ve soyuyla bağlıyorlardı. Eski Yunan’da asilzadelerden her birinin soyu ilâhlardan birine ulaşırdı. İsa’dan yüzyıllarca önce Yunan şairleri bu konuda şiirler yazıp kendi hükümdarlarının soyunu tanrılara bağlamışlardır. Romalılar da, böyle yapmışlardır. Onlar da kendi ulularını insan-üstü soydan sayarlardı. Yahudiler ise neseplerini ulu peygamberlere ulaştırarak kendilerini başkalarından üstün tutmağa çalışırlardı. Yahudiler de soylarının sonunu Adem Peygambere dek uzatmışlardır⁷⁵.

Yazar, asıl soyun Araplar arasındaki etkisini şöyle anlatıyor :

“Araplarda da, bir topluluk başka bir topluluğa kendini üstün kılabilmek için neseptemeye, neseptemenin dikkatle korunmasına büyük önem verirlerdi. Araplar soy konusunu o kadar abartırlardı ki, ayrı ayrı ülkelerin de adını kendi ana-babalarının adlarıyla bağlarırlardı. . . . tek-tek şahısların ya da her bir tayfanın soyunu belleklerinde

⁷³ Necip Asım, Türk Tarihi, s. 100-101.

⁷⁴ Yine aynı eser, Doktor Rıza Nur, *Türk Tarihi*, II. Cilt İstanbul, 1924, s. 46.

⁷⁵ جرجی زیدان، تاریخ مدنیت اسلام، جلد سوم، چاپ تهران ۱۳۳۳ شمسی (M. 1954)، ص. 155.

saklayanlara, Nessabe, derlerdi. Nessabe'ler cahiliyet devrinde çoktu. Her bir tayfa ve topluluğun kendi "Nessabe"si vardı ⁷⁶.

Zamanlarının, toplumsal ve siyasal hayatında büyük rol oynamaya çalışan, çok güçlü bir egemenlik kurmak uğruna yüzyıllar boyu çarpışan Safeviler, soy sop konusundaki ortaçağın inanç ve ahlâkına kayıtsız kalamazlardı.

Kendi soyunu imamlara ve İslâm âleminin dokunulmaz şahsiyeti sayılan Hz. Muhammed'e bağlamakta Safevilerin birkaç amacı vardı:

1. Siyasî hasımlarına egemen olmak ve çok meşhur soylarla üstünlük kazanmak.
2. Asil-nesep konusundaki tartışmalara ve bununla ilgili her çeşit kışkırtıcı sataşmalara son vermek.
3. Şiîlikten, imamlar ve Peygamber desteğiyle her yönlü, hem de istedikleri gibi yararlar sağlamak v.b.

Vaktiyle Şeyh Cüneyd (doğ. takriben 1434-1435, ölm. 1460) ve Şeyh Hayder de (1460-1488) egemenlik uğruna çarpışırken onlar da, Şeyh nesli oldukları halde, egemenliği asıl-nesep sahiplerinden gaspetmeğe can atmakla töhmetlendirildi. Bu yönden Şeyh Cüneyd ve Şeyh Hayder'le çağdaş olan Fazlullah b. Ruzbahan Huneci'nin (1460-1521) ⁷⁷ تاریخ عالم آرای امینی (1490 yılında tamamlanmıştır) eserindeki tasvir ve izahlar özellikle keskindir. Ortaçağ kaynaklarına oranla Safevilerle ilgili olarak, Şeyh Cüneyd ve Sultan Hayder'in hayat ve faaliyeti konusunda çok önemli bilgi veren müellif, onları, kendi babalarının irfan ve ruhaniyet yoluna gitmemekle, ülke ve vilâyetler ele geçirmek için çalışmakla en âdi hile yoluyla dilencilik (dervişlik) külahını کلاه گدائی hükümdarlık taciyle değiştirerek, kılıç ve savaş işiyle uğraşmakla... töhmetlendirmektedir ⁷⁸.

Bu görüşler, 1488 de Sultan Yakub'a (egemenliği 1478-1490), II. Bayezid'e (egemenliği 1481-1512) yazdığı *Fethname* mektubunda da ifade edilmiştir. Tantanalı başlangıçtan sonra soydan gelen egemenliğin tanrısal temsilcisi mevkiinden kendisine hak kazandırarak

⁷⁶ Curci Zeydan, *Tarih-i Medeniyet-i İslâm*, C. III, belirtilen yayın, s. 156.

⁷⁷ Fazlullah b. Ruzbahan, *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Eminî*, V. Minorski'nin muayyen ihtisarlarla tercümesi, Royal Society Monographs Vol. 26, London, 1957, p. 61-81.

⁷⁸ Aynı eser, s. 61-64.

“itaat yolundan dışarı çıkanın”, “hıyanete sapanın”⁷⁹ kılınçla cezalandırmasına şer’an borçlu olduğunu anlatan Sultan Yakub “Yağılar”, “isyanlar başcısı” Sultan Hayder’i “sûfi-nesep” olduğu halde, atalarının adını kötileyerek, egemenliği ele alma çabasıyla suçlar⁸⁰.

1. Şah Abbas’ın (1587-1692) sefaret münşisi göreviyle Avrupaya gitmiş ve Hıristiyanlığı kabul ederek, Avrupa’da kalmış Oruç Beg Beyat’ın İspanya’da tamamladığı Safevilere ait iri hacimli hatırat kitabında deniyor ki:

“Yakup egemenliği ele aldığı günlerden itibaren” sade ve aşağı tabakaya mensup olan, kendisini hiç bir yönden onunla yakın saymayan Hayder’in onun kız kardeşinin kocası olmasından utanç duyardı. Bunun için bir danışma meclisi kurdurdu. Ve orada Sultan Hayder’in öldürülmesi meselesini müzakere konusu ettirdi⁸¹.

Şah İsmail’in de siyasî hasımları “Sûfi-beçe” “Sûfi-derviş” sözlerini tartışmalarında hakaret sözleri olarak kullanmışlar, yüce bir soydan olmadığı halde onu soylu kişilerin kanunî egemenliğini ele geçirmeğe çalışmakla suçlamışlardır. Hele egemenliğinin ilk yıllarında, sağlam bir merkezî otorite yaratmaya çalışırken, Akkoyunlu soyunun son temsilcisi Sultan Murat’la Şah İsmail arasındaki soyluluk üzerindeki tartışmalar oldukça tipiktir⁸².

⁷⁹ Feridun Bey, *Mecmuay-ı Münşeatî’s-Selatin*, C. I, İstanbul (1274 H./1854 M.) s. 309.

⁸⁰ Aynı eser s. 310. ve; « اسناد و مکاتبات تاریخی ایران ، از تیمور تا شاه اسماعیل ، گرد آورنده دکتر عبد الحسین نوائی ، تهران ، ۱۳۴۱ شمسی (M. 1963) ص ۶۱۰ - ۶۱۵ .

⁸¹ *Don Juan Of Persia*, تألیف اوروج بیگ بیات ، با حواشی و یادداشتهای از لسترینج (Le Strange) ، ترجمه مسعود رجب نیا ، تهران ، ۱۳۳۸ شمسی (G. 1959) ، ص . ۱۴۰

⁸² Akkoyunlu Sultan Murad’ın mektubunu ve ona cevabı, XVI. yüzyılın başlarında yazılmış, *Şah-nâme-i Şah İsmail* ya da *Şeref-nâme-i İsmail Şahî* adlı eserin müellifi Mevlâna Kasımî de ilginç diyaloglar şeklinde nazme almıştır ki, bazı beyitleri şöyledir:

«... مراتا نادم درین کارگاه — پدر در پدر بوده صاحب کلاه
 بمن میرسد تخت شاهی و بس — چرا دیگری را بود این هوس ...
 ز تاج و سریر از ازل کامیاب — سریرم سپهر است تاج آفتاب!
 خود انصاف پیس آرو برگوی راست — که در سلطنت حق بجانب کراست
 مزن پنجه با خاندان قدیم — که کار خطیر است ورنج عظیم

Leningrat, S. Şédrin adına kütleві devlet kütüphanesinin el yazmaları fonu, Dorn Katalogu, N. 457, vr. 75-76. Şah İsmail cevabî mektubunda bir taraftan kendini

Ravzatu's-safa müellifi der ki, 1510 da Horasan'ı ele geçirmiş bulunan Şeybanî Han da (egemenliği 1500-1510) Şah İsmail'e haberler göndermekle kalmayarak babalarının sülûlîğine işaretle bir keşkûl ve bir de asa gönderir ve elçisine şunları söylettirir:

“Sen keşkûl ve asâ vârisisin. Lâkin ben Cengiz evlâdım, kılınç ve ülke vârisiyim. Eğer dervişliğe kanaat etmezsen cezanı göreceksin ⁸³.”

احسن القصص و دافع الفصص müellifi Ahmet b. Ebu'l-feth Tahranî de kendini Cengiz İmparatorluğunun vârisi sayan Muhammet Han Şeybanî ile Şah İsmail arasındaki tartışmaları anlatarak şöyle yazıyor:

“Şeybek Han gururla şöyle yazardı. Egemenlik iddiasını ancak padişahlarla çekişme gücünde olan ve ata-babadan Padişahlar soyuna mensup olan kişi yapabilir.”

Bununla da Terakeme Akkoyunlularının akrabalığına dayanıp benim gibi yedi iklim padişahı yoktur, diyerek egemenlik iddiasına düşmüştü ⁸⁴.

Aynı durum bir nice yıl sonra Yavuz Selim (egemenliği 1512-1520) tarafından Şah İsmail'e gönderilen mektuplarda ve Çaldıran Savaşı (1514) ile ilgili fetihnamelerde son derece keskin bir biçimde tekrar edilmiştir ⁸⁵. Sultan Selim, Şah İsmail'in hükümdar soyundan

Peygamber nesline bağlayarak daha kutsal bir nesil ile bağlılığını bildirir ve ayrıca şahsî liyakatten de söz eder:

مگو از پدر گرچه اسکندر است — که چون تو نیز آدم دیگر است
بمی مردم از اهل این روزگار — ز نسل قبادند و اسفندیار
بمیراث باشد اگر سروری — بود سلطنت را بمی مشتری
بود مرد را اعتبار از حسب — نباشد برزگی باصل و نسب

گرت نیست فر شہی آشکار — چه حاصل کہ بودت پدر شہریار

میر خوند۔ جلد سیم از ملحقات روضة الصفا، چاپ تهران، ۱۲۷۰ هجری ⁸³
(M. 1870)، ص. ۱۱-۱۰

⁸⁴ Ahmet b. Ebu'l-feth Isfahanî *احسن القصص و دافع الفصص* Leningrat Enstitüsünün elyazmaları fonu Inv. s. 386. vr. 285-b: Muhammet Han Şeybanî sırf soy üstünlüğüne dayanarak Şah İsmail'e gönderdiği ultimatom mektubunda onu aşağılatarak “İsmail daruge” der. Mekke'ye gitmeğe hazırlandığı için geçeceği yolları alelacele yaptırmış, mescitlerde hutbe okutmasını ve buna benzer şeyleri yerli emirlerinden biriymiş gibi ona emreder. Bkz. Hasanbey Rumlu *احسن التواريخ* C. XII, Leningrat, S. Şedrin adına kütlevî devlet kütüphanesinin elyazmaları Fonu, Katalog Persn. s. 92, vr. 68-5-69-b.

⁸⁵ *Tarih-i Sultan Selim*, Leningrat, Asya Halkları Enstitüsünün Elyazmaları

olmadığını küçültücü bir biçimde göz önüne serebilmek için, çok yerde onun adını “Erdebiloğlu” diyerek, müfsit ve zındık sözleriyle yazdırmıştır⁸⁶.

Bütün bunlar ortaçağ koşullarında Safevilerin kendi soylarını niçin kutsallaştırmağa, ciddi bir gayret sarfettiklerinin, yapma nesepname yaratmağa mecbur olduklarının toplumsal ve tarihî nedenlerini çok açık ve etraflı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Şu yönü de belirtmek gerekir ki, Safeviler eğer XV. yüzyılın sonlarından ve XVI. yüzyılın başlarından itibaren siyasal çıkarları için kendilerini nasıl Hz. Muhammed soyuna ve imamlara bağlamaya çalışmışlarsa, daha önceleri hele Şeyh Safî zamanında da kendilerini “irşat silsilesi”yle de birçok ârif ve sûfilerle ilgi kurmağa çalışmışlardır.

Bunu hem Safevilerin ulu atası olan Kızıl Börk (Zerrîn Külâh) Fîrûz’un شیخ ارباب الطریق ابراهیم ادهم قدس سرّه evlâdından bir hükümdarla yakınlığına ait rivayetten⁸⁷, böylece de Şeyh Safî’nin yaşamına dair birçok ilk kaynaklardan, özellikle *Safvetü’s-Safâ*’daki ذکر اسناد شجره و فرقه شیخ صفی الدین قدس سرّه adlı bölümdeki⁸⁸ birçok hikâye ve rivayetlerden de görmek mümkündür. Genellikle orta çağlarda etkili tanınmış şeyhlerin ayırımızsız hepsinin silsile-i irşadı (İrşat şeceresi) olmuştur. Bu nesepname-

Fonu, Katalog s. 563, s. 14-17; “*Tevarih-i Âl-i Osman*, İstanbul neşri, eserin müellifi Lütfi Paşa, XV. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyılın başlarına ait tarihçilerden olup Sultan Beyazıt ve Sultan Selim’in sarayında çalışmıştır. H. 1341/M. 1921, s. 198, 213-220, Mustafa b. Ahmet Âli, *Kühü’l-ahbar*, belirtilen elyazmaları Fonu, Katalog T. S. n-29, s. 274-272; *Solak-zade Tarihi*, belirtilen elyazmaları Fonu, Katalog T. S. n. 37, s. 188-190; Feridun Bey *Mecmua-i Münşeti’s-selâtin*, C. I, İstanbul, 1274 H./1854 M. s. 388-389; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, C. I. İstanbul, 1328-1330 H./1908-1910 M; s. 258-259: “. son nâme ile beraber Şah İsmail’in Şeyh Cüneyd evlâdı olması hasebiyle istihza makamında olarak abâ, asâ ve hilâl gibi hediyeledi”.

⁸⁶ Feridun Bey “*Mecmua-i Münşeti’s-selâtin*” belirtilen yayın s. 385-389 v.b. Buna göre, Kühü’l-ahbar müellifi’de “Hükümet-i Şahane-i Erdebilî” başlığı altında Şah İsmail’den, Sultan Selim’in tarihî mektup ve fetihnamelerinde olduğu gibi, keskin, dokunaklı ifadelerle söz etmiştir. Bkz. Bu eserin Leningrat, S. Şedrin adına kültüvî Devlet Kütüphanesinin elyazmaları fonundaki elyazma nüshası, Katalog T. n. s. 29, L. 272-273.

⁸⁷ *Safvetü’s-safa*, belirtilen yazma nüsha vr. 8-a Hondmîr; “*Habîbü’s-siyer*, belirtilen neşr, s. 323; İskender Bey Münşî-Tarih-i Âlem-Ârây-ı Abbâsî, belirtilen neşr, s. 7. Hacı Zeynel-âbidîn Şirvanî “*Riyâzü’s-seyâhe*” belirtilen nüsha vr. 7-a.

⁸⁸ *Safvetü’s-safa*, belirtilen nüsha, vr. 35-36-a. *Silsiletü’n-neseb-i Safeviyye*, belirtilen neşr, s. 11.

lerde atalarını ünlü hükümdarlara ya da kutsallaştırılmış kişilere iletmek çabaları âdet olduğu gibi “İrşat Şeceresi”nde de ulu şeyhlerle bir bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan örneğin, Şeyh Safî'nin irşat şeceresinde Şeyh Taceddin İbrahim Zahit Gilânî'nin (Ölm. 700 H./1300 M.), Aynu'z-zaman Cemaleddin Gilânî'nin (Ölm. 651 H./1253 M.), Şeyh Şehabeddin Mahmud Eharî⁸⁹, Ebu'l-ganayim Rükneddin Secasî'nin⁹⁰, Kutbeddin Ebubekr Ebherî⁹¹ ve Ziyaeddin Ebu'n-Necib Abdulkadir Sehreverdî'nin (Ölm. 563 H./1167 M.) Gazi Veciheddin Ömer b. Muhammed Bikrî Sehreverdî'nin⁹², Ebu'l-abbas Ahmed b. Muhammed Esvediyeye Dineverî (Ölm. 340 H./951 M.) ve Müşad Dineverî'nin (Ölm. 298 H./910 M.), Ebu'l-Kasım Cüneyd b. Muhammed Hazariye Gevariri Nihâvendiyeye'l-Bağdadî (Ölm. 297 H./909 M.) Firûz Kerruhî (Ölüm. 200 ya da 201 H./815-816 M.) Ebu Muhammed Habip Acemî (Ölüm. 156 H./772 M.) v.b. adları kaydolunmuştur⁹³.

Böylelikle muayyen tarihî dönemlerde, siyasal çıkarlar bakımından Safevilerin, kendilerini çeşitli uluslardan olan Şeyh ve imamlara mensup göstermeleri, onları kimi Arap, kimi Farsça konuşan zümrelere bağlanmasına imkân yaratmıştır.

Lâkin Safevî nesepnamesinde Peygamber soyuna, imamlara bağlanılan Sünnilik araştırılıp, aydınlığa çıkarıldığında, onların köklü Azerbeycanlı ailelerinden olduğu, Şeyh Safî'nin kendisinin de Lap gençliğinden, hatta Fars Vilâyetlerinde de bulunduğu sıralarda Türk Pirî, Türk oğlu gibi tanındığı orta çağların birçok kaynaklarında tekrar tekrar yazılmıştır⁹⁴.

⁸⁹ Hicrî VII. yüzyılda yaşamıştır. Lâkin hayatı ve faaliyeti hakkında bilgi yoktur.

⁹⁰ Hicrî VII. yüzyıl.

⁹¹ VI. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın başları.

⁹² Hakkında bilgi yoktur.

⁹³ *Safvetu's-safa*, belirtilen nüsha, 35-36. a; Hacı Zeynelabidin Şirvanî *Riyazü's-seyahe*, Leningrat S. Şedrin adına kitlevî kütüphanesinin elyazmaları fonu. Hanikof Katalogu, N-115, vr. 7-a.

⁹⁴ *Safvetu's-safa*, gösterilen elyazma nüsha vr. 27-30. İskenderbey Münşi, *Tarih-i Âlem-Ârây-ı Abbâsî*, gösterilen neşr, s. 10; *Silsiletü'n-neseb-i Safeviyye*, gösterilen neşr, s. 19.

Safevîlerin Atalarının Fars Dialektinde Konuşan Zümrelere Bağlanması Dair:

Safevîlerin soyunun Araplaştırılmasına çaba harcandığı gibi, Fars dialektli zümrelere bağlanılmasına da büyük bir çaba gösterilmiştir.

Safevîlerin atalarının Farsça konuşan zümrelere mensubiyetini tarihî araştırmalarla bir çeşit ispat etmek için birçok tecrübeli İran bilim adamları, çeşitli aktarmalar yapmaktadırlar. Onların XX. yüzyılda ortaya koydukları eserleri, ki biz bu konuda daha sonra söz edeceğimiz, birçok batılı müsteşrikleri de etkilemişlerdir.

Her şeyden önce belirtilmelidir ki, Safevîlerin Fars dialektinde konuşan zümrelere bağlı sayılmaları hakkında görüşler ilk kez, Ahmet Kesrevî'nin (Şemsî 1316/17 M. 1937-38) yıllarında Tahran'da yayınladığı *آذری یا زبان باستان آذربایگان* adlı eserinden sonra ortaya çıkmış, kimi ilmi çevreleri de etkilemiş, çeşitli tartışmalara neden olmuştu⁹⁵.

A. Kesrevî, bu görüşlerini daha sonra yayınladığı eserlerinde, bu arada *شیخ صنی و تبارش* adlı kitabında (Tahran, 1323 Şemsî - 1944 M.) da tekrar etmiştir.

Safevîlere ait ilk kaynakların ise hiçbirinde, onların Fars dialektli zümrelere bağlı gösterildiğine raslanmıyor. Elbette biz burada E. Kesrevî'nin:

«خرسندم که باسانی توانستم آذری، یازبان دیرین آذربایجانرا پیداکنم
و نمونه های از آن بدست آرم»⁹⁶

⁹⁵ A. Kesrevî'nin *آذری یا زبان باستان آذربایگان* kitabının yazılmasından otuz yıla yakın bir süre geçmesine rağmen, onun yanıtıcı görüşlerine gereken bilimsel bir cevap verilmemiştir. Kaldı ki, bu görüşlere İran'ın büyük ve tecrübeli araştırmacılarından olan Nasrullah Felsefi, Said Nefisi, Zebihullah Safa, Doktor Ahmet Tâcbehş, Abbas İkbâl Aştıyânî, Rahim-zade Safevî ve daha birçokları da katılmışlardır. Bunlar Avrupa müsteşriklerini de etkileyerek kendilerine birçok yandaş da bulmuşlardır. Ne yazık ki, 1958 yılında basılmış *Âzerbaycan Tarihi*'nin I. Cildinde de A. Kesrevî'nin *آذری یا زبان باستان آذربایگان* adlı eserindeki yanlış görüşler, burada da yer almış ve tamamiyle tasdik edilmiştir. (Bkz. s. 186-189).

احمد کسروی، آذری یا زبان باستان آذربایگان، چاپ دوم، تهران ۱۳۱۷ شمسی⁹⁶
(M. 1938) ص ۳

“Memnunum ki, Âzericeyi ya da Âzerbeycan'ın en eski dilini bulabildim. Onlardan belirli örnekler elde ettim”.

diye Fars şivelerinden birini Âzerî olarak adlandırmış, Azerbaycan halkının dilinin en eski örneği, hatta Midiyalıların da bu dille konuşmasını iddia etmesi üzerinde durmayacağız. Çünkü bu konuya ayrı bir makale hasretmek gerekecektir. Burada, aslında, Safevîlerin Fars dialektli zümrelere sokulmaları üzerinde duracağız.

İlk defa Kesrevî'nin hangi kaynaklara dayanarak Safevîleri Farslaştırmağa çalıştığı konusunu aydınlatmak gerekir.

A. Kesrevî, bu meselede Şafevîlere ait ancak son kaynaklardan birisine, XVII. yüzyılın ortalarında (1059 H./1648 M.) *Silsiletü'n-neseb-i Safeviyye*'ye dayanmıştır. Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdal Zahîdî, Şeyh Safî'nin hayat hikâyesinden söz ederek diyor ki:

« عالم و فاضل و مفسر بود ، طبع نظم داشت ، چنانچه اشعار ذیل از فحوای مشهور حضرت شیخ است . در باب کسر نفس و فروتنی میفرماید ... »⁹⁷

Böylelikle de *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye* yazarı, Şeyh Safî'ye ait sayılan Farsça dört gazel, bir müfret, bir rubaî ve Fars dialektinde olan on bir dü-beytini, bilinmeyen birisi tarafından yapılan şerhleriyle örnek olarak vermiştir⁹⁸. Lâkin bu dü-beytlerin hangi dilde, daha doğrusu hangi diyalekte yazıldığı gösterilmemiştir. A. Kesrevî ise bunların tam Âzerîce olduğunu ileri sürerek⁹⁹ kendi görüşünü bu şekilde güçlendirmeğe çalışır:

« در سلسله النسب نوشته این دوبیتی ها درجه زبانست . ولی ما چنانکه گفتیم بیگمان آنرا در آذری میشناسیم . زیرا در جائیکه بودن آنها از شیخ صنفی دانسته شد بیگمانست که شیخ صنفی آنها را جز بزبان خود نسروده »¹⁰⁰

⁹⁷ *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*, Berlin neşri, 1924, s. 29. Şeyh Safî "Bilgin, erdemli ve yorumcu ve açıklayıcı idi. Kendisi şair tabiatlı idi. Aşağıdaki şiirler Şeyh Hazretlerinin şiirlerindedir. Nefs-i kırmak ve alçak gönüllülük konusundadır. . ."

⁹⁸ Yine aynı eser, s. 29-36.

⁹⁹ Nasrullah Felsefî daha açık bir biçimde Farse-yi Âzerî olarak adlandırır. Bkz. زندگانی شاه عباس اول جلد دوم تهران ۱۳۳۴ شمسی ، s. 3. (1955 M.)

¹⁰⁰ A. Kesrevî *Silsiletü'n-neseb*'te dü-beytlerin hangi dilde olduğu yazılmamıştır. Lâkin biz evvelce de dediğimiz gibi hiç kuşkusuz onları Âzerîce sayarız. Onların Şeyh Safî'ye ait olduğu kuşku götürmez. Bu durumda Şeyh Safî kendi dilinden başka bir dilde yazamazdı.

A. Kesrevî *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*'de verilen birkaç dü-beyttten Şeyh Safî'nin genellikle Âzerî dialektinde söylediğini ispat etmeğe çalışarak, Fars dil grubuna dahil olan Âzerî dialektini onun ana dili gibi yazmasındaki düşüncelerinin ne kadar yanlış ve bilim-dışı olduğunu aydınlatmak için aşağıdaki noktalara dikkat edelim:

Önce, A. Kesrevî Safeviler konusunda en önemli ve ilk kaynak olan *صفوة الصفا* nın bilim âlemince bilinen en eski el yazmalarında, kendisinin de dayandığı *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*'de çok açık bir biçimde Şeyh Safî'nin "Türk Piri" "Türk oğlu" olarak adlandırılmasını, Türklülüğünü tamamiyle görmezlikten gelmiştir.

Safvetü's-Safa ve birçok öbür XVI. yüzyıl kaynaklarından anlaşılır ki, Şeyh Safî daha yirmi yaşındayken kendine ruhanî rehber aramak maksadiyle Fars vilâyetine, Şiraz'a gidip gelir¹⁰¹.

O, burada Farsın birçok tanınmış ilim ve irfan temsilcileriyle, bu arada Mevlâna Raziyyeddin el-Mâlikî, Rükneddin Beyzavî, Rükneddin el-Mâlikî, Şeyh Zahîreddin b. Şeyh Necibeddin Bozgoş (بزغوش), Emîr Abdullah Farsî, Şeyh Muslihiddin Sadî ve başkalarıyla görüşür. Onlarla birçok kez irfânî, felsefî tartışmalar yapar. Onlar ise Şeyh Safî'yi Âzerî, Fars diyalektinde konuşan bir kişi gibi değil, Türk gibi tanımış ve ona her zaman ey Pîr-i Tork (Ey Türk piri) diye hitap etmişlerdir.

Fars vilâyetinin tanınmış sûfilerinden ve Şiraz'ın tanınmış şeyhlerinden Emîr Abdullah Farsî'yle Şeyh Safî'nin görüşmeleri, sohbetleri *Safvetu's-safa*'da etraflı bir şekilde tasvir edilerek anlatılır:

«امیر عبد الله رحمة الله عليه ساعتی طویل خاموش شد و سرفرو انداخت، پس سر بر آورد و گفت: ای پیر ترک، مرغ همت ماتا اینجا پرواز نکرده . . . کای پیر ترک، از شرق عالم تا بغرب عالم کس که حلّ این حال واقعه تو تواند کرد پیچکس دیگر نیست غیر از شیخ زاهد گیلانی قدس الله روحه . . .»¹⁰²

¹⁰¹ *Safvetu's-Safa* (en eski nüsha vr. 12-16).

¹⁰² *Safvetu's-Safa*, gösterilen elyazma nüsha vr. 15. "Emîr Abdullah (Tanrı ona rahmet eylesin) bir saatten fazla başını önüne eğerek sustu. Sonra başını kaldırıp dedi ki: "Ey Türk piri, bizim himmet kuşumuz bu mertebeye dek uçamamıştır. . . Ey Türk piri, böyle bir hali ve senin vakıanı doğudan batıya dek, Şeyh Zahit Gilânî'den başka hiçbir kimse aydınlatamaz."

bu mesele ilk önemli kaynaklardan olan “جهان آرای شاه اسماعیل صفوی” ve İskenderbey Münşi'nin adlı eserlerinde¹⁰³ ve hatta A. Kesrevî'nin her yerde başvurduğu Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abd'ul-zâhidî'nin *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye* eserinde de aynen vardır¹⁰⁴;

Safvetü's-safa'daki Şeyh Safî ile İsmailî mezzeçla iken Türk Pîri پیر ترک diye adlandırılmasını izah eden bir rivayet de yine şöyle başlıyor:

« . . . روزی شیخ قدّس سرّه (یعنی شیخ صفی) نشسته بود دید که دیوار مسجد شکافته شد و یکی از آنجا در آمد و شیخ را خطاب کرد که ای پیر ترک! و شیخ را قدّس سرّه پیر ترک گفتندی، از آنجهت که بدرجمالش در غایت حسن و کمال بود. . . . »¹⁰⁵

Şah İsmail döneminin çok önemli ve ilk kaynaklarından olan ve şimdilik müellifi belli olmayan جهان آرای شاه اسماعیل صفوی de Şeyh Safî'nin kendi ruhanî rehber ve muallimi Şeyh Zâhid Gilânî ile ilk görüştüğünde (takriben 1277 M. de), onun Erdebil'den Gilân'a gelmiş bir Türk genci (Cevân-e Tork) olarak tanındığı tekrar tekrar kaydedilmiştir¹⁰⁶.

Hânıkaha yeni gelmiş Şeyh Safî'yi kendi yanına çağırırken Şeyh Zâhid ile oğlu Şeyh Cemalettin arasında şöyle bir konuşma geçer:

« . . . شیخ زاهد بعلم هدایت دریافت که شیخ صفی آمده است فرزند بزرگ خود را که شیخ جمال الدین نام داشت گفت ای فرزند برو بمیان بقعه

¹⁰³ جهان آرای شاه اسماعیل صفوی Şah İsmail'in Saray Salnamesinin müellifi bilinmeyen elyazması vr. 78-a (bu eserden bilim âleminde ilk kez biz yararlanmış bulunuyoruz.)”

اسکندر بیگ منشی - تاریخ عالم آرای عباس ، چاپ تهران ، ۱۳۱۴ هجری ، ص . ۵ .

¹⁰⁴ *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*, gösterilen yayın s. 19.

¹⁰⁵ *Safvetü's-safa* gösterilen elyazma nüsha vr. 14a “... Bir gün Şeyh oturmuştu. Mihrabın duvarının yarıldığını gördü. Oradan bir adam çıkıp Şeyh'e dedi ki: Ey Pîr-i Türk... Onun cemalinin bedri, hüsn ve kemâlinin yetkinliği öyle bir dereceye çıkmıştır ki, o daima Türk pîri olarak anıldı”.

¹⁰⁶ Bu devirden aşağı yukarı yedi asra yakın bir süre geçmesine rağmen şimdi de Gilanda olsun, İran'ın Fars diliyle konuşan bütün bölge ve illerinde Azerbaycanlılar Türk olarak anılırlar. Azerbaycanlı genç bir çocuğa yine de “Cevân-i Türk” (Türk genci) derler.

و جوان ترکی که در اول عمر باین پوشش آمده است در نماز است چون سلام باز دهد سلام کرده بگو که پدرم شیخ زاهد ترا می طلبد شیخ گفت ای پدر بیگانه را تکلیف میکنی بحرم تو آنرا بیاوردی از تو بدیع است شیخ فرمود که زنه این خیال فاسد است این که تو نامی عالم از تو میرنجد بخدا که این جوان محرم بارگاه حق است و هرکسی که محرم بارگاه احدیت گردید محرم جمیع خلقت است. . . .» چون روزی عید شد دیدند که ، حضرت شیخ زاهد از چله خانه بیرون آمد و دست آن جوان ترك را گرفته و بقیه آورد. . . .»¹⁰⁷

Bunlardan başka, şu cihet de gözönüne alınmalıdır ki, *Safvetu's-safa*'nın yüzlerce hikâye ve menkabevi rivayetlerinde Şeyh Safî'nin ister Âzerbaycan, ister Küçük Asya'dan başlayarak, bugünkü Suriye, Hicaz, Basra'ya dek yayılmış göçebe ve yerleşik Türk topluluklarına mensup müritlerine önderlik ettiği tasvir edilir¹⁰⁸.

Hatta, Şeyh Safî vaktinin çoğunu oralardaki müritlerinin arasında, onlarla sohbet ederek geçirirdi.

Anlaşıyor ki, Şeyh Safî çoğu okuma-yazma bilmeyen, değil yabancı bir dille, alelade sözlerle bile anlaşamayan müritleriyle Âzerî-Fars lehçesiyle değil, Âzerî Türkçesiyle konuşabiliyordu.

Şeyh Safî'nin hayatına dair *Garibî ve Begaî* tezkirelerinde onun Türkçe *Kara Mecmua* adlı felsefî bir eseri olduğu, bu eserin el

¹⁰⁷ *Cihân-ârây-ı Şah İsmail-i Safevî*, (elyazma nüshası) vr. 7-b. “Şeyh Zâhid, Şeyh Safî'nin geldiğini kerametiyle bildi. Büyük oğlu Şeyh Cemâleddin'e dedi ki: — Oğul, zâviyede namaz kılmakta olan ve ömrünün ilk günlerinden beri aynı giyimle dolaşan Türk gencinin yanına git, selâm verip aldıktan sonra de ki, Babam Şeyh Zâhid seni çağırıyor.

Şeyh Cemâleddin şaşkınlıkla :

— Baba, yabancıyı haremine mi davet ediyorsun. Senden beklenmeyen bir şey bu.

Şeyh Zâhid şöyle buyurur:

— Sakın, böyle boş hayallere kapılma! Yaradana incitmiş olursun. Tanrıya and olsun, bu genç, Tanrı sarayının mahremidir. Bir kimse Hak sarayının mahremi oldu mu, bütün yaratıkların mahremi olur”.

“... Bayram günü gelip de Hazret-i Şeyh Zâhid, çilhaneden çıkarak, hemen Türk gencinin elinden tutup zâviyeye getirdi.”

¹⁰⁸ Aynı eser vr. 25, 215, 217, 219, 323, 380-381, 384 vs.

yazmasının Safevî hükümdarlarının hazinesinde saklandığından söz edilir¹⁰⁹.

Ayrıca A. Kesrevî *Safvetu's-Safa*'da Şeyh Safî'nin şiir yazdığından söz eden kayıt ve rivayetleri de elinden geldiğince şüpheli göstermeğe çalışmıştır. Burada Şeyh Safî'nin oğlu ve halefi Şeyh Sadreddin Musa (1304-1394) ya atfedilen bir rivayette çok açık bir şekilde gösterilir ki, babası şiir yazmamıştır. Gûya Şeyh Safî'den ancak bir mısra malûmdur. Bunu da Bağdat'dan dönerken yolda İlhan Ebu Sait ile (egemenliği 1316-1336 M.), onun ulu noyanı (Baş komutanı) Emîr Çoban (Ölm. 1327) arasındaki vuruşmadan söz ederken "نوبت چوبانیان آمد بسر" diye hemen söyleyivermiştir. Rivâyetin sonunda denilir ki :

« غیر از این مصرع از انشای طبع مبارکش مسموع نیست »¹¹⁰

A. Kesrevî böyle açık bir kaydı şüpheli bir biçimde gösterirken, önemli bir delile dayanırcasına Şeyh Safî'nin birçok şiirleri, bu arada kendisinin de örnek olarak gösterdiği dü-beytleri, sonraları Şiilik görüşlerine aykırı görüldüğünden, onları *Safvetu's-safa*'dan çıkarılmışlar. Bu konuda diyor ki:

« پروان آن خاندان دست بسیار در کتاب ابن بزاز برده اند و هر چه را از آن باسیدی و شیعگری ناسازگار دیده اند بهمزده اند . از نیر و توان پنداشت که جمله و غیر از این مصرع از انشای طبع مبارکش معلوم نیست . راهم بان کتاب باشند بدینسان که از شیخ صنفی شعرهای در میان می بوده که باسیدی یا شیعگری نمی ساخته برای دور کردن آنها از شیخ چنین چیزی نوشته اند ».¹¹¹

¹⁰⁹ Bu konuda Bkz. ۱۳۱۶ تهران ، دانشمندان آذر بایجان ، میرزا محمد علی تربیت ، (M. 1935) ، ص ۲۲۹۰

¹¹⁰ « که چون شیخ قدس الله سره » *Safvetu's-safâ*, gösterilen elyazma nüsha vr. 202-b. بعد از مراجعت میفرمودو توجه برای کرد که بر آن راه محاربة پادشاه ابو سعید و امیر چوبان بود طاب ثراهما و مولانا عزالدین مراغی رحمة الله عليه میگفت که انحراف صوب بصوب دیگر ازین جاده ضرورت باشد ، چون در راه خوف حرب است و راه مخوف ، شیخ قدس سره فرمود که مولانا فکری مکن که « نوبت چوبانیان آمد بسر! » و غیر از این مصرع از انشای طبع مبارکش مسموع نیست » ؛

A. Kesrevî, gösterilen آذری یا زبان باستان آذر بایگان ، s. 44.

¹¹¹ A. Kesrevî gösterilen eseri s. 45: ... O hanedanın (Safevilerin) taraftarları İbn Bezzaz'ın kitabına çok el gezdirmişler, Şiilik ve seyyitliğe uygun gelmeyen

Eğer durum böyle idiye ne için Şeyh Safî'nin baştan başa eserde anlatılan ârifane ve felsefî görüşlerini yansıtan şiirleri de ihtisar edilmiş olsun? *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*'de Şeyh Safî adına yazılmış ister dü-beytlerde, ister gazel ve rubailerde Şialığa aykırı motifler olsaydı, onları *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye* müellifi Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdal Zâhidî, Şeyh Safî adına yazabilir miydi?

Şimdi burada A. Kesrevî'nin tutarlı deliller olarak dayandığı örnekleri *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*'den aynıyle alıp آذرى يا زبان باستان آذربایگان kitabına koyduğu ve sözde "Şialık görüşlerine uygun gelmediği için *Safvetu's-s-Safâ*'dan çıkarıldığını ispata çalıştığı dü-beytlerden birçoğunu şerhleriyle birlikte gözden geçirelim:

Dü-beytlerin kalanları da aynı ruhtadır. Bunlar açıkça gösterir ki A. Kesrevî'nin iddiasının aksine olarak dü-beytlerde Şialıkla (Şah İsmail'in egemenliği yıllarında birtakım fikrî akımları kendinde birleştiren tasavvufî ve ârifane görüşlerle birlikte, tam bir siyasi görüş haline getirilmiş, Kızılbaşlık Şialığı ile) hiçbir yönden çelişki ve uygunsuzluk meydana getirmiyor. Bu da bütün dü-beytlerin son devirlerde, XVI. yüzyıldan bu tarafa görüldüğünü sezdirmektedir.

İhtimal ki, dü-beytler XVI. yüzyılın ilk yarısında, *Safvetu's-safa*'nın birçok el yazmalarına sokulmuş ve H. VII. yüzyılın sonlarında ise Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdal Zahîdî *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*'sini hazırlarken, bütün bu nüshalardan yararlanmıştı. Bizim bu iddiamızı tamamiyle Şialık görüşünü terennüm eden A. Kesrevî'nin farkına varmadan onu da *Silsiletü'n-neseb-i Safeviyye*'den naklederek sözde Şialığa zıt olduğu için *Safvetu's-Safâ*'dan çıkarıldığını iddia ettiği altıncı dü-beyti de ispat etmektedir.

ne varsa darmadağın etmişler. Şu yönden de kuşku duymak gerekir ki, "bu mısradan başka mübarek tab'larının şiir yazısından bir şey malûm değildir" cümlesi de o kitaba katılmıştır. Anlaşıyor ki, Şeyh Safî'nin orada kimi şiirleri, şialık ve seyyitliğe uygun gelmemiştir. Bu cümleyi Şeyhin böyle şiirleri olduğunu bildirmemek için yazmışlar.

Belirtmeliyiz ki, A. Kesrevî ister آذرى يا زبان باستان آذربایگان, ister daha sonraları yazdığı *Şeyh Safî ve Tebâreş* ve öbür eserlerinde *Safvetu's-safa*'da olan düzeltmelerden ya da değiştirmelerden söz ederken, ancak Şah Tahmasb'ın egemenliği yıllarından (1524-1578), takriben XVI. yüzyılın ortalarına ait olaylardan örnek vermişlerdir.

Lâkin bizim dayandığımız *Safvetu's-safa*'nın esas elyazma nüshası, en eski müellif nüshasıdır ki, orada da Şeyh Safî'nin şiir yazmadığı apaçık kaydedilmiştir. Bkz. *Safvetu's-safa*, gösterilen el yazıma nüsha vr.: 202-b.

Dü-beytleri Şeyh Safî değil de, onun adıyle müritleri yazmış ve maletmişlerdir. *Safvetu's-safa'*dan anlaşılmaktadır ki, Şeyh Safî'nin hele kendi gününde, ona dair birçok şiirler yazılmış, onun ârifane ve felsefî düşünceleri şerh ve terennüm edilmiş, kişiliği övülmüştür. Bu ilk kaynakta Mevlânâ Bedieddin Mahmud Kazî Erdebilî'nin şiirleri ve Ahmet Meddah Erdebilî'nin Şeyh Safiye hasrettiği 114 kasidesi hakkında bilgi verilir.

O, Şeyh Safî'nin uzaklardan Hindistan ve Serendip, (şimdiki Seylân) taraflarından gelmiş müritlerine kasidelerini okuyor, müritler de kasideden çeviriler yaptırıp yadigar alıyorlar. Ahmet Meddah Erdebilî şöyle diyor:

«من از احوال شیخ (شیخ صنی) و عظمت او سخنها میراندم و داستانشها
میخواندم و ایشان گوش بدان گشاده و هوش بدان داده . . .»¹¹⁸

Kendi mürşidi ve ruhanî rehberi adına şiir yazmak, ortaçağlar koşullarında olmayacak bir iş değildir. Bunun en açık delili de Mevlâna Celâleddin-i Rumi'nin kendine manevî rehber edindiği Şems-i Tebrizî (1186-1248) adına "Şems" mahlâsiyle yazdığı şiirler ve onun adına 42 bin beytten fazla şiirden oluşan ünlü *Divan'*ıdır¹¹⁹.

Şeyh Safî adına başkaları tarafından şiirler yazıldığını bildiren *Safvetu's-safa'*daki menkabevî bir hikâyeye oldukça ilginçtir.

Bu hikâyeyi Şeyh Safî'nin Halhalli halifelerinden Pir'e Abdülkerim Halhalî söylemiştir. Sözde onun babası kendi ruhanî rehberi Şeyh Safî'yi görmeğe geldiği vakit, yoldayken Halhal Hatibi Mevlâna Muhammet İsmail'e bir dü-beyt okuyor. Bu dü-beytin mazmunu üzerine aralarında bir tartışma olur. Görüşükleri sırada sözde Şeyh Safî "keramet" göstererek, beklenmeyen bir biçimde bu tartışmadan söz ettiğinde şaşır kalırlar. Halhal Hatibi ise heyecandan aklı başından gider. Onların yolda okudukları dübeyt ise şudur:

¹¹⁸ *Safvetu's-Safa*, gösterilen elyazma nüsha vr. 322-a. "Ben onlara, Şeyhin (Şeyh Safî'nin) vaziyeti ve azametinden söz ederdim. Destanlar söyledim. Onlar da dikkatle bana kulak verirdi."

¹¹⁹ Bkz. کلیات شمس تبریزی، مشتمل بر ۴۲۰۰۰ بیت اشعار فارسی و عربی و ملمعات ۳۵۰۲ غزل و قصیده و مقطعات و ترجیعات با ۱۹۹۵ رباعی از آثار مولانا جلال الدین محمد مولوی رومی، چاپ تهران، ۱۳۴۵ شمسی (M. 1966)

هر که اورامنه بنام بخوند — شوورو بسته داری کامرو بند
کار یا میری جهنامه داران — خداوند بنده خداوند¹²⁰

A. Kesrevî, *Safvetu's-safa*'nın hemen hemen bütün nüshalarında olan bu beytini de Âzericeye örnek olarak vermiştir¹²¹.

Buradan anlaşılıyor ki, A. Kesrevî'nin Âzerî olarak adlandırdığı dialekte Şeyh Safî'nin müritleri dü-beytler söylemişlerdir. Bilindiği gibi şimdi de Halhal'da bu dialektin kalıntılarına raslanır ki, A. Kesrevî kendisi de Aذربaygan Aذربan bastan Aذربi adlı eserinde yeri geldikçe bu soruna değinmiştir¹²².

Böylelikle de *Silisetü'n-nesebi Safeviye*'deki dü-beytler kuşkusuz, Şeyh Safî'nin Halhal ya da Âzerî olarak adlandırılan dialektin işlendiği diğer yerlerdeki müritleri tarafından yazılmış ve kendi mürsitlerinin adı ile ilgilendirilmiştir.

Safvetu's-safa'da da buna açık bir örnek vardır. Burada Hâce Ağa tarafından söylenilmiş bir rivayette Erdebil'de bağcılık eden bir kadının Âzerî dialektinde Şeyh Safî adına dü-beyt söylediğinden (bu gibi dü-beytlere *Saffetu's-safa*'da Pehlevî adı verilir) söz edilir¹²³.

A. Kesrevî'de bu rivayeti dü-beytlerle birlikte Aذربan bastan Aذربi adlı kitabında başka bir ilişkiyle örnek olarak getirir. Şeyh Safî adına onun halifeleri ve yandaşlarının aynı dialekte dü-beytler söyledikleri ortaya çıkınca A. Kesrevî çelişkilerden kurtulmak için, başka bir yola saparak iddialarını doğrultmaya çalışarak şöyle demektedir:

کسانی میگویند ؛ شاید اینهارا یکی از شاگردان شیخ صفی ساخته . می گویم
این بسیار دور است و از آن سوی باخواست ما که زبان دو بیتهاست ناسازگار
نیست . زیرا اگر کسی شعر باسم شیخ صفی ساخته بیگان بازبان او ساخته¹²⁴

¹²⁰ *Safvetu's-safa*, gösterilen elyazma nüsha, vr. 156-a.

¹²¹ A. Kesrevî, Aذربan bastan Aذربi adlı eserinde Aذربi adlı eserinde yeri geldikçe bu soruna değinmiştir¹²².

¹²² A. Kesrevî, Aذربan bastan Aذربi adlı eserinde yeri geldikçe bu soruna değinmiştir¹²³.

¹²³ *Safvetu's-safa* gösterilen elyazma nüsha, vr. 182-a.

¹²⁴ A. Kesrevî, gösterilen eseri, s. 45.: "Kimileri derler ki, bu dü-beytleri belki de Şeyh Safî'nin müritlerinden biri yazmıştır. Ben, bu mümkün değildir, derim. Öbür yandan da bu, bizim görüşümüze, yani dü-beytlerin Âzerî dilinde söylenmesine aykırı düşmez. Zira, eğer bir adam, Şeyh Safî adına şiir söylemişse, hiç kuşkusuz onun kendi diliyle söylemiştir".

Elbette burada da A. Kesrevî'nin iddiasının bilimsel olmadığı apaçıktır. Çünkü, özellikle X. yüzyıldan bu yana Gazneliler, Selçuklular ve Selçukî Atabeyleri, İlhanlılar ve Timur Oğullarının, hatta birçok Safevî hükümdarlarının saraylarında yetişmiş yüzlerce şair şiirlerini sundukları şahısların yani birçok Türk hükümdarlarının ana dilinde yazmamışlardır. Bu duruma göre de A. Kesrevî'nin "Eğer bir adam Şeyh Safî adına şiir yazmışsa, kuşkusuz, onun kendi dilinde yazmıştır." görüşü yersizdir.

A. Kesrevî *آذری یازبان باستان آذر بایگان* adlı eserinin sonlarında Nasır Revvayî'nin Talış ve Halhal'de belli cönklerden topladığı yetmiş dü-beytini de Âzerice'ye örnek göstermiştir. Bunlar da ufak tefek ayrılıklar bir yana, *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye*'de Şeyh Safî adına söylenmiş dü-beytlere benziyor¹²⁵.

Bu cönkteki şiirleri yazanlardan birinin Safeviyye tarikatına mensup halifelerden olması ayrıca dikkate değer. Halife Sadık (Halife-i Hanikah-ı Safeviyye) olarak belirtilen kişinin örnek olarak dü-beytlерinden ikisi buraya yazılmıştır.

A. Kesrevî, bu dü-beytlерden söz ederken, onlarla Şeyh Safî adına söylenmiş dü-beytlер arasındaki belirli ayrıntılar olduğunu da göz önüne alarak şöyle bir sonuca varıyor:

«... چون دانسته ایم آذری بچندین گونه بوده اینست آنرا جلوگر پندار خود نمی شماریم و کوتاه سخن آنکه مانیزانها را آذری می پنداریم . . . چنانکه گفتیم کویندگان شناخته نمی باشند ولی یکی از ایشان که خلیفه صادق، خلیفه آستان صفویه باشد نامش می رساند که از مردم آذربایجان می بوده زیرا بیگمان این شعرها پیش از پیدایش پادشاهی صفویان سروده شده.»¹²⁶

Buradan anlaşılır ki, A. Kesrevî'nin kendisinin de kabul ettiği gibi Şeyh Safî'nin kimi halifeleri, vaktiyle Âzerice denen dialektte dü-beytlер söylemişlerdir. Büyük bir olasılıkla, bunlardan kimi dü-

¹²⁵ A. Kesrevî *آذری یازبان باستان آذر بایگان* gösterilen yayın, s. 61-65.

¹²⁶ Yine aynı eser s. 60. "... Bildiğimiz gibi, Âzerî çeşitli renklere bürünmüştür. Onun böyle olmasını düşüncelerimiz için engel saymıyoruz. Sözün kısıası, biz bunları da Âzerî sayıyoruz... Dü-beytleri yazanlar bilinmiyor, demiştik. Lâkin, onlardan birisi Safevî Halifelerinden Sadık'tır. Adından (?) Âzerbaycanlı olduğu bellidir. Bu şiirlerin Safevî hükümdarlarından önce yazıldığı kuşkusuzdur."

beytlerini Şeyh Safî adına söylemiş ve mürşitlerinin sûfiyane görüşlerini yerli ahali içerisinde, onların anlayabilecekleri bir şive ile tebliğ etmeye çalışmışlardır.

Dördüncüsü, Şeyh Safî birçok dili ya da kök bakımından Farsça'ya yakın dialektleri öğrenebilir ve hatta o dialektlerde eserler de yazardı. *Safvetu's-safa*'dan onun Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca Gilanca'yı iyi bildiği anlaşılır¹²⁷.

Burada görülüyor ki, o ilk öğrenim yıllarında Türkçe'yi, Arapça'yı, Farsça'yı ve Moğolca'yı çok iyi öğrenmiştir¹²⁸.

Lâkin, hilâfetin güçlü egemenliği yıllarında eserlerinin tümünü ya da önemli bir bölümünü Arapça, Farsça yazmış Âzerbaycan âlim ve şairlerini, nasıl bütün ilmî faaliyetini Fars dilinde sürdüren A. Kesrevî'nin kendini Arap ve Fars sayamayacağı gibi, Şeyh Safî'yi de birkaç dü-beytiyle Farslaştırması mümkün olamaz.

Şeyh Safî, Şeyh Zahit Gilânî'nin eliyle "hırka" خرقه giydikten sonra yirmi beş yıl onun yanında riyâzet aşamalarından geçerek tasavvuf ve irfan yollarını öğrenmeye çalışmıştır. O, bu yirmi beş yıllık sürenin çoğunu Gilân'da geçirmiştir. Şeyh Safî'nin karısı Bibi Fatıma da (sonraları halifesi olan Şeyh Sadreddin Musa'nın anası) Şeyh Zâhit Gilânî'nin kızıdır¹²⁹. Bütün bunları göz önünde bulundurursak Şeyh Safî'nin Gilekçe'yi bildiği gibi, öbür Fars dialeklerini bilmesi de şaşılacak bir konu değildir.

Hiç kuşkusuz atalarının Sencan tarafından geldiği kaydedilen Şeyh Zahit ailesi, A. Kesrevî'nin Âzerîce olarak adlandırdığı Fars dillerini bilir, ya da onun hânîkahındaki halife ve müridleri içerisinde bu dialektle konuşanlar vardı. A. Kesrevî'nin bu dialekte ait Gilân'da bulunan cönklerden verdiği örnekler de böyle bir ihtimali desteklemektedir¹³⁰. O halde Gilân'da kaldığı yirmi beş yıl içinde her gün

¹²⁷ *Safvetu's-safa* gösterilen elyazma nüshası, s. 10-a.

¹²⁸ Yine aynı yerde: «... و چون شیخ قدس سره را (یعنی شیخ صفی را) از تلعاب: صبیان بمکتب و دبیرستان فرستادند و بآداب ادب معود و مودب شد فرض و سنن و قرآن پیاموخت و از اشعار و نکات و لطایف حظی تمام یافت و از لغات عربی و ترکی و پارسی و مغولی حظی وافر یافت و در تهذیب و ترکیب عبارت و استعارت مهارت تمام حاصل کرد.»

¹²⁹ Bkz. 111. Sayfadaki dipnot. *Safvetu's-safa* gösterilen elyazma nüsha, vr. 33; *Habîbü's-siyer* gösterilen yayım s. 327; *Silsiletü'n-nesebi Safeviyye* gösterilen yayım s. 36.

¹³⁰ A. Kesrevî gösterilen yayım, s. 60-65.

her saat birlikte bulunduğu musahiplerinden Şeyh Safî'nin bu dialekti öğrenmesinde ne gibi bir gayr-ı tabîlik olabilir?

Burada gayr-ı tabî olan bu dialekti öğrenip öğrenmemesini, sathî de olsa aydınlatmadan, onu başka bir topluluğa maletmektir ¹³¹.

Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî'nin büyük atasının Sencar ¹³¹ tarafından geldiği iddiası üzerinde de biraz durmak gerekir.

A. Kesrevî Azerbaycan Adırbaygan استان آذربایجان eserinden takriben 7-8 yıl sonra yazdığı «تبارش و تبارش صنی و تبارش صنی» adlı başka bir kitabında *Safvetu's-safa'*'nın belli bir elyazmasına dayanarak Safevî'lerin ulu atasından olan Kızılörk «Zerrîn Külâh» Fîruz'un Sencar tarafından geldiğini iddia etmiştir.

A. Kesrevî bu konuda şunları yazıyor:

«در یک نسخه کهن از صفوة الصفا که در دست است در تبارنامه شیخ صنی ، فیروز شاه را چنین یاد میکند : «الکردی السجانی پیروز شاه زرین کلاه» پیداست که «السجانی» غلط و یا خود دیگر شده از «السجانی» و یا السنجاری می باشد. کوتاه سخن : آنچه ما می فهمیم پدران شیخ صنی از کردستان و یا از پیرامون های آن آمده بوده اند» .¹³²

Herşeyden önce kaydetmeliyiz ki, A. Kesrevî'nin bu kaydı da Safevî-şinaslık alanında Âzerî dialekti gibi, bazı karışıklıklara ve çatışmalara neden olmuştur. Kimi doğubilimciler de Kesrevî'nin bu kaydını olduğu gibi tekrar etmektedirler. Kimi İran Safevî-şinasları ise, A. Kesrevî tarafından ileri atılan bu dolaşık görüşten, yine sonuç olarak Safevîleri Farslaştırmak için tutarlı bir delil gibi yararlanmaya çalışırlar. Buna, uzun süre bilimsel çalışmalarını Safevî-şinaslığa hasretmiş Tahran Üniversitesi Profesörü Dr. Nasrullah Felsefî'nin aşağıdaki kaydı tipik bir örnektir. O, A. Kesrevî'nin ve öbür İran

¹³¹ Sencar - o zamanlar Kürt topluluklarından bir kısmının da yaşadığı Diyarbakır mahallelerinden biri idi.

¹³² A. Kesrevî, *Şeyh Safî ve Tebareş*, Tahran, 1324 Şemsî (1945 M.) s. 37. *Safvetu's-safa'*'nın elde olan eski nüshalarının birinde, Şeyh Safî Neseppnamesi'nde Fîruz Şah'tan şöyle sözeder: El-Kürdî el-Secânî piruz Şah Zerrîn Külâh. Açıkta ki, el-Secânî yanlışdır. Yahut da El-Sencânî, el-Sencarî'nin değiştirilmiş şeklidir. . . Sözü'nün kısası, biz öyle anlıyoruz ki, Şeyh Safî'nin ataları Kürdistan Sencar ya da o çevreden gelmişlerdir.”

bilginlerinin kimi incelemelerine değinerek hallolunmuş bir problem gibi sonucu genel bir yargıya bağlamıştır :

از تحقیقات جدید نیز بثبوت رسیده است که فیروز شاه زرین کلاه ،
جد هفتم شیخ صنی الدین از کردستان در حدود سال ۵۶۹ هجری قمری
بآذربایجان آمده است . اجداد صفویه اصلا ایرانی بوده و حتی بزبان آذری ،
یعنی زبان بومی آذر بایجان سخن میگفته اند .¹³³

Rahim-zade Safevî'nin (1341 Ş./1962 M.) de Tahran'da basılan
adlı eserinde: « شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی
... فیروز از بزرگان آن قوم بود که از سنجار آمده اند »

(Firuz Sencar tarafından gelen topluluğun büyüklerindendi¹³⁴;
diye Safevî'lerin atalarını Farslaştırmaya çalışmıştır. Onun, bu kita-
bında hatta *zaban ve medh* صنی الدین adlı özel bir bölüm de vardır¹³⁵
ki, yazar burada A. Kesrevî, Nasrullah Felsefî v.b. araştırmacıların
incelemelerinden yararlanarak Şeyh Safî'nin Fars dialektlerinden
olan Âzerice¹³⁶ konuştuğunu ispata çalışmıştır.

Biz, bu tartışmalardan sonra asıl konuya gelelim.

Safvetu's-safa'nın başlarında Şeyh Safî'nin atalarından söz edilir-
ken, Kızılbürk (Zerrîn-Külâh) Firuz'la Sencar vilâyeti tarafından
Âzerbaycan'a göç etmiş "Şeyh-ı erbabu'tarîk İbrahim Edhem
evlâdından bir hükümdar" arasındaki yakın ilgiye değinilir¹³⁷.

نصر الله فلسفی - زندگانی شاه عباس اول ، جلد اول ، تهران ۱۳۳۴ شمس (M. 1955) ، ص ۳¹³³
" ... yeni araştırmalarla da ispat edilmiştir ki, Şeyh Safî'nin yedinci babası Firuz Şah
Zerrîn Külâh H. 569 yıllarında Kürdistan'dan Âzerbaycan'a gelmiştir. Safevîlerin
ecdadı aslen İrani idi. Hatta Âzerî dilinde, Âzerbaycanın yerli dili olan Bûmî diliyle
konuşuyorlardı."

¹³⁴ Rahim - zade Safevî, *Safvetu's-safa*، gösterilen شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی،
yayın s. 27.

¹³⁵ Aynı eser s. 48-52.

¹³⁶ Rahim-zade Safevî Âzerî lehçesinin özellikleri üzerine şöyle der: "Âzerî
dialekti; Kürt dialektleriyle Talışçaya ya da Kürtçe ve Mazenderan dialektine
yakındır. Onların her üçünü de andırır. Bugün de Âzerice birçok sözler Kürtler
ve Talış topluluğunca anlaşılmaktadır." Aynı eser, s. 50.

¹³⁷ *Safvetu's-safa*، gösterilen elyazma nüsha vr. 8-a. *Silsiletü'n-neseb-i Safeviyye*،
gösterilen yayım, s. 11, Hondmîr, *Habîbü's-siyer*، gösterilen yayım s. 233. İskenderbey
Münşî, *Tarih-i Âlem-Ârayı Abbâsî*، Tahran H. 1314, s. 7.

Sözde Mugan ve Aran ele geçirildikten sonra Erdebil vilâyetinin yönetimi Kızıl Börk Fîruz'a bırakılır¹³⁸.

Şöyle ki:

« وقتی لشکر کرد با پادشاهی از فرزندان شیخ ارباب الطریق ابراهیم ادهم بود رحمة الله علیه از طرف سنجان خروج کردند . . . »¹³⁹

cümlesiyle ilgili olarak *Safvetu's-safa*'nın müellif nüshasında da Kızıl Börk Fîruz'u hem de پیروز کردی السنجان شاه زرین کلاه diye yazmıştır.

Bunlardan başka Şeyh Safî'nin üstadı, pîri Şeyh Taceddin İbrahim Zahit Gilânî' (Ölm. 1300 M.)nin Nesep-namesinde:

ش-شیخ تاج الدین ابراهیم بن روشن بن امیر بن بابل بن شیخ بیدار کردی السنجانى .

yazarak, onun da babalarının Sencan tarafından geldiğine işaret eden menkabevî bir rivayet vardır¹⁴⁰. *Safvetu's-safa*'nın başlangıç bölümlerinde ise, Şeyh Zahid'le Şeyh Safî ilişkilerine oldukça geniş yer verilmiş, aşağı-yukarı vr. 16 dan 56 ya dek, özel bölümler ayrılmıştır. Büyük ihtimalle *Safvetu's-safa*'da atalarının Sencan tarafından geldiği rivayet edilen Şeyh Zahit ile daha da sıkı yakınlığını belirtmek için, Şeyh Safî'nin ulu atalarından olan Fîruzşah Zerrin-Külâh'ın adı, "El-Kürdî el-Secanî" olarak yazılmıştır.

Burada şu karışık durumu da belirtmek gerekir ki, A. Kesrevî'nin dayandığı *Safvetu's-safa*'daki El-Sencanî adı da onun izah ettiği gibi el-Sencarî'nin, daha doğrusu Diyarbakır vilâyetinden olan Sencar'ın yanlış ve değiştirilmiş bir şekli¹⁴¹ değildir.

Açıkça görülür ki, A. Kesrevî'nin dayandığı *Safvetu's-safa*'nın El-Sencarî sözünü El-Sencar olarak düzeltmeye kalkışması, Safevîlerin atalarının Kürdistan taraflarından gelme sayması tamamiyle yanlıştır ve araştırmacıları şaşırtacak bir tahriften başka bir şey değildir.

XII.-XIII. yüzyıllarda çok iyi tanınan Arap coğrafyacısı ve bilgin gezgini Şeyhu'l-İmam Şehabeddin Ebu Abdullah Yaqut b. Abdullah El-Hamevî El-Rumî el-Bağdadî المعجم البلدان adlı eserinde

¹³⁸ Yine aynı eser.

¹³⁹ *Safvetu's-safa*, gösterilen elyazma nüsha vr. 8-a.

¹⁴⁰ Yine aynı eser vr. 36-a.

¹⁴¹ A. Kesrevî, *Şeyh Safî ve Tebâreş*, gösterilen yayım s. 37.

Merv yakınlarında Sencan ve oralı *ابو الحسن علی بن محمد بن حمدیه السنجانى* hakkında bilgi vermiştir¹⁴². Aynı yazar, Nişapur şehri yakınında ve Âzerbaycan'da Babu'l-Ebvâb (Derbent) tarafından da Sencan adlı bir yer olduğunu:

« و سنجان ایضاً موضع بباب الابواب و سنجان ایضاً بنیسا بور . . . »

kaydetmiştir¹⁴³. Eserin Başka yerlerinde Hemedan ve Halhal çevresindeki *سنجاباذ* Sencabaz adlı kentler:

« و سنجاباذ ایضاً قریه من اعمال خلخال من اعمال اذربيجان . . . »

hakkında bilgi vardır¹⁴⁴.

Büyük İran bilgini Sait Nefisî de (1307 Ş./1927 M.) de Rest şehrinde iken yazdığı *شیخ زاهد گیلانی* kitabında Yaqut Hamevî'nin *معجم البلدان* ma dayanarak *Safvetu's-safa*'da gösterilen *السنجان* in Merv şehri etrafındaki kent olduğunu kabul ederek:

« . . . سنجان قریه بوده است در مجاورت مرو . . . و از این قرار پدران

شیخ (یعنی شیخ زاهد) از خراسان برخاسته اند »¹⁴⁵

Böylece Safeviler neslinin, Şah İsmail'in atalarının gerçek yaşamından, siyasî ve fikrî etkilerle meydana getirilen sunî perdeler kaldırıldıktan sonra açıkça anlaşılır ki, bunlar uzun yıllar Erdebil ve yakın kentlerinde yaşamış köklü Âzerbaycanlılardır. Asıl Âzerî-Türk ailelerinden biridir. Yazıldığı devirden aşağı yukarı 150 yıl sonra eğer *Safvetu's-safa*'da Şiilik gibi siyasî görüşlerle birtakım değişiklikler görülürse de, Şeyh Safî'nin kendi gününde Türk-oğlu, Türk-Pirî biçiminde adlanmasının başka bir şekle sokulmasına cesaret edilememiştir.

Hatta XVI-XVIII. yüzyılların birçok kaynaklarında bile Şeyh Safî'nin 1272 yıllarında aslen Fars olan birçok çağdaşlarının da ona, ey Türk Pirî, diye hitapları değiştirilemeden kaldığı görülmektedir.

¹⁴² *کتاب معجم البلدان ، تألیف از شیخ لامام شهاب الدین ابی عبد الله یاقوت بن عبد الله الحموی الرومی البعدادی ، المجلد الثالث ، طهران ، 1956 ، ص ۱۴۰ .*

¹⁴³ Aynı eser.

¹⁴⁴ Aynı eser, s. 157-158.

¹⁴⁵ « . . . Sencan سمید نفیسی - شیخ زاهد گیلانی ، رشت ، ۱۳۰۷ شمس (1927) ، ص ۵ . . . »
Böylelikle de Şeyh (yani, Şeyh Zahid Gilâni) nin ata-babaları Horasan tarafından gelmiştir.”

DİVÂN ŞÂİRLERİMİZDEN FENNÎ'NİN
BOĞAZIÇI KIYILARINI CANLANDIRAN MESNEVÎSİ :
SÂHİL - NÂME

FEVZİYE A. TANSEL

Dîvân ve Halk edebiyatı'mızda Fennî isimli, veyâ bunu takmad olarak kullanan üç-beş şâirimiz bulunmakta, bunlar arasında en çok ün kazananı, Mevlevî sâirlerinden Mehmed Fennî Dede olduğu anlaşılmaktadır. *Sevâhil-Nâme* adlı mesnevînin Fennî tarafından yazıldığı kesinlikle biliniyorsa da, aynı devirde yaşayan ve isimleri de aynı olan iki şâirden hangisinin olduğu mes'elesi ihtilâflıdır. *Sevâhil-Nâme* adlı mesnevî basılırken, bunun, Mahmud I. devrinin başta gelen şâirlerinden El-Hâc Fennî Efendi'nin eseri olduğu, *Hâcî Fennî hacc idüb geldi ve gitdi Cennet'e* mısraından anlaşıldığı gibi, 1158'de öldüğü yazılmış, *Râmiz Tezkiresi*'nden alındığı bildirilerek hâl tercemesi nakledilmiştir; bu hayat çizgisine göre İstanbul'da doğmuş, "ilim ve ma'rifete himmet" etmiş, devrinin ileri gelenleriyle tanışmaya rağbet ederek, bu sâyade "Tarîk-ı Hâcegânî'ye duhûl etmiş", "nice menâsıb-ı celîleye nâil", bir aralık hacca gitmeye de muvaffak olmuş, fakat dönüşünde, 1158'de vefât etmiştir. El-Hâc Fennî Efendi'yi, "İlm-ü irfân ile ma'lûm, şîir ve inşâda mâhir, pâkîze-güftâr bir şâir" olarak vasıflandıran Râmiz, onun şîirlerine örnek olarak,

Kelle-pûş'ını gecet nâz ile kâkül görelim
Biz de bir kerre bu baş tahtada sünbül görelim

beytini vermiştir¹. Bursalı Tâhir Bey ise, İstanbul'da yetişen değerli Mevlevî şâirlerinden Fennî Mehmed Dede'nin *Sevâhil-Nâme* adlı eserinin meşhur olduğunu yazıyor²; böylece, çözülmesi gerekli,

¹ *Sevâhil-Nâme-i Merhum Fennî*, Beyne'sş-suarâ meşhur ve mergûb manzûme-i latîfdir. Müellifi: Sultan Mahmud Han-ı Evvel asrı şuarâsının ser-âmedânından merhum Fennî Efendi'dir. Birinci Basım, İst., Uhuvvet Matbaası, 1327, s. 16. Hakında, Süreyyâ Bey'in *Sicill-i Osmânî*'sinde verilen bilgi, "Kibâr dâirelerinde büyüyüp Hâcegân'dan olmuştur; 1158'de hacdan avdetle sonra vefât eyledi, şâirdir" cümlelerinden ibârettir (C. iv., İst., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 26).

² *Osmanlı Müellifleri*, c. II., İst., Matbaa-i Âmire, 1338, s. 367-68. Tâhir Bey, "Âsâr-ı şî'riyyesinden Boğaziçi evsâfını mübeyyin *Sevâhil-Nâme*'si meşhur ve matbû'-

Sevâhîl-Nâme'nin El-Hâc Fennî Efendi, veyâ Mehmed Fennî Dede tarafından mı yazıldığı mes'alesi ortaya çıkmış oluyor.

Kaynaklarda, El-Hâc Fennî'den bâzan hiç bahsedilmeyişine, bâzan da bir-iki cümleyi aşmayan bilgi verilmesine karşılık, Fennî Dede'nin oldukça etraflı hâl tercemesine rastlamaktayız; bu, sonuncusunun üzerinde durulmağa değer bir şâir olduğunu gösterir. Esrâr Dede (ölümü: H. 1211/1796-97)'nin³, Mevlevî şâiri Fennî Dede hakkında verdiği oldukça geniş bilgi, daha sonraları ona dâir yazılanlara kaynak teşkil etmiştir.

Esrâr Dede'nin verdiği bilgiye göre, Fennî Dede'nin adı Mehmed'dir. Ayaz Paşazâdelerden iken, Kutbül-ârifîn Âdem Dede'ye, Mevlevî tarikatının başta gelen şeyhlerine intisâbederek, Es-Seyyid

dur'' demekle yetinmiş, bu eserin basım yılından, ilk sayfasında El-Hâc Fennî'ye âit gösterildiğinden söz etmemiştir. Ölüm yılı, *Esrâr Dede Tezkiresi*'ndeki gibi 1120 değil, 1127 gösterilmiş, ona ilâve olarak, Rumelihisârı'nda Kayalar mezarlığında gömülü olduğu bildirilmiştir. Fennî'nin şiirlerine verdiği örneklerin hepsi, *Meşhûr meseldir âşıkı çok nâz usandırır* mısra'ı dışında, adı geçen *tezkire*'de vardır.

³ Kısaca hayat çizgisi için bk., Fatin, *Tezkire*, İst., litografya basımı, 1271, s. 9 v.d. Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. 1., İst Matbaa-i Âmire, 1308, s. 329 v.d. Tâhîr Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. 11., İst., Matbaa-i Âmire, 1333, s. 80 v.d. Bunlarda verilen bilgiye ek olarak, İbn Mevlânâ Hasan Said'in makâlesinde *Luğat-i Tâlyân* (لغت طاليان) risâlesinden bahsedilmiştir; onbeş sayfalık bu risâle, müellife, Ali Emîrî tarafından gösterilen, Şeyh Gâlib'in kendi el yazısıyla olan husûsî mecmuasında, fakat bir başkasının el yazısıyledir. Hasan Said, risâlenin *Mukaddime*'sini de yayımlamıştır. Bu *mukaddime*'den, Esrâr Dede'nin öğrenim yılları sırasında Latince ve İtalyanca (Latiniyye ve Tâlyâniyye)'ya "bir mikdâr" vâkıf olduğu, Mevlevî azizlerinden birinin kendisine İtalyanca bir lugatin Türkçe'ye çevrilmesini tavsiye ettiği, Esrâr Dede'nin bunun üzerine başvurduğu Şeyh Gâlib'in böyle bir eserin yazılmasına başlanılmasını emrettiği anlaşılıyor. Esrâr Dede bu lugati hazırlarken, İtalyanca'dan Rumca'ya çevrilmiş bir lugatten faydalanmıştır; "Bu kitâbın teritûbi evvelâ bir *Mukaddime*'ye muhtâç olup, lisân-ı Tâlyân ve Laîtin'in tahrîr ve tekellümde hurûf-i hecâsının edâ ve icrâsı ne vechile olduğunu ve buna dâir ba'zı kavâ'idini tahrîr eyledik. Ba'de asl-ı terceme olunan kitâbın kâ'idesinde bir bâbda a'dâdın birden onbine değîn tercemesini ve *Bâb-ı Sâlis*'de şuhûr-i Rûmiyye'nin ve eyyâm-ı haftanın isimleri terceme olunub *Bâb-ı Râb*'ide hurûf-i hecâları tertîbince müfredât -ı lugat tercemesine şurû' olunur ve ba'de on fasıl mikdârı zeylinde eşcâr ve envâ'-i esleha ve envâ'-i süfün ve envâ'-i nücüm ve anâsır ve ba'zı ibârât-ı mürekkebe üzerine kâ'ide-i terkîbî bilinmek için su'âl ve cevâb ve ahz-ü itâ-i elfâz ve edâtı tahrîr olunmuşdur'' bilgisini veriyor. İbn Mevlânâ Hasan Said, bu lugat'ın *Mukaddimesi*'nin ba'zı kısımlarını daha nakletmiştir (*Luğat-i Tâlyân, Peyâm-ı Sabâh*, Edebi Nüsha, Aded-32, 8 Nisan, 1336).

Hallî-i Rehâvî'den en çok faydalanmıştır. Münecimbaşı Ahmed Dede'nin yakın arkadaşı bulunuyordu. Güzel konuştuğu, “şâir-i âteş-zebân olduğu” için, “nedîm-i bezm-i pâdişâhî” olmuş, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'ya sunduğu *Kasîde* dolayısıyla, kendisine Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn vazifelerinden “Cizye Mukâbelesi Kitâbeti” ihsân olunmuştu. Fennî Dede, bu Dîvân'a (Kapu'ya), Mevlevî külâhıyla devâm ediyordu. Esrar Dede bu münâsebetle, Kapu'ya Mevlevî külâhı ile gelmek Sarı Abdullah Efendi'ye isnâd edildiğine, halkın bunda yanıldığına da dokunuyor. Bu Mevlevî şâirimiz, 1120 (1708-9) yılında, Rumelihisarında Fennî Burnu denilen yerdeki yalısında ölmüştür. Sultan Mehmed'in Kamenîçe kal'asını fethi⁴ üzerine Fennî'nin, *Yıkub binsekсенücdê aldı Leh*'den (بيقوب بيلك سڪسان اوچده آلدی هلدن) tarih mısraî için “metîn” sıfatını kullanan Esrâr Dede, böyle bir tarih düşürebilen şâirimizin, o sıralarda bile tecrübeli bir san'atkâr olduğunun açıkca anlaşıldığını yazmış, “müretteb ve mükemmel *Dîvân*”ının halk arasındaki şöhretini hâlâ sakladığına dikkati çekerek, bir gazelinin bütünü, bir başkasının iki beytini, ayrıca bir beytiyle, 1097 (1685-86)'de Beşiktaş Tekyesi için düşürdüğü,

Yazdı bû mısra'ı pākîzeyi levh-î cāna
Gelelim tekyesinê şıdķ ile Mevlānā'nın

tarih (كله لم تكيه سنه صدقه مولاناك) beytini şiiirlerine örnek vermiştir⁵.

Esrâr Dede'nin, Fennî hakkında verdiği bu bilgide, onun *Sevâhil-Nâme* adlı mesnevîsinden hiç söz etmediği görülüyor; fakat, *Tezkire*'sinin yalnız Fennî'den bahsettiği kısmı gözden geçirmekle yetinmeyenler, Derviş Hilmî'ye ayırdığı hâl tercemesinde, Fennî'nin *Sâhil-Nâme*'sinden de bahsettiğini görebilirler: Hilmî Dede'nin şiiirlerinin güzelliğini öğen Esrâr Dede, “Fennî'nin *Sâhil-Nâme*'sine nazîresi vardır” diyor. Hilmî Dede, kendisini yakından tanıyanların rivâyetine göre, bu eserini, Fennî'nin *Sâhil-Nâme*'sine “nazar etmeksizin nazîre

⁴ Kamenîçe kal'asının fethi, 3 Cumâdâ 1., 1083'dedir; kuşatılmasının 8 Safer 1083 (4 Haziran, 1672)'de başladığı, v.b. hususunda bilgi edinmek için bk., M. Câvid Baysun, *Mehmed IV. madd., İslâm Ansiklopedisi*, 75. Cüz, 1956, s. 551^b).

⁵ *Tezkire-i Şu'arâ-i Mevlevîyye*, Hâlet Efendi Kitapları, nu. 109; Millî Kütüphâne'deki mikrofilminden (M. F. Arşivi, nu. 1281) aldığımız fotokopisi, Fihrist-i Esâmî, 94. Ali Enver'in, bu *Tezkire*'yi kısaltmak sûretiyle hazırladığı *Sema'hâne-i Edeb*, İst., Âlem Matbaası, 1309, s. 188 v. d. Sâlim'in verdiği bilgi de, Esrâr Dede'nin eserinden alınmıştır (*Tezkire-i Sâlim*, İst., *İkdâm* Matbaası, 1315, s. 546 v.d.).

söyledi”ğini, tabiatleri birbirine benzemediğinden tevârüd etmeyeceğini bildiğini söylemiştir. Hilmî Dede’nin bu söylediklerine Esrâr Dede inanmaktadır; Fennî ile “aslâ tevârüdlere yoktur” hükmüne varmıştır; Hilmî’nin bu eserindeki Fındıklı ve Tarabya’yı canlandırdığı iki beytini de, “beyt-i garrâ”, “mazmûn-ı bâlâ” vasıflarını vererek nakletmiştir ⁶.

Esrâr Dede’nin verdiği bilgiye göre, önce Kadılar zümresinden iken, Mevlevî dostlarının te’siriyle bu tarîkate giren Derviş Hilmî, Kasım Paşa Mevlevî Hânekâhında Arab-zâde Ali Dede’nin hizmetinde bulunmuş, vaktini onun *Mesnevî* derslerini dinlemekle, mânevî irşadlarından faydalanmakla geçirmiştir. Fennî ise, Kamenîçe zaferi

⁶ Aynı fotokopi, Fihrist-i Esâmî, 34; Ali Enver, *Sema’hâne-i Edeb*, s. 43. Ziraat mühendisi Cevad Rüşdü, Fennî Mehmed Çelebi’nin *Tuhfetü’l-Ihvân* adlı, çiçeklerden bahseden, baştan sona manzum risâlesi bulunduğunu, bunu İbrâhim Hân-zâde Mehmed Bey’e sunduğunu,

Beyefendî o fâzıl-î dâne	Eyledî çün şüküfeyê rağbet
Bâğ-ı âlemde ber-ğordâr olsun	İde ecdâdınâ Hudâ rahmet

kıt’asıyla anlattığını yazıyor. İbrâhim Bey’in yetiştirdiği *Tuhfe-i Mîr*, *Bî-mânend*, *Semen-sîmâ* adlı lâleler dolayısıyla de,

Yokdur âlemde misl-ü mânendi	Şarıldâ bulunmaz âna nazîr
Beyefendî’de olmağın zâhir	Nâmi oldü bunun da <i>Tuhfe-i Mîr</i>
Evvelâ ânda oldu rûy-numâ	Bu ikî lâle-î cihân-ârâ
Biriniñ nâmi oldu <i>Bî-mânend</i>	Birinê dediler <i>Semen-sîmâ</i>

kıt’alarını nakleden C. Rüşdü, bu makâlesine, Kerîm Çelebi’nin yetiştirdiği lâle hakkındaki,

Böyle bir lâle-î şafa-bağşı	Şâh-i dehriñ başına tağsunlar
Görmeyenler şükûfe-î ‘Adn’i	<i>Tâcdâr-î Kerîm’e</i> bağsunlar

kıt’asını da almıştır. Hal tercemesinden kaynak göstermeksizin kısaca bahsederken verdiği bilgi bizim Mehmed Fennî olduğunu anlatıyor (*Tarih-i Zîrâat-i Osmâniyye Tedkikâtından — Meşhur Eski Çiçek Meraklılarından Fennî Mehmed Çelebi, Edebiyat-ı Umûmiyye Mecmuası*, yıl 2, c. III., nu. 53/22, 1 Şubat, 1918, s. 443 v.d.) Bizden önce bu makaleden, İhsan Sungu ve Râgıb Ziya Ma’den’in yardımları ile hazırlanan *Türk Zîrâat Tarihine Bir Bakış* adlı eserde de faydalanılmıştır. Cevad Rüşdü’nün makâlesindeki kıt’alardan — bizim yukarıya aldığımız dört kıt’a dışında — beşi naklolunmuştur (İst., Devlet Basımevi, 1938, s. 49 v.d.). Mehmed Ziya’nın, *İstanbul ve Boğaziçi* adlı eserinde, Kumkapı’da Kazgancı Câmî’i karşısındaki mektebin kapısı üzerindeki, 1084 tarihinde binanın yapıldığını anlatan tarih kıt’asının son beytinde Fennî adı geçmektedir (İst., 1336, s. 422); bunun, bizim Fennî’ye âit olduğunu sanmaktayız.

79
بچه
برو و میده بشه و میده بشه
ای پیرمغازه سینه زده کوفت با این لای
نوشته ای می جام ممش
تا وید کاسکیده دلوه با این طوی
چار پیمه سیران آره مد باب مکه
نکد و نقد مریم
نختم این کجا صوفیه اما و له اس
مصدقده زمانین و پیشین سکا طوفوق
خو اشد هما الو جهور سوفا آورده مشه
صوفی صحنه کرده اصولیه نقص صحیح
و بروم دلی بر فضل شما که نه
اطرفه اورر عین زما ممشو سوفا
24
طوطوشده سوار قول الو فینک زخم زینا
او با قدر بویه الیه لوز لوز قدر اولدی بیدا

کلیکات ده دگر دیگی دیدید
 تازه لایحه کی کوبه کی استی و مد
 با او نودندش اولو رسر مفا و بر
 او ضم بود اولی حق طایفه سیر
 کوزیک بسته هم انید و کتی فایه
 بر سوک دره سنی انید و هم دم خوی
 زاهد کز زو قاق در سنی
 چا مورس خوی کور کینه کوه قزبینه
 بی عقیده ستم امینه و حق ذرار و زار
 شیره امین دل سچاره بیعین اول صاری بار
 بقا کدر کور مدنگ سینه نه ارضفا
 بیوم لی عیضه وار سیر تمام این فایه
 اول در زندانه دوم صوبه بود واقع فی
 قاره عیاش سنه کند عیضه دره می
 اول در کوشک اول کوه زاهد چه بود
 بوبر و در صوفی صو سکا جایی اول سنه
 آه ایدوب قاضی کوه ایدوب فایه نامک
 شمد سنه قزاق بی اسم بار انک
 عیضه فوشن ایدوب کز ایدوب ایدوب برنی
 صدر منجانه امور بر دگر صوفی

دفعه ای که استیغ ارار است
 وار مویکانه انش سکه زنگار
 حاکمیز او کول ایدوب بود لایحه
 با بی کوه ننده فوشنی انید و هم
 جسته کاره کاشدر در سیر دور کج
 اول در سینه بر اوقه چشم کج
 استم کیکه دیر و انور اول سقوت
 حاکمیز باره اول ایدوب
 سلسله سینه با چیده سینه العیضه
 کله سینه با چیده سینه العیضه
 دار سینه اسوره سینه العیضه
 صا و انکده انام اول انک اول انک
 کل کتا بنجه سینه ذوق ایدوب چه کاره
 جو بیغم قوی ایدوب دله صفا طر
 اول ذوق نهانی بی عیضه طر
 اجدر سینه سینه کله کله باره
 فایه عیضه سینه بر عیضه لر خور خاره
 انکده عامر چه کله انکده کله
 انکده کور زنگار ایدوب زنگار

نہروا سیم حصہ اول بارم غزوان
 سابقا کہ بارمچ و بروب اناطولی صونا
 کوئی قازول کو طہارہ کو کولہ مقصود
 پر سیر کر رہا تاکہ اولین کو کوصوم
 فرنگیہ سیر کو کویہ از ایتم جانا
 دو کو حکم کو کورینواران کولہ سیرا
 بانگ مکت فین از تدریج انطوری
 ہند قند لیدرہ بر جام ایہہ تصدیم باری
 ابی زبراکہ قرانی اولند در مادر
 قاضی زاصرلی - وانی کو بیگ سباز
 لب در بادہ کی ایوب بی اولدر مقصود
 قونولہ باغچہ ہرحی رتیکل انزوم
 استہ اولدرم کمالنمہ براوز کہ محل
 یوزمزد کلمہ رقبایا کز چنگلہ کل
 حسد اول رندہ کہ کی نوکس ایہہ قہ قہ
 ایہہ کلمہ چنگلہ بکیر کبیرہ سیرانہ
 شبطہ اول شطہ اولور ایہہ ہم نوروزم
 کبیرہ جانانہ ذوق ایہہ استوروزم
 کلد رصاع دقت رزم کہ ہو لہ بانج
 موقوفہ کازمہ کسجا اولند قوز عینی

فوضر کسبیا نوز اولور کوز
 اولدر انجبار مقصود نام اور
 کج طر انجبار اولدر اولدر
 استدار انجبار کج طر اولدر
 شمع سوز بر انجبار اولدر
 با سانی کلام ایہہ اولدر
 شمشیر لک لطفی ایہہ و تیا حو
 بر شمشیر لک لطفی ایہہ و تیا حو
 فسر دل عینی ایہہ دوزی شمشیر
 بقہ رقی رضیہ ایہہ کسبیا ایہہ
 صاندیز باغچہ حسن ایہہ ایہہ
 وصلتہ کور در قبائل ایہہ اولدر
 حوتم اولدر سنی و دالہ بارکہ
 قصد سیر عالمہ تفریح ار کہ در درجہ
 دختر زرا پلہ قرقلہ سنہ بو فرجہ
 قاضی فکری خیالی رخ البدینہ
 دست دل عینی ایہہ و ندر قواغہ غنہ
 دلانازہ سوار اولور کوز کسبیا
 اتی او باغی اولور کسبیا

76
ارکون بوشله و شو ایجا غله سدوش
فایه کوننده ایجا بایک مانده درش
فکر خیار ایله باندنم بوزی
عجب اول قنار باغچه کازی
فایه باقی تمام ایلیه کلبدن و هی
اطر کسیرتم دو شتمس او بیک شوخ

v.b. vak'alar dolayısıyla tarih düşüren, Fâzıl Ahmed Paşa'ya *Kasîde* sunan, Mehmed IV'in nedimlerinden; Dîvân-ı Hümâyûn'daki resmî vazifesine, aldırılmayıp Mevlevî külâhıyla giden; bütün bu husûsiyetlerinden anlaşılacağı üzere dünyâdan el-ayak çekmemiş, hoş-sohbet, nüktedân, kalender yaradılışlı bir şâirdir. Hilmî'nin, "tabiatlerimiz muhâlif" diye sözünü ettiği ve *Sâhil-Nâme* adlı meşhur eserin şâiri, her hâlde, H. 1158'de ölen ve mühim bir şâir olmadığı anlaşılan El Hâc Fennî değil, Mevlevî şâiri Fennî Dede'dir. Gerek bunlara, gerek *Sâhil-Nâme*'nin san'at değeri bakımından üstünlüğüne, espri ve nüktelerle örülmüş bulunmasına dayanarak, bu eserin ancak Mevlevî şâiri Fennî tarafından yazılabileceğine inanmaktayız; böylece, Bursalı Tâhir Bey'in fikrini de yerinde bulmuş oluyoruz.

Çoğu xviii. asra âit şâirlerin eserlerini içine alan, bu sırada yazıldığı anlaşılan yazma bir mecmuada Fennî'nin birer gazeli ve beyti ile, Boğaziçi sâhillerini canlandıran *Sâhil-Nâmesi*'ne rastladık. Onun şüirleri hakkında fikir verebilmek için, önce mizâhî, kâfiye bakımından Dîvân debiyâtında alışılanlara göre çok değişik olan bu gazeli ile beytini, daha sonra üzerinde duracağımız *Sâhil-Nâmesi*'ni yayımlayacağız:

I.

Bir kerre meyē başla da mümkün mi çabık bık
İr pîr-i muğânâ (sen)⁷ bize gel, kıl babalık lık

Nüş eyle mey-I Câm-ı Cem-I 'aşk(ı) şu rütbe
Tâ diye sañâ meykede-I dilde yatık tık

Çarpılma sen ol yâre meh-I tâb-ı melekse
Fulk-I dili yıkdırma yem-I gamda açık çık

'Azm eyle gehî şüşaya ammâ veleh-âsâ
Şıkdıkdâ riķâbın dimesün sâña tavuk vık

Hâhişle hemân uçkur-ı şevk-âvere düşme
Şun hestiñi bir kerre uşüliyle kaçık şık

⁷ Metinde mevcut, fakat veznin bozulması dolayısıyla fazla olduğu anlaşılan bu gibi kelimeleri, v.b. şeyleri parantez () işareti içerisine aldık; eksik bulunduğu anlaşılanlar da aynı işaret içerisinde, öncekiler gibi *italik* değil, ayırdedilebilmesi için düz harflerle dizilmiştir. Yerine göre *transliteration* metodunu da kullandık.

Verdim dili bir tıfl-i sitemkâre ki Fennî
 Ândıkça urur pâzene-î⁸ cā(nım)a ‘ışk şık

*

Tuşuşdü bir kul-oğlū’nuñ ruḥ-ı zibāsınā dünyā
 Ocağ’dan böyle yâlin yüzlü çoğdan olmadı peydā⁹

Fennî, *Sâhil-Nâme*’sinde Boğaziçi’ni Galata’dan başlayarak önce Rumeli sâhillerini, buradan karşı yakaya geçerek Anadolu kıyılarını Fener-Bahçesi’ne kadar sırasıyla ele almıştır: Rumeli kıyılarını canlandırdığı yerler Galata, Mumhâne, Tophâne, Salı Pazarı, Fındıklı, Kabataş, Dolmabahçe, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavud Köyü, Bebek, Kayalar, Şeytan Kayası, Balta Limanı, Mirgün, İstinye, Yeni Köy, Tarabya, Büyük Dere, Kefeli Karyesi, Sarı Yâr, Rumeli Hısnı, Soğuk Su’dur; buradan Anadolu Kavağı’na geçerek, Umûr Yeri, İskele-i Hünkâr, Beykoz, Sulyâniyye, İncirli, Paşa Bahçesi, Çubuklu, Kanlıcak, Körfez, Gök Su, Küçük Su, Kandilli, Vani Köyü, Kuleli Bahçe, Çengel Köyü, Beylerbeyi, İstavroz, Kuzguncuk, Öküz Limanı, Üsküdar, Şemsî Paşa, Şeref Âbâd, Ayazma, Salacak, Kavak Bahçesi, Haydar Paşa, Kadı Köyü, Fenar Bahçesi’ne kadar gelmiş, mesnevîsine burada son vermiştir. Mesnevînin basılısında, *Sevâhil-Nâme-i Merhûm Fennî Efendî* adı bulunmakta, yazmada böyle bir başlık yoktur; yalnız şairimizin adı, “Fennî Merhûm” yazılmıştır. Basılısında, adı geçen yerler o beyitlerin üzerine başlık olarak kaydedilmiş, yazmada ise bir beyitten ötekine geçilirken arada böyle başlıklar yer almamıştır.

⁸ Bu kelimeyi doğru okuduğumuzdan emin değiliz; *dâden* vezninde, dağkeçisi anlamına gelen pâzen: پازن (*Terceme-i Burhân-ı Kâthî*) olabilir.

⁹ Kendi kitaplığımızdaki yazma, nu. 67, s. 79. Bunun üçüncü sayfasında Şâmî Mustafa Efendi’nin hayatı, bilgi seviyesi ve ahlâk meziyyetleri bakımından üstün bir kimse olduğuna dâir bilgi verilmiştir. Bunları, yazan, kendi adını kaydetmemiştir; ifâdesinden, Bayezid II. devri Sancakbeyileri’nden ve şâir Şâmî Mustafa Efendi’nin soyundan geldiği, “Mahrûse-i Üsküdar’da küşe-i kanâat ile tekâ’ud ihtiyâr eden fahr-i emâcid ve e’âlî” ifâdesinden anlaşılmaktadır. Sâl-i cedfd (1166), Mahmud I.’un ölümü, Sultan Osman’ın tahta geçmesi (1168), Halic’in donması (1168), Hibetu’llâh Sultan’ın doğumu (1172), v.b. hâdiseler dolayısıyla yer yer tarih kıt’alarını da içine alan bu müntahabât mecmuasının son sayfasında, Abdü’l-Hamîd’in culûsu üzerine düşürülen tarihler (1187) vardır. Bunlar da, Fennî’nin *Sâhil-Nâmesi*’nin yer aldığı (S. 73-76) yazma mecmuanın xviii. asra âit olduğunu göstermektedir.

Fennî'nin bu küçük ve orijinal mesnevîsini yayımlarken, esas olarak yazma nüshasını aldık; bununla basılısı arasındaki farkları dip-notlar hâlinde göstermiş bulunuyoruz. Boğaziçi kıyılarındaki yer adlarından, eğlence yerlerinden bâzılarının adı, bu mesnevî'nin yazıldığı xvii. asra göre, içinde bulunduğumuz zamanda değişmiştir; yaşadığımız bu çağda artık bulunmayanlar da vardır. Bu eseri neşrederken, bu gibi değişiklikleri de, yine dip-notlar vererek, imkânlarımız ölçüsünde aydınlatmağa çalıştık.

II.

Heb ğalaṭ sözle geçirdi gününü 'âşik-ı zâr
Ġalaṭâ zevkime gitmiş meġer-âġyâr ile yâr
 Keşret-i keyf ile rind ġice fitlî almış
 Der-i *Mumhâne*'de ¹⁰ varmış seherî mum olmuş
 Hele sekdirme suhanlerle bu gün ṭavr-ı ġarîb
 Falyc vermiş gibi *Ṭobhâne*'de yâr ile raġîb
 Baġlanub kalmış-iken zülfi siyehkârında
 Şavdu başdan beni âhir *Şalı-Pâzârı*'nda
 Tutsa 'uşşâk maḥaldir kırılır ġibi ṭaraf
 Buldu ol gözleri bâdem ile *Fındıklı* şeref
 Sêng-dil âfeti bezm ¹¹ eylemesê meyle her-ân
 Hic teheyyüm mi şanurdi ¹² *Ġabaṭâş*'â rindân
 Ġalmadı kimsede hic nân alacak bir akçe
 Serv-ġadlerle ¹³ ölali *Ṭolmâ Baġçe*
 Ṭıfl iken sâña hîrâm itmeġi ¹⁴ öğretdiġiçün
 Dilerim Haġ'dan-ânî kim o *Beşik-T(Ṭ)aş* olsun
 Oldu dil olmuş-iken kaybi cihândan reste
Orta Köy'dê yine bir müy-i miyânâ beste

¹⁰ Galata'nın taştan ve horasanlı harctan yapılmış, fakat bu gün mevcut olmayan surlarının kapılarından biri de Der-i Mumhâne'dir. Tophâne'den başlayarak Karaköy'e doğru, bâzı kaynaklarda oniki, bâzılarında onüçü tesbit edilebilen bu kapılardan Mumhâne Kapısı; Balıkpazarı, Karaköy, Kurşunlu Mahzen kapılarından sonra gelmektedir (Celal Es'ad, *Eski Galata ve Binâları*, İst., Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1329, s. 68 v.d.)

¹¹ Krş., bsm., nerm, s. 4.

¹² Krş., bsm., tehî mi ṭayanurdi, s. 4.

¹³ Krş., bsm., Serv-ġadler ile pür, s. 4.

¹⁴ Krş. bsm., idi nâz, s. 4.

Eylemekden o mehiñ şahş-ı firâkıyle savaş
 Gözlerimdē ¹⁵ *Kuru Çeşmē* gibi hic kalmadı yaş
 Taşılıb ardına âl ile raķib-İ nā-pāk
Arnavud Kārvesi'nē gitmiş—o şüh-İ dellāk ¹⁶
 Yanalī bir güzeliñ 'aşkı ilē dīde-i ter
Arnavud Kōyü كوی گیبی gibī tırmaz aķar ¹⁷
 Hū çeker rûh-ı Hasan Kalfa ¹⁸ nevāy-İ meste
 Pîşgâhında okunduķca Hüseynī beste
 Oldu muhtâc gönül tıfl-ı civân-ı ¹⁹ ğayre
 Gitmeyincē *Bebek*'ē merdüm-i dīdem seyre
 Fiske taşıyla eğer ururlar ise gülşende
 Bülbül-İ zāre *Kayalar* kadar—olmaz mesken ²⁰

¹⁵ Krş., bsm., gözlerinde, s. 5.

¹⁶ Krş., bsm., çālāk, s. 5.

¹⁷ Basılısından bu beyit yoktur. Bu beyitte, metindeki şekilde yazdığımız kelimenin, birinci mısra'ın anlamını düşünürsek, baştan ilk harfinin eksik kaldığı, doğrusunun *akındısı* olması lâzım geldiği açıkca anlaşılmaktadır; ayrıca bk., aşağıdaki 22'nci not.

¹⁸ Krş., bsm., Halife, s. 5; beytin üzerinde de, başlık olarak *Hasan Halife* yazılıdır. Yazma nüshada bu beytin üstü çizilmiştir. Evliyâ Çelebi, Arnavud Kōyü kasabasının imâretleri hakkında bilgi verirken, buradan biraz ileride Hasan Halife Bağı'nın görüldüğünden bahsediyor : "Murâd Hân-ı Râbi' asrında kul guluv idüb Yeniçeri Ağası Hasan Halife'yi paraladılar; bunun üzerine bağçesi mîrî oldu. Buradan bir mikdâr ilerüde Bebek Bağçesi vardır ki pâdişahlara mahsusdur. Selîm Hân-ı Evvel'in bir kasrı var ise de bağçesi o kadar ma'mûr değildir; ammâ azîm servleri vardır. Burası da ubûr olundukda Deli Hüseyin Paşa Bağı'na varılır. Bu bağ, sâfî sanavber (çam fıstığı) dırahtıyla müzeyyendir. Ön Kayalar nâm mahalde kırk-elli hâne ve Sıdkî Efendi Câmî'i vardır. Bu câmî' fcvkânîdir; altında kayadan bir ayn-i zülâl cereyân eder. Buradan ötesi Rumeli Hisarı'dır" (*Seyahat-Nâme*, c. 1., İst., İkdâm Matbaası, 1314, s. 452). Süreyyâ Bey'in eserinde kaydedildiğine göre, Enderûn'dan yetişen Hasan Halife pâdişahın musâhibi olmuş, teveccüh görmüş, 1041'de Yeniçeri Ağalığı'na getirildikten bir-iki ay sonra, Hâfız Paşa'nın şehid edildiği sırada şakiler bunu da isteyerek, öldürmüşlerdir (*Sicill-i Osmânî*, c. 1., İst., Matbaa-i Âmire, 1308, s. 132).

¹⁹ Krş., bsm., civânî, s. 5.

²⁰ Birinci mısra'ı vezince bozuk olan bu beyit, gülşende-mesken kâfiyeleri dolayısıyla nazım şekli bakımından da hatâlıdır; vezin bozukluğunun takdim-te'hir yüzünden, *ler* ekinin yer değiştirmesinden ilcri geldiği anlaşılır. Doğrusu: *Fiske taşıyla eğer urur—işeler gülşen* olsa gerektir. Krş., bsm., s. 5; her iki mısra vezince bozuk, ikinci mısra'dan, gramer bakımından hatalı olduğu için mânâ da anlaşılmamaktadır:

Fiske taşıyla eğer ururlarsa gülşende
 Bülbül-İ zāre Kayalar kadar—olmaz meskende

Yâri ağıyâr ideyim şandı çü zevrakda ²¹ kenâr
Toba tütulmuşa döndürdü ahâlî-i *Hîşâr*

Eşk-i ağıyâr der-î meykededê oldu revân
Düşdü *Şeytân Akındî's*ına ²² güyâ rindân

Gel seniñlê bula'lım saklanacaķ maħfi mekân
Balța Lîmânı bu gün dalğalıķey serv-i revân

Bizi beğlik ğam ilê ²³ itdi felek şîvende
Mîrgün'â varalım zevķ idelim ğülşende

Rûzgârın siteminden kim olur âzâde
İçe dildâr ile *İstinye'*de tenhâ bâde ²⁴

Gelicek bâde diliñ toğrusu derdin ²⁵ yeñiler
Tâzeler ile *Yeñî Köy'*deki ²⁶ eski demler

Yâ ²⁷ unutdursa n'olur pîr-i muĝânâ deyr'i
O şanem ile olan maħ(h)fi ²⁸ *Tarabya* seyri

Gözümün yâşına rahm itmedüĝün cânân
Bir *Büyük Dere* gibî itmede her dem cereyân

²¹ Krş., bsm., bu iki kelime جورورقه (c v r v r k d e) şeklinde, bir kelime olarak yazılmıştır (S. 6)

²² Evliyâ Çelebî, *Seyahat-Nâme'sinin Şehr-i 'Azîm ve Kal'a-i Kadîm Olan Rumeli Hîşarı'nıñ Eşkâl ve Tarzı ve 'Imârât ve Hayrâtı* bahsinde, "Bu şehrin önünden cereyân eden Şaytan Akındısı ğâyet şiddetli akar; tarafatü'l-ayn (göz yumup açacak kadar müddet) içinde bir gemiyi Kandilli Burnu'na kadar sürür götürür" diyor (C. 1., İst., İkdâm Matbaası, 1314, s. 456). Bu bilgi, Şirket-i Hayriyye tarafından tertip edilen, *Boğaziçi — Şirket-i Hayriyye, Tarihçe, Sâl-Nâme* adlı esere de, *Seyahat-Nâme'nin cilt ve sayfası gösterilmeksizin alınmıştır* (İst., Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1330, s. 70); bu eserin Rumeli Hisarı bahsinde, buna ek olarak, Şeytan Akındısı hakkında şu bilgi de verilmiştir: "Sâhil iki burunla mahduddur. Biri Bebek cihetinde Kayalar Burnu, diğeri Balta Limanı cihetinde Balta Limanı Burnu nâmlarıyle ma'rûfdur. Kayalar Burnu'ndan cereyân eden akındıya Rumeli Hisarı, veyâ Kayalar Akındısı ve Balta Limanı Burnu önünden geçerek akana da Şeytan Akındısı denir. Bu son akındı, Arnavud Köyü Akındısı'ndan sonra en sür'atli ve çapraşık bir akındı olub, saatte üçbuçuk-beş mil sür'ate mâlikdir. Gemicilik nokta-i nazarından hayli güçlüğü mûcib olur." (S. 91).

²³ Krş., bsm. Bizi بلن (b l n) ğamla, s. 6; bu yanlış yüzünden, mısra vezince de bozuktur.

²⁴ Krş., bsm., tenhâde, s. 6

²⁵ Krş., bsm., derdiñ, s. 7

²⁶ Krş., bsm., Yeñî Köyde, s. 7

²⁷ Krş., bsm., Yâr, s. 7

²⁸ Krş., bsm., maħz, s. 7

Zâhidâ gezme zoğâklarda tehî sîne sine²⁹
Çamuruñ çünki kurûr git *Kefeli Kıryesi*'ne³⁰
Tir-i³¹ 'aşkıyle tenîm itse³², dahî zâr-ü nizâr
Yine itmez dil-i bî-çâreye meyl ol *Şarı Yâr*
Kalmadı görmediğîñ seyre sezâ cây-i şafâ
Rumeli Hışnı'na var seyri tamâm it cânâ
Oldu rindâna *Dümen Süyu* ilē vâkı'-i kıy'
Kara Taş altına mî gitdi 'aceb zevrak-ı mey³³
Oldu germiyetiñ ol şüh ile zâhid çü hevâ
Bu burüdetle *Şoğuk Şu* saña cây olsa sezâ
Âh idüb³⁴ kâmeti sevdâsı ilē cânânıñ
Şimdi başında *Kavağ* yeli eser yârânıñ
'Ayş-ü nüş eyle de terk eyle o yâf-ü yûfı³⁵
Şadr-i³⁶ meyhâne *Umür Yeri* değıldir süfı³⁷

²⁹ Krş., bsm., zoğâklarda tehî sîne be-sîne, s. 7.

³⁰ Krş., bsm., bu beyitle bir önceki yer değıştirmiştir, s. 7. Kefeli Köyü, Tarabya ile Büyük Dere arasındadır; Büyük Dere, Rus Sefârethânesi'nden başlayarak, Kefeli Köyün'ne kadar devâm etmektedir (*Boğaziçi — Şirket-i Hayriyye, Tarihçe, Sâl-Nâme*, s. 98; 132'ye ek harita).

³¹ Krş., bsm., Teb-i, s. 7.

³² Krş., bsm., ise, s. 7.

³³ Krş., bsm., s. 8; bundan sonraki, aşağıdaki *Fener* başlıklı beyit yazma nüshada yoktur:

Meyl idüb şem'-i 'izârî içün ol sîm-ber'e
Düşdü pervâne-i dil şimdi *Fener*'den *Fener*'e

Fennî Dede, bu beytiyle, Rumeli yakasındaki yerlere âit tasvirlerini bitirdiğini, Anadolu yakasına geçtiğini anlatmıştır. Şirket-i Hayriyye tarafından tertiplenen haritaya baktığımız zaman, her iki sâhilin sonunda Rumeli Feneri, Anadolu Feneri adlarını görürüz. Bu haritanın bulunduğu *Boğaziçi — Şirket-i Hayriyye* adlı eserde, her iki deniz fenerleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir (S. 132, 102. v.d.).

³⁴ Krş., bsm., idüb kelimesi yoktur, s. 8.

³⁵ Krş., terk it biraz pâf-ü pûfı, s. 9.

³⁶ Krş., bsm., s. 9, bu kelime صور (s v r) şeklinde yazılmıştır.

³⁷ Krş., bsm., s. 9, bundan sonraki ve *Değirmenlik* başlıklı aşağıdaki beyit yazma nüshada yoktur:

Yâr buldum deyu gendum katı senglikde
Öğünür 'aşık-ı şürîde *Değirmenlik*'de

Yalıköyü civârındaki Beykoz Çayırı kıyılarına Hünkâr İskelesi denilmektedir. Şirket-i Hayriyye'nin tertipledeğı *Boğaziçi* adlı eserde, vaktiyle burada su değirmen-

Def'-i gam itmeğe ey şüh ararsañ çäre
 Var mülükâne yanaş *Iskele-i Hünkâr'e*
 Hüsn için ³⁸ öndül alub dâ bulalım dıyu kemâl
*Talı Köyü'*nde hoşü itmede ³⁹ her dem etfâl
 Bir çetin kâre şataşdırdı bizî devr-i zamân
 Oldu *Beykoz'*lu bir âfet ile çeşmim ⁴⁰ giryân
 İstemem kim ki dilersê anuñ olsun karye
 Saltanatdır baña ö ⁴¹ şâh ile *Sultâniyye*
 Çekdiler sîneye *İncirli'*de ⁴² bintü'l-ınebi
 Darısı başına ey sürmeli zen-dost çelebî
 Şav yanından ağam ol engel olan ⁴³ ağıyârı
 Gel *Paşa-Bağçesi'nê* zevk idelim hünkârî
 Cüb-i ⁴⁴ gam kor mı idî ⁴⁵ dilde şafây-î hâtır
 Olmasâ zevk-ı nihâniye *Çubuklu* ⁴⁶ hâzır

leri bulunduğundan, bu yüzden Değirmen Ocağı ismiyle anıldığından bahsedilmiştir (S. 106 v.d.). Fennî Dede'nin bu beytinden, xvii. asırda buraya Değirmenlik denildiği anlaşılmaktadır.

³⁸ Krş., bsm., Hüsn'de, s. 9.

³⁹ Krş., bsm., hoş itmede, s. 9.

⁴⁰ Krş., bsm., oldu *Beykoz'*lu Re'fet ile çeşm, s. 9.

⁴¹ Krş., bsm., Saltanat bana ol, s. 10. Evliyâ Çelebî Beykoz'un cenub (güney)-unda, sâhilde bulunan Sultâniyye Bahçesi'nin, Bâyezid II. devrinde yapıldığından, Murad III. zamânında yaptırılan kasrın tezyinât bakımından güzelliğinden, nakş ve tasvirlerinin mâhir üstadlar elinden çıktığından bahsetmiştir (*Seyahat-Nâme*, c. 1., s. 465). Şirket-i Hayriyye İdâresi'nin tertiplelediği *Boğaziçi* adlı eserde verilen bilginin, kısaltılarak Evliyâ Çelebî'den alındığı görülmektedir; fakat kaynak gösterilmemiştir (S. 109).

⁴² Başısında bu beytin üzerinde *İncir Köyü* yazılıdır (S. 10). Burası hakkında Evliyâ Çelebî'nin verdiği bilgi, "İncirli Beldesi — Sultâniyye Bağının cenübuna muttasıl üçyüz hâneli bir beldedir ki, hep evleri bağçelidir. Bir câmi'i, bir mescidi vardır. Hamamı Hezâr-Pâre Ahmed Paşa Sarayı'ndadır. Çarşu ve pazarı yoktur" cümlelerinden ibârettir (*Aynı yer*, s. 465).

⁴³ Krş., bsm., Şav yanından bu gün ey şüh aman, s. 10.

⁴⁴ Krş., bsm., Çöp, s. 10.

⁴⁵ Krş., bsm., kor mıydı, s. 10.

⁴⁶ Evliyâ Çelebî, İncirli'ye bitişik bulunduğundan bahsettiği Çubuklu Bahçe'ye bu adın neden verildiğini, vaktiyle dikilen kızılçık çubuklarına dâir rivâyetleri kaydetmiştir; "Hakikaten burada çıkan kızılçık bir diyarda çıkmaz. Herbiri beşer dirhem gelür; la'l-gün olup Medîne hurması kadardır" diyor (*Aynı yer*, s. 465 v.d.). Şirket-i Hayriyye İdâresi'nin tertiplelediği *Boğaziçi* adlı eserde, bu rivâyetlere ek olarak, bu bahçenin bulunduğu Çubuklu'nun yakın zamanlarda daha çok şöhret kazandığından, burada yaptırılan çeşme v.b. şeylerden de bahsedilmiştir (S. 112 v.d.).

Açdı tîğ-i sitemiylē ciğerimdē yāre
 Kamlıcağ'lı neye ⁴⁷ bir ğamzelerī hūnhāre
 İzn-i 'āmdır diyu gitmēmek için deĝme yere
 Zurefā Kōrfez'i ⁴⁸ bahşeyledi zenpārelere
 Ne revā seyr-i Hıřar'dā ola yārim maħzūn
 Sākıyā bāña yarımca virüb *Ānā Toli* şun ⁴⁹
 Gök-ķandil ⁵⁰ güc ilē irdi gönül maķşūda
 Bir siyeh-çerde'ye mālİK olıcağ *Gök Şū*'da
 Firķatiñlē şu ķadar giryeler itdim cānā
 Bir *Küçük Şū* görünür eşkime nisbet deryā
 Baĝrımnıñ yāĝın ⁵¹ eritdi beli her etvāri
 Hele *ķandilli*'de bir cām ile yıķdım yāri
 Ābı zırā ki murāyī ⁵² olanā dermāndır
 Kādı-zādēli'ye *Vānī Kōyü* pek cusbāndır
 Leb-i deryādaki *Eyyüb*'e ⁵³ mi oldü meftūn
ķuleli-Bāĝce'yē hırşı raķıbiñ efvūn

⁴⁷ Krş. bsm., yine, s. 10.

⁴⁸ Kanlıca Kōrfezi. Sultan Murad ve Mehmed IV. zamanlarında "fetvā makā-mına gelmiş bulunan Şeyhü'l-İslām Mehmed Bahāeddin Efendi'ye ihsan buyurulmuş olmasından" dolayı bu Kōrfez'e Bahā'i nāmı verilmiştir (*Boĝaziçi, Şirket-i Hayriyye, Tarihçe, Sāl-Nāme*, s. 114).

⁴⁹ Krş., bsm., vir āñā tulusun, s. 11; musrā, bir hecenin eksikliği yüzünden vezin bakımından bozuktur. Fennī'nin, Anaṭolı kelimesini tevriyeli kullandığı kavranılmadığı için, bu beytin üzerinde Anaṭolı (اناطولى) Hisarı yazıldığı hâlde, musrā'daki imlâsı āñā tulusun (اكا طولو سون) şeklindedir.

⁵⁰ Yazmada (گوك قندیل) şeklinde yazılan bu kelimenin, *gök-ķandil* (گوك قندیل) olması lâzım gelir; krş., bsm., Gök-ķandil, s. 11.

⁵¹ Krş., bsm., yāĝını, s. 11.

⁵² Krş. bsm., Āb-ı rızā ki şabrı, s. 12.

⁵³ Krş. bsm., āyüya mı (آيويه مى), s. 12.

⁵⁴ Evliyā Çelebi'nin *Kuleli Bāĝce* deĝil, *Kule Bāĝcesi* dediği bahçe, Papas Korusu'na, daha sonraki adıyla Vani Kōyü'ne yakındır; müellifimiz, burada Kānūnī Sultan Süleyman tarafından yaptırılan kasrdan, bu bahçenin her meyvesiyle, bilhassa inciri ile öĝüldüğünden bahsetmiştir (*Aynı eser*, s. 467 v.d.). Şirket-i Hayriyye İdāresi'nin tertiplelediği *Boĝaziçi*'nde, bu bilgiye ek olarak bunun bulunduğu yer, bu semtin ve buradaki bazı binâların, eserin basıldığı 1330 (1914) yılına kadarki tarihçesi de kısaca anlatılmıştır (S. 120 v.d.). Yine Evliyā Çelebi'nin ifādesinden, Eyyub Sultan'ın, vaktiy e "Bāĝ ve bāĝçesi çok" bir yer olduğu anlaşılıyor (Aynı cilt. s. 396); Fennī bundan dolayı, baĝlık bahçelik olmaları bakımından Eyyub ile Kuleli Bahçe arasındaki benzerliğe işâret etmiştir.

İşte buldum saña şallanmağa bir özge maḥal
Sözümüz⁵⁵ dinle rakîbâ yalñız Çengel'e⁵⁶ gel

Hasel ol rinde ki mey nüş ide kânē kânē
O şeh-i ḥüsn ile Beğler-Beği'dē mîrâne

Gıbta ol şahşa olur irdiği dem Nevröz'da
Gide cānān ile zevk itmeğe İstavroz'da⁵⁷

Geldi şan duḥter-i rezden ki⁵⁸ 'Arablar'la yanık
Sûhtegān zümresinē cāy⁵⁹ olalı Kuzguncuk

Ko şıgırlar gibi yatsun ulusun⁶⁰ pinhānī
Oldu ağıyare maḥarr çünki Öküz Limanı⁶¹

Kâ'be toprağı deyü olsa⁶² bilē nām-äver
Üsküdar'dan daḥi yeğdir baña küy-i dilber

Şem'i⁶³ nāmında bir-âfet mi zuhür itdi 'aceb
Şemsi-Pāşā'yı mekân eylediler yārān heb

⁵⁵ Krş., bsm., Sözümü, s. 12.

⁵⁶ Çengel, kelimesiyle Çengel Köyü'nü kasededen Fennî, bunu gelmek masdarı ile, Çengel'e gelmek şeklinde, tevriyeli olarak kullanmıştır; Çengele gelmek, çengele asılmak sûretiyle ölüm cezâsıdır; bu beyitteki sallanmak ve rakîb kelimelerinin de çengele gelmek fikri ile ilişiği vardır.

⁵⁷ Krş. bsm., beytin kâfiyeleri Nevröz'a, İstavroz'a şeklindedir, s. 12. Evliyâ Çelebî, Üsküdar Mollası'nın hükmü altında bulunduğu bahsettiği İstavroz kasabasına bu adın neden verildiğini anlatan iki rivâyeti de nakletmiştir. İstanbul'un dört yanındaki, pâdişahlara mahsus bahçeler arasında İstavroz Bâğçesi adını da kaydetmiştir (Seyahat-Nâme, c. 1., s. 469, 481). Boğaziçi, Şirket-i Hayriyye, Tarihçe, Sâl-Nâme'de, Beylerbeyi başlıklı bölümde, bu meşhur karyenin Beylerbeyi ve İstavroz adıyla iki kısımdan ibâret olduğu anlatılarak, buranın Evliyâ Çelebî'den sonraki zamanlara âit — Abdü'l-Hamîd II. devri de dâhil — dergâh, câmi, hamam, saray v.b. binâları hakkında da bilgi verilmiştir (S. 124 v.d.).

⁵⁸ Krş., bsm., Şandılar duḥter-i reze, s. 13.

⁵⁹ Krş., bs., cā, s. 13.

⁶⁰ Krş., bsm., yansun uyusun, s. 13.

⁶¹ Evliyâ Çelebî'nin Kuzguncuk kasabası'nı anlatırken, "Buradan Nakkaş Paşa Bâğçesi'ni geçüb, Öküz Limanı'ndan sonra Kaya Sultan Sarayı ve Bağı geçilerek mahmiyye-i Üsküdar'a gidilür cadde vardır" demesinden, bu limanın Kuzguncuk ile Üsküdar arasında bulunduğu anlaşılır (Seyahat-Nâme, c. 1., s. 469). Şirket-i Hayriyye İdâresi'nin 1330'da tertipleği haritada bu isimli bir liman yoktur; Kuzguncuk ile Üsküdar arasındaki Paşa Limanı (S. 132'ye ek), yanılmıyorsak, vaktiyle Öküz Limanı diye adlandırılan yer olsa gerektir.

⁶² Krş., bsm., oyunca, s. 13.

⁶³ Krş., bsm., Şemsi, s. 13. Evliyâ Çelebî, eserinin Teferrüçgâh-ı Bahr-i Salacak başlıklı kısmında, Seyrângâh-ı Şemsi Paşa'dan da bahsetmiştir (C. 1., s. 477, 481).

Bir şerifin nigeh-î luftu ilē dünyāda
 Kaşr-i dil 'aynı ilē dönü ⁶⁴ Şeref-Âbād'a
 Bakarak ruhlerinē eşki ⁶⁵ rakıbin akmış
 Şandılar bağçe-i hüsn içre *Ayazmā* çıkmış
 Vuşlatın gördü kıyās eyleme ey dil elyak
 Havfım oldur seni ferdälara yârim *Şalacak*
 Kaşdın(ñ) ⁶⁶ 'âlemde teferrüc ise ger bir derece
 Duhter-î rez ⁶⁷ ile Kız-Şülesi'nē bul ferce ^{67a}
 Kâmeti fikri ⁶⁸ hayâl-î ruh-i âliyle ⁶⁹ yine
 Deşt-i dil 'aynı ilē döndü. *Kavak-Bâğçesi*'ne ⁷⁰
 Düldül-î nâza ⁷¹ suvâr olsa o şüh-î yektâ
 Atı-oynâğı olur sâha-i *Haydar-Pâşâ*
 Ey gönül boşlama da'vânı hemân gamla ⁷² sürüş
Kadı-Köyü'nde Ayağ-Nâ'ibi'niñ pâyine ⁷³ düş

⁶⁴ Krş., bsm., aynı döndü, s. 13. Şeref-Âbād, Üsküdar'da Salacak civârındadır (*Nedim Divanı*, Halil Nihad basımı, İst., İkdâm Matbaası, 1338-40: Ahmed Refik, *Nedim'in Hayatı*, s. VIII). "Şemsî Paşa taraflarında ufak köşklere müteşekkil bir saray dahi var idi ki, arsası hâlâ görülmektedir" diye sözü edilen de, bu saray olabilir (*Boğaziçi-Şirket-i Hayriyye, Tarihçe, Sâl-Nâme*, İst., 1330, s. 128). Hâfız Hüseyin bu sarayın Harem İskelesi'nde olduğunu, buradaki mescidden bahsetmesi dolayısıyla yazmıştır: "*Şeref-Âbād Mescidi der Sarây-i İskele-i Harem* — Şeref-Âbād denmekle meşhur Kavak Sarayı binâ olunmazdan akdem mescid-i mezbûr binâ olunmuş olmagla, Sarây-i mezbûrun ittisâlinde vâki' olduğundan hademe vezâifi Bostancıyân Ocağı'ndan ta'yin olunmuştur (*Hadikatü'l-Cevâmi'*, c. 11., İst., Matbaa-i Âmir, 1281, s. 226).

⁶⁵ Krş., bsm., eşk, s. 14. *Boğaziçi, Şirket-i Hayriyye, Tarihçe, Sâl-Nâme* adlı eserde bildirildiğine göre Kuzguncuk'taki üç kiliseden ikisi Rumlar'ın, biri Ermeniler'in-dir; Rum kiliselerinden Aya-Pandelimo'nun eski devirlerden kalma bir ayazma'sı bulunduğu gibi, Salacak'a bağlı bulunan mahallelerden birinin adı da *Ayazma*'dır (S. 126, 131). Fennî, bu beytindeki *Ayazma* ile, daha çok ikincisini kasetmiş olabilir.

⁶⁶ Krş., bsm., Kaşdın, s. 14.

⁶⁷ Krş., bsm., Duhter-i râz, s. 14.

^{67a} Krş., bsm., yol kırucu, s. 14.

⁶⁸ Krş., bsm., fikr, s. 14.

⁶⁹ Krş., bsm., âl ile, s. 14.

⁷⁰ Basılısında bu beytin üzerinde Kavak Bâğçe başlığı vardır. Evliyâ Çelebi'nin saydığı has bahçeler arasında Haydar Paşa Bâğçesi de vardır (Aynı yer, s. 481).

⁷¹ Krş., bsm., Düldül taze, s. 14.

⁷² Krş., bsm., gam ile, s. 15.

⁷³ Krş., bsm., yânına, s. 15. Evliyâ Çelebi, Galata şehrinin Hâkimleri bahsinde, buraya âit kırkdört yerde nâhiye nâibleri bulunduğunu, bâzılarının vazifelerinin

Fikr-i ruhsârî ilē⁷⁴ yandı tenim bilmez mi
 'Aceb—ol mâh⁷⁵ Fenâr-Bâğgesi'nē gelmez mi

Gâlibâ Fennî tamâm eyleyecekdir zevkı
 Aḫtalar seyrine düşmüş o perliniñ şevkı

Fennî'nin, XVIII. asra âit yazma müntahabât mecmuasındaki metnini esas alıp, basılısı ile karşılaştırarak yayınladığımız *Sâhil-Nâme'si*, her ikisinde altmışiki beyitten meydana gelmiştir; yazma nüshadaki, basılısına; basılmış metin ise yazmadakine göre iki beyit fazla olduğundan, eserin bütünü'nün beyit sayısı değişmemektedir. Metni yayımlarken verdiğimiz dip-notlar gözününe alınınca, *Sâhil-Nâme* basımında okunamayan pek çok kelimenin, bu yüzden doğan mühim hatâların bulunduğu, bunlara tertip yanlışlarının da eklenmesiyle bâzı beyitlerin vezinden yoksun, mânâca anlaşılmaz hâle geldiği görülür; böyle olmakla berâber, bu basımın, iyi bir nüsha sayabileceğimiz yazmadaki mahdud yanlışları düzeltmek, eksikleri tamamlamak bakımından yardımcı olduğunu da söyleyebiliriz.

Fennî, *Sâhil-Nâmesi*'nde Galata'dan başlayarak, Boğaziçi'nin Rumeli Hisarı Feneri'ne kadarki Rumeli sâhillerini; buraya gelince Anadolu Hisarı Feneri'nden başlayıp Fener-Bahçe'ye değin Anadolu kıyılarını, sırasıyla canlandırmıştır; ele aldığı yerlerden birkaçını ikiye, çoğunu birer beyitle tasvir ettiğini gözönüne alırsak, altmış kadar semtten bahsettiğini görürüz. Boğaziçi'ndeki yerlerin bâzan tarihî hususiyetlerine de dokunan şâirimiz, buraların bilhassa gezme ve eğlenme bakımından belli vasıfları üzerinde durmuştur. Hemen her beytinde tasvirden çok, hayâl gücünün, fikir ve zekâsının yarattığı telmihler, mizah ve nükteler ile kelime oyunları hâkimdir; başlıca unsur, Boğaziçi'ndeki yer adlarının uyandırdığı his, hayâl ve fikirlerdir; bu yüzden bu mesnevî baştan sona, bilhassa tevriye, telmih ve teşbih san'atlarıyla, îmalı ifâdelerle doludur; bu arada halk mecazlarına da

nelerden ibâret olduğunu yazıyor; bunlara örnek olarak, "Dürdücü Hâkim; Bal, Yağ Kapanı Gümrük Emîni'dir ki senevî bir mikdâr-ı muayyen ile vâridâtı iltizâm eder. Beşinci Hâkim, Kalkancı Başı'dır. Altıncı Hâkim, Muhtesib'dir. Yedinci Hâkim, Ayak Nâ'ibi'dir. Sekizinci Hâkim, Çöplük Su Başısı'dır" cümlelerini gösterebiliriz (*Seyâhat-Nâme*, c. 1., s. 432). Fennî'nin bu beytinde geçen Ayak Nâ'ibi deyimini, bu bilgiye dayanarak kısmen aydınlatmakla berâber, bunun vazifesinin ne olduğuna dâir şimdilik daha çok birşey söyleyemiyoruz.

⁷⁴ Krş., bsm., Fikr-i ruhsârîyle, s. 15.

⁷⁵ Krş., bsm., 'Acabâ ol mâh-tâb, s. 15.

pek çok rastlamaktayız: *Galata* adıyla, vaktini galat sözle geçirmek; *Mumhâne Kapısı* semti ile, fitil almak ve mum olmak; *Tophâne* ile, sekdirme sözler ve falye vermek⁷⁶; *Salı Pazarı* ile, baştan savmak; *Fındıklı* ile bâdem gözlüler ve âşıkların kırılıp dökülmesi; *Kabataş* ile gönlü taş âfet; *Rumeli Hisarı* ile topa tutulmuşa dönmek; *Yeni Köy* ile derdin yenilenmesi; *Rumeli Feneri*'nden *Anadolu Feneri*'ne geçiş ile, gönül pervânesinin fenerden fenere düşmesi; *Anadolu Hisarı* ile, şarabın *ana dolu* sunulması; *Gök Su* ile, gök kandil olmak; *Öküz Limanı* ile, sığırlar gibi yatmak arasında, bu halk mecazlarına, telmih ve teşbihlere dayanarak mânâ bağlılıkları kurmuştur. Çoğaltmakta fayda görmediğimiz bu gibi örnekleri, *Sâhil-Nâme*'nin her beytinde bulmak mümkündür; şâirimizin yaratıcılık kudretini, zekice buluşlarını yansıtan bu gibi hususiyetler, eserin san'at değerini yükseltmektedir. Bu san'at değerinin yanında, xvii. asırda Boğaziçi kıyılarındaki ve günümüzde bâzısının adı değişmiş, bâzısının ismi artık yok olmuş köyleri, has bahçeleri, gezme ve eğlence yerlerini canlandırdığı için tarihî kıymeti de bulunan, mahallî hayatı aksettiren *Sâhil-Nâme*'nin, Dîvân edebiyatımızın unutulmaması gerekli orijinal mesnevîlerinden biri olduğunu da söyleyebiliriz.

Ankara — 21 Mart, 1974

⁷⁶ *Falye*: (İtanyanca) Eski usûl, ağızdan dolan topların, ağızlık otu ve yemleme konulmasına mahsus deliği, çanaklık; *Falye vermek*: Gözükme, zuhûr (Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*).

Nekroloji :

Dr. FRANZ STEINHERR

(1902 - 1974)

AHMET ÜNAL

26 eylül 1974 te ülkemizde ve bilim dünyasında yakından tanınan Dr. Franz Steinherr'i yitirdik. Yaşantısının yarından fazlasını, yani 42 yılını yurdumuzda geçirmiş olan Steinherr, Eski Anadolu Dillerinin araştırılıp çözülmesine büyük katkısı olan az bulunur kişilerden biriydi.

Steinherr 8 temmuz 1902 de Nürnberg yakınındaki Landshut kentinde dünyaya geldi. Burada ortaokulu bitiren Steinherr daha 17 yaşında iken çalışma hayatına atılmış, Bavyera çiftçiler sendikası, Hamburg deniz nakliyat şirketi, Bavyera birlik bankası ve Godlewsky firması gibi birbiriyle hemen hiç ilgisi olmayan iş yerlerinde çalışmıştı. Ancak, gençlik yıllarındaki bu bilimsel ortamdan uzak uğraşmalarına rağmen şaşılacak bir gayretle Türkçe, Arapça, Farsça, Japonca ve Rusça gibi strüktür bakımından birbirinden tamamen farklı dilleri öğrenmeyi başarmıştı.

Bu saydığımız dillerden Türkçe'yi öğrenmiş olması, o zamanlar daha 23 yaşında olan bu gencin hayatının gidişini büyük ölçüde etkiledi. 1925 yılında Samsun-Sivas demiryolunun yapımını üzerine alan bir Alman firmasının muhasebe işlerini yürütmek için Türkçeyi iyi bilen, tecrübeli bir elemana ihtiyacı vardı. Bu görevi üstlenerek Türkiye'ye gelen Steinherr, 1967 yılına kadar Türkiye'de kaldı. Bu uzun süre içinde, 1933 yılında İstanbul Alman Hastahanesine sekreter olarak atandı. 1935 yılında "Zur Istanbuler Volks- und Gaunersprache" başlıklı İstanbul argosu üzerine yaptığı araştırmalarını yayınladı. İstanbul'da çalıştığı yıllarda, 1934 ten beri İstanbul Üniversitesinde Eski Anadolu Dilleri ve Arkeolojisi okutan Prof. Helmut Th. Bossert'le karşılaşması, Steinherr'in dil tutkusunun bu bilim dalı yönüne kanalize edilmesini sağlayacak ve Hitit, daha doğrusu, Luwi Hiyeroglif yazısı araştırmaları onun kişiliğinde yılmaz ve azimli bir araştırmacıya daha kavuşacaktı. Prof. Bossert onu dinleyici olarak derslerine davet etmiştir. Ancak Steinherr'in daha önce, eksik olan lise olgunluk sınavlarını vermesi gerekiyordu. Bunun için bir

tarafından hastahanedeki memuriyetine devam ederken, diğer taraftan özel dersler alarak çalışıp 37 yaşında Münih'te olgunluk sınavını veren Steinherr, 1939 da İstanbul Üniversitesine öğrenci olarak kaydoldu ve orada Hititçe, Eski Mısır Dili, Yazı Tarihi ve Nüvizmatik dersleri okudu. 1944 te Hitit Hiyeroglif yazısının okunuşu üzerindeki teziyle edebiyat doktoru ünvanını aldı. 1947 den itibaren yaz tatillerinden yararlanarak hocası Bossert'le birlikte, Türk Tarih Kurumu adına Prof. Dr. U. Bahadır Alkım tarafından yürütülen Karatepe kazılarında katıldı. Bu kazılarda bulunan Hitit Hiyeroglif yazıtlarında kral Asitawandas'ın adının okunması ve Hitit Hiyeroglifleri ile Finike yazıtlarının biling olduklarının keşfedilmesinde Steinherr'in de katkısı olmuştur. 1951 yılında Ankara Alman Büyükelçiliğinin iktisat kısmına atanması, onu Hitit ülkesinin kalbine bir kat daha yaklaştırmıştır. Bundan sonra gerek araştırmalarına ve gerekse gezilerine burada devam etme fırsatını bulmuştur. Steinherr 1967 de emekli olduktan sonra Münih'e yerleşmiş ve Prof. Dr. A. Kammenhuber'in delaletiyle ölümüne kadar Münih Üniversitesinde bu satırların yazarının da izlemek olanağını bulduğu Hitit Hiyeroglifleri dersleri okutmuştur. Hayatının en verimli araştırmalarını bu devrede yapmış, Boğazkale'deki Nişantaş yazıtının I. Şuppiluliuma'ya değil, II. Şuppiluliuma'ya ait olduğunu kanıtlamıştır.

Dr. Franz Steinherr özel yaşantısında çok alçak gönüllü bir insandı. Bilimsel araştırma ve çalışmalarını çok güç şartlar altında yürütebilmiştir. Anadolumuzu, eski, yeni kültür ve dilleriyle çok iyi tanıyan ve bilen Steinherr samimi bir Türk dostuydu. Ölümüyle arkasında doldurulması güç büyük bir boşluk bıraktı.

Steinherr'in yayınlarının listesi:

- 1 — Zur Istanbuler Volks-und Gaunersprache .— *Islamica* 1935.
- 2 — Hittite Hieroglyphic 'all, every, whole' .— *Oriens* I, Leiden 1948, 198-207.
- 3 — Proposal for a new reading of the hieroglyphic 'tar' .— *Oriens* II, Leiden 1949, 129-148.
- 4 — Karatepe, the key to the Hittite Hieroglyphs. — *Archaeology* 2/4, New York 1949, 177-180.
- 5 — Zu den neuen karischen Inschriften .— *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* I, Heidelberg 1951, 328-336.

- 6 — Die Bleibriefe aus Assur — Nachtrag. — *Bibliotheca Orientalis* VIII, Leiden 1951, 131-136.
- 7 — Zu einer neuen hieroglyphenhethitischen Studie. — *Orientalia* XX, Roma 1951, 107-119.
- 8 — Minoisch und Hieroglyphenhethitisch. — *Minos* III, Salamanca 1954, 30-54
- 9 — Zum hieroglyphenhethitischen Dorn. — *Archiv Orientální* XXIII/4, Prag 1955, 545-556.
- 10 — Der karische Apollon. — *Die Welt des Orients* II, 1955, 184-193.
- 11 — Überlegungen für eine 'ki'—Lesung des hh Zeichens Mer. 214. — *Die Welt des Orients* 1957, 360-368 (Tf. 10).
- 12 — Die urartaischen Bronzen von Altuntepe. — *Anatolia* III, Ankara 1958, 97-102.
- 13 — Die hieroglyphenhethitische Inschrift des Reliefs Karabel. — *Istanbuler Mitteilungen* 15, Tübingen 1965, 17-23 (Tf. 1)
- 14 — Das bildhethitische Relativpronomen u. a. — *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* II, Istanbul 1965, 463-470.
- 15 — Das hieroglyphenhethitische Wort für Löwe. — *Die Welt des Orients* IV, 1968, 320-325.
- 16 Zu einigen Problemen von Karatepe. — *Die Welt des Orients* VI, 1971, 166-182.
- 17 — Ein hieroglyphen-luwisches Siegel aus der römischen Kaiserzeit? *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, Heft, 30, 1972, 155-161.
- 18 — Die Grosskönigsinschrift von Nişantaş (Boğazkale). — *Istanbuler Mitteilungen* 22, 1972, 1-13 (Tf. 1-5).
- 19 — Eine neue hieroglyphen-Luwische Inschrift: Samsat 3 — *Revue Hittite et Asiatique* XXX, 1972, 81-84.
- 20 — Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe. — *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, Heft 32, 1974, 103-148.
- 21 — Hieroglyphen-luwische Siegel und Siegelabdrücke aus verschiedenen Privatsammlungen und Museen. — *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, Heft 32, 149-158.
- 22 — Zu den Felsinschriften Taşçı I und II. — *Istanbuler Mitteilungen* 25, 1975, 313-317.

TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI BİRLİĞİ

The Turkish Studies Association

Amerika'nın Colorado eyaletindeki Denver Üniversitesinde kurulan "Türko-
loji Çalışmaları Birliği = The Turkish Studies Association" beşinci yılını doldur-
muştur. Örgüt Türk ve Osmanlı incelemeleri ile ilgilenen bilim adamları ve
kişileri bir araya getiren, özel kâr amacı gütmeyen siyasa dışı bir örgüttür. Örgütün
amaçları şöyle özetlenebilir:

a) Uluslararası bilim ve bilgi düzeyini yükseltmek.

b) Toplantılar ve yazılı bilgi-haber alışverişleri aracılığı ile üyeleri arasındaki
bağlantıyı pekiştirmek.

c) Türk ve Osmanlı incelemeleri ile ilgili kişiler ve kuruluşlar arasında Ulus-
lararası bilimsel işbirliğini geliştirmek.

Örgütün, yılda üç kez çıkarılan ve eğitim, göçmenlik, folklor alanlarındaki
son gelişmeler üzerine yazılmış kısa incelemeleri, toplantı ve konferans raporlarını,
üyelerce yapılmakta olan yayım ve araştırmaları kapsayan bir haber bülteni (News-
letter) vardır. İlerde derginin kapsamı kitap eleştirileri, araştırma notları ve ilgi
çeken başka konularla genişletilecektir.

Örgütün yıllık toplantısı Kasım ayında Orta Doğu Araştırmaları Birliğinin
(Middle East Studies Association) yıllık toplantısına bağlı olarak yapılmaktadır.
Birliğin uğraştığı konulara ilgi duyan herkes Birliğe üye olabilir. Birliğin asıl ve
muhabir üyelerinden yılda 5 dolar, öğrencilerden 2 dolar aidat alınmaktadır.

Daha çok bilgi isteyenler Birlik Başkanının şu adresine baş vurmalıdır:

Joseph S. Szyliowicz, Graduate School of International Studies, University
of Denver, Denver, Colorado 80210 U. S. A.

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İÇDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes:	<u>Page</u>
DONBAS, VEYSEL; HORASANLI, ERGİN: Tablettes de Kültepe se trouvant au Musée de Bursa (en turc; 6 planches).....	175
SEVİN, DR. VELİ: Kroisos et la Pamphylie (en turc).....	185
BAYDUR, DOÇ. DR. NEZAHAT: Réformes réalisées à Rome au IIe siècle avant J. -Ch. (en turc)	195
AYDA, ADİLE: Une Théorie sur l'Origine du Mot "Turk" (en français) ...	229
———: Traduction en turc de l'article sus-indiqué	239
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Recherches sur l'histoire de Timour (en turc) ...	249
ABBASLI, MIRZA: Sur l'Origine des Safévites (en turc)	287
TANSEL, FEVZIYE A.: Le "Mesnevi" de Fennî, poète de l'époque du Divant, célébrant les rives du Bosphore (en turc; avec 5 photocopies)..	331
 Nécrologie:	
ÜNAL, AHMET: Dr. Franz Steinherr	347
 Information:	
l'Union pour l'Etude de la Turcologie	351

Sur la couverture : Empreinte de sceau, avec écriture en hieroglyphe hittite, datant de 1400 av. J. - Ch., trouvée aux fouilles de Maşat Höyük de la Société Turque d'Histoire.

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XL

No : 158

Avril 1976

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 6